

*Amúlt
születése*

AZ EGYIPTOMI BIRODALMAK

A múlt születése

A. Rosalie David

**AZ EGYIPTOMI
BIRODALMAK**

HELIKON KIADÓ

A MŰ EREDETI CÍME:

THE EGYPTIAN KINGDOMS

A FORDÍTÁS AZ ELSEVIER PUBLISHING PROJECTS SA,

LAUSANNE 1975. ÉVI KIADÁSA ALAPJÁN KÉSZÜLT

© ELSEVIER PUBLISHING PROJECTS SA, LAUSANNE, 1975.

FORDÍTOTTA PÁLVÖLGYI ENDRE

A FORDÍTÁST SZAKMAILAG KÁKOSY LÁSZLÓ ELLENŐRIZTE

AZ EREDETIVEL SZILÁGYI TIBOR VETETTE EGYBE

A múlt születése sorozat szerkesztő bizottsága

JOHN BOARDMAN, *az Oxfordi Egyetem tanára*

BASIL GRAY, *a British Museum Keleti Régiségek Osztályának nyugalmazott felügyelője*

DAVID OATES, *a Londoni Egyetem Régészeti Intézetének professzora*

COURTLAND CANBY, *szerkesztő*

A BORÍTÓN A MEMPHISZI SZFINX,

A CÍMOLDALLAL SZEMKÖZTI KÉPEN A *DESCRIPTION DE L'ÉGYPTE* CÍMŰ MŰ

EGYIK RAJZA LÁTHATÓ

BEVEZETÉS

Akik napjainkban felkeresik Egyiptomot, s Kairóból Luxorba repülőgépen teszik meg az utat, lenyűgöző látványban van részük: abban a tájban gyönyörködhetnek, amely a több ezer évvel ezelőtt élt egyiptomiak életét alapvetően meghatározta. A girbegurba medrében torkolata felé kanyargó Nílus ma is az ország fő ütőere, akárcsak régen. A folyó partjai mentén húzódó termékeny földcsávokat ma is jórészt ugyanolyan primitív eszközökkel művelik és öntözik, mint az ókorban. Az élénkzöld, keskeny szántóföldek élesen elütnek a mindkét oldalon közeli sivatagtól, amelyet gyakran meredek, csipkés sziklafalak tarkítanak.

Kairóból az utazók rendszerint ellátogatnak Gizába, Szakkarába és Memphiszbe, ahol az Óbirodalom idején először virágzott fel a fáraók kultúrája. Felső-Egyiptomban Luxort, ezt a modern várost választva kiindulópontként, az utasok esetleg több napot is szentelnek a folyó keleti és nyugati partjának, ahol egykor az ókori főváros, Théba terült el. Bizonyára körüljárják a karnai templomként ismertté vált hatalmas épületegyüttest, valamint a kisebb, összefogottabb luxori templomot, a nyugati parton eléjük tárulnak a halotti templomok, a királyok, királynék és előkelők sírjai, valamint a királyi nekropoliszon dolgozó munkások lakóhelyéül szolgáló falu maradványai. A templomok ma elhagyottak, csak a madarak, a turisták és a régészek látogatják őket. Oszlopok és faragott kövek hevernek szerteszét, a papok rituális varázsigéinek visszhangja régen elhalt. A kopár völgyekben üresen állnak a sírok, a rablók réges-rég kifosztották őket, egyedül Tutanhamon nyugszik még ma is eredeti helyén. De még így sem lehet megindultság nélkül szemlélni ezeket a nagy templomokat, a sírfestmények ragyogó színeit, a falakat díszítő, királyokat és isteneket ábrázoló képeket, amelyek oly elevenek, mintha a művész éppen csak befejezte volna a festést.

A szerencsés utazó eljuthat más vidékre is – esetleg Abüdoszba –, hogy ott megtekintse I. Széthi templomában Egyiptom talán legnagyobb domborműveit, vagy felkeresheti a Ptolemaiosz-kor Edfuban, Dendarában, Kom Ombóban, Esznában és Philaeben jó állapotban fennmaradt, szép templomait. Egyesek a folyón eljutnak egészen Asszuánig, sőt még azon túl is, Abu Szimbel templomaiig, amelyeket a közelmúltban sikerült megmenteni a Nílus emelkedő vizétől. Néhányan talán még Tell-el-Amarnába is elvetődnek, ahol az eretnek IV. Amenhotep (Ehnaton) fáraó felépítette fővárosát és bevezette egyetlen istenének tiszteletét.

Az ősi szokás, amely előírta, hogy az elhunytal együtt eltemessék a túlvilági életéhez szükséges tárgyait, valamint a száraz éghajlat tette lehetővé, hogy Egyiptom anyagi múltjából több maradjon fenn, mint a legtöbb

ókori civilizációból, s e civilizáció jobb megismerését elősegítette az egyiptológusok számos nemzedékének türelmes és fáradságos munkája is. Látványos felfedezéseik azután a legkülönbözőbb embereket ösztönözték arra, hogy minél többet tudjanak meg a rendszeres munkára és nagy alkotásokra képes egyiptomiakról. Írásuk megfejtése később bepillantást engedett gondolkodásmódjukba.

Egyébként – amint azt hamarosan látni fogjuk – az ókori Egyiptom civilizációjában számos ismerős vonásra bukkanunk majd. Könnyen megértjük, mit is jelentett számukra az otthon, a család és a nevelés, gyönyörködni tudunk ízléses ékszereikben és ruháikban, rokonszenvesnek találjuk az orvosi ismeretek és a fiatalító kozmetikai szerek kutatásában kifejtett tevékenységüket. Még ma is álló épületeik munkásaik, építészeik és kézműveik szakértelméről tanúskodnak. Rendkívül sokat tudunk az egyiptomiakról, ám ne feledkezzünk meg arról, hogy ismereteinket túlnyomórészt a sírmellékletként elhelyezett tárgyakból merítettük, éppen ezért nagy a kísértés arra, hogy az egyiptomiakat a „halál megszállottjainak” tekintsük. Pedig valójában nem a halál, hanem elsősorban az örök élet foglalkoztatta őket. A modern kor emberének az egyiptomi civilizációból éppen a vallási nézeteket s a hozzájuk kapcsolódó művészi formákat a legnehezebb megértenie.

Egyiptom történelme sok évszázadot ölel fel. A kezdetek a homályba vesznek, az Óbirodalom korában jelentkezik az első fényes fellendülés, ezt követően hanyatlás és újjáéledés váltakozik, majd az ország nemzetközi nagyhatalommá válik, tekintélye és gazdagsága az Újbirodalom korában éri el tetőpontját, ezután már csak a fokozatos, szomorú hanyatlás következik. A belső erőtartálékait felemésztő Egyiptom könnyű zsákmánya lett a rátörő ellenség egymást követő hullámainak. Némelyek, mint például a „tengeri népek”, nem jártak sikerrel, mások azonban – az etiópok, az asszírok, a perzsák, a görögök és a rómaiak – hosszú időszakokra uralmuk alá hajtották az országot. Ennek ellenére egészen a késő Ptolemaiosz-korig, amikor is egy hellenisztikus uralkodóház került uralomra, az egymást követő hódítók egyike sem kísérelte meg átformálni a mélyen gyökerező hagyományokat és életmódot. Sőt, a megszállók hajlamosak voltak a hasonulásra, sok módszert átvettek életmódjukban a meghódított országtól.

A következő fejezetek megpróbálnak némi fogalmat adni az olvasónak azokról a férfiakról és nőkről – a kiemelkedő személyiségekről és az alacsony származásúakról egyaránt –, akik megteremtették ezt a hosszú életű civilizációt, és azokról az egyiptológusokról, akik megmentették őket a feledéstől.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

Korszak	Év	Dinasztiák	Fontosabb uralkodók
Predinasztikus kor	kb. i. e. 5000–3100		
Archaikus kor	kb. i. e. 3100–2890 kb. i. e. 2890–2686	I. II.	Ménész (Narmer)
Óbirodalom	kb. i. e. 2686–2613 kb. i. e. 2613–2494 kb. i. e. 2494–2345 kb. i. e. 2345–2181	III. IV. V. VI.	Dzsószer; Huni Sznofru; Kheopsz; Khephrén; Mikerinosz Szahuré; Neuszerré; Unisz I. Pepi; II. Pepi
I. átmeneti kor	kb. i. e. 2181–2173 kb. i. e. 2173–2160 kb. i. e. 2160–2130 kb. i. e. 2130–2040 kb. i. e. 2133–1991	VII. } (memphiszi) VIII. } IX. } (hérakleopoliszi) X. } XI. } (thébai)	Akhthoész I. Mentuhotep Nebhepetré
Középbirodalom	i. e. 1991–1786	XII.	I., II., III. Amenemhat; I., II., III. Szeszósztisz
II. átmeneti kor	i. e. 1786–1633 i. e. 1786–kb. 1603 i. e. 1674–1567 kb. i. e. 1684–1567 kb. i. e. 1650–1567	XIII. XIV. (xoiszi) XV. (hükszószi) } Hian XVI. (hükszószi) XVII. (thébai)	Apóphisz; J. Jakob-el Szekenenré; Kamosze
Újbirodalom	i. e. 1567–1320 i. e. 1320–1200 i. e. 1200–1085	XVIII. XIX. XX.	I. Amószisz; I., II., III. Amenhotep; I., II., III., IV. Thotmesz; Hatsepszut; Ehnaton (IV. Amenhotep); Tutanhamon; Horemheb I. Széthi; II. Ramszesz; Merneptah III. Ramszesz
Későkor	i. e. 1085–945 i. e. 945–730 i. e. 817 ? –730 i. e. 720–715 i. e. 751–668 i. e. 664–525	XXI. XXII. (bubasztiszi) XXIII. (taniszi) XXIV. (szaiszi) XXV. (etióp) XXVI. (szaiszi)	I. Pszuszenész; Herihór (főpap) I. Sesonk; I. Oszorkon Peftaubaszt Bokkhórisz Pianhi (Peye); Sabaka; Taharka I., II. Pszammetik; II. Nekó; Apriész (Uahibré); Amaszisz
Első perzsa kor	i. e. 525–404	XXVII. (perzsa)	Kambüszész; I. Dareiosz; Xerxész; Artaxerxész
Későkor	i. e. 404–399 i. e. 399–380 i. e. 380–343	XXVIII. (szaiszi) XXIX. (mendészi) XXX. (szebennütoszi)	Amürtaiosz I. és II. Nektanebosz
Második perzsa kor	i. e. 343–332	XXXI. (perzsa)	III. Artaxerxész; Arsész; III. Dareiosz
Nagy Sándor hódítása	i. e. 332		
Ptolemaiosz-kor	i. e. 332–30	(Ptolemaioszok)	I. Ptolemaiosz (I. Szótér); VIII. Ptolemaiosz (II. Euergetész);
			Kleopátra

Római hódítás – Egyiptom Augustus (Octavianus) uralma alá kerül (i. e. 30)

1. AZ ÓKORI EGYIPTOM

Az egyiptomiak országukat *Kmt*-nek (Kemet) – „Fekete földnek” – nevezték, arra a termékeny fekete iszapra utalva, amelyet a Nílus rakott le évről évre a folyó partjain, és amely lehetővé tette az élet fennmaradását ebben az egyébként kopár, terméketlen völgyben. A sivatagot „Vörös földnek” (*Dšrt*) (Deseret) hívták. Még ma is megállhat az ember úgy, hogy egyik lába a „Fekete föld”, a másik a „Vörös föld” országában van, oly élesen válik el egymástól ez a két terület. Ez az ellentét az ókori egyiptomiakat ráébresztette az élet és a halál egymásmellettiségére: számukra a természet egyértelműen bizonyította a halál és az újjászületés kikerülhetetlen egymásutánját.

Hérodotosz, a görög történetíró Egyiptomot találóan a „Nílus ajándékának” nevezte, és ennek leginkább maguk az egyiptomiak voltak tudatában. A rendkívül csekély évi csapadék miatt Egyiptomban az élet mindig a Nílus évenkénti áradásaitól függött. Ekkor ugyanis a víz elöntötte a folyó két partját, és termékeny, fekete iszapot terített le a környező vidékre. Az öntözést már a legrégebbi időkben is alkalmazták: töltéseket építettek, hogy megelőzzék a folyó túlzott kiáradását, és csatornákat ástak, hogy a vizet elvezessék a különben terméketlen földekre. A parasztok fő foglalkozása a földművelés volt, amit csak a nyár végi hónapokra szakított meg az áradás, ekkor ugyanis más munkával bízták meg őket. A Nílus alacsony vízállása az ókorban katasztrófát jelentett, miatta sok ember éhezni kényszerült.

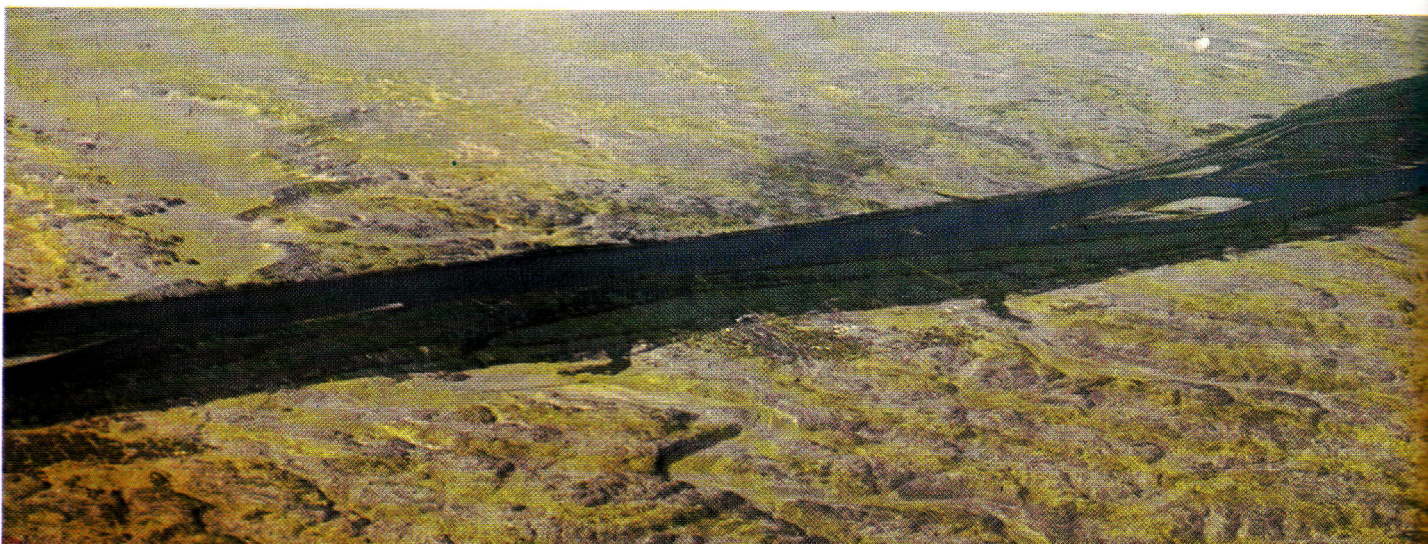
Egyiptom térképén jól látható, hogy az ország két részre oszlik: az északira, a Deltavidékre és a délire, a kontinens mélyébe nyúló keskeny sávra. A Deltavidék, ahol a Nílus többfelé ágazva beleömlik a Földközi-tengerbe, nedves, buja és zöld; napjainkban két nagyvárossal is büszkélkedik: Alexandriával és Kairóval. Ebben a térségben az ókori emlékek nem maradtak fenn olyan nagy számban, mint Felső-Egyiptomban, ahol a pompás romokat megóvta a sivatagi szárazság. Felső-Egyiptom, az ország legdélibb része, mindössze néhány

1 / A memphiszi Szfinx.

2 / A Nílus termékeny területe.

3 / Légi felvétel a Nílusról. A folyó mentén látható a termékeny „Fekete föld”, azon túl pedig a terméketlen sivatag, a „Vörös föld”.

kilométer széles, hosszan elnyúló, megművelt földcsík a Nílus két partján.

Az ókorban Afrika, Európa és Ázsia kultúrája Egyiptomban találkozott egymással, az ország ennek ellenére elszigetelt, magános maradt, főként saját erőforrásaira és népének vele született tehetségére volt utalva. Földrajzi adottságai a fejlődés időszakában megóvták a folytonos idegen behatolástól, és – az ókori Közel-Kelet más vidékeivel ellentétben – kívül esett az előnyomuló hadseregek közvetlen felvonulási útvonalain. Az elszigeteltség hozzásegítette az egyiptomiakat ahhoz, hogy szinte zavartalanul virágoztassák fel civilizációjukat. Noha már a legrégebbi időktől kiépítették kereskedelmi kapcsolataikat más országokkal, megtanulták, hogy elsősorban saját természetes erőforrásaikra támaszkodjanak, és tökéletesítsék az ehhez szükséges szakismereteiket.

A föld termékeny volt, a háziállatok, a hal és a baromfi, a zöldségfélék és a gyümölcsök sokaságával együtt változatos étrenddel szolgáltak. Termesztettek lent és papiruszt, a ruházkodáshoz szükséges vászon, illetve a „papír” alapanyagát. Rendelkezésükre állt kemény szikla az építkezésekhez és kevésbé szilárd, faragható kő szobraik és edényeik számára; bőven volt az ország területén féldrágakő, például türkiz és karneol, réz és – mindenekfelett – arany. Egyetlen nyersanyagot kellett más-honnan beszerezniük: a fát, ugyanis ez az életben oly sok szempontból nélkülözhetetlen anyag náluk hiánycikknek számított. A cédrusfát Egyiptom egész történelme során Libanomból és Szíriából importálták.

Nem csoda tehát, hogy az egyiptomiak az istenek kegyeltjének tekintették magukat. A Nílus állandó társuk volt minden tevékenységükben: ellátta őket élelemmel, öntözte földjeiket, könnyen járható közlekedési útvonalul szolgált, összekötötte a Deltavidék földközi-tengeri északi partjait Felső-Egyiptom legdélibb vízéséseivel. A Nílus hatalmával egyedül csak a Nap életadó, de egyben pusztító ereje versenyezhetett.

AZ ÓSKORI EGYIPTOM /az i. e. 12 000 előtti időktől i. e. 3100-ig/ Az ember először a paleolitikumban (régebbi kőkorszak, őskőkor vagy csiszolatlan kőkorszak) jelent meg Egyiptomban. Tevékenységének nyomait megtalálták a Nílus-völgy kavicsos teraszain és a környező sivatagban. Vadászott és gyűjtögetett, kőszerszámaikat – baltákat, kavicseszközöket (chopper) és finom szilánkokat – többnyire nagy szakértelemmel munkálta meg. Vándorló életmódot folytatott, oroszlánra, kecskére, vadon élő szarvasmarhafélékre, birkákra és kőszáli kecskékre vadászott, krokodilt, vízilovat, halat és szárnyasokat fogott a mocsaras árterületeken.

A neolitikumban (újabb vagy csiszolt kőkorszak) az emberek kezdtek állandó lakhelyül szolgáló falvakban letelepedni, és elsajátították a földműveléshez szükséges ismereteket. Egyiptomban később kezdődött a neolitikus korszak, mint a Közel-Keleten, de bőséges bizonyítékunk van arra, hogy az i. e. 5. évezred második felében

4 / Szobrocska a predinasztikus korból, nagadai kultúra (i. e. IV. évezred közepe). Egy hammamijai sírban találták.

már házasították az állatokat, növényt termesztettek, házakat építettek, cserépedényeket és kosarakat készítettek.

Településeiket a Fajjúm-óázisban és a közép-egyiptomi Deir-Tasza közelében fedezték fel (ez az úgynevezett taszai kultúra). A kor temetkezéseinek tanúsága szerint az egyiptomiak már ekkor hittek abban, hogy az élet

folytatódik a halál után. Halottaikat egyik oldalukra fektetve, zsugorított helyzetben, csekély mélységű, ovális üregekbe temették a sivatag közelében, és nádfonatú szőnyeggel takarták be őket. Adtak melléjük agyagedényeket, élelmet, italt, palettákat a szépitőszerek szétdőrléséhez, kőszerszámokat, valamint csontból, elefánt-agyarból és kagylóhéjból készült gyöngyöket, túlvilági használatra.

Az ezután következő chalkolithikumban (kőrézkor) már időnként használtak rezet is. Ebben a korszakban Egyiptomban két jelentős kultúra alakult ki. A déli kultúrát „badárinak” nevezték el a közelben fekvő közép-egyiptomi El-Badári falu temetőiről. Felső-Egyiptomban szétszórtan elhelyezkedő más lelőhelyek ugyancsak badári típusú anyagot szolgáltatottak. E kultúra népe békés földművelőkből állt, akik könnyen felismerhető, fekete szegélyű vörös és barna agyagedényeket, kivájt kőedényeket, palából való palettákat, faragott elefánt-csont vázákat, fésűket és kanalakat készítettek, valamint zsírkő (szteatit) gyöngyökből nyakláncokat. A gyöngyszemeket első ízben akkor vonták be mázzal. Találtak egyszerű rézszerszámokat és rézgyöngyöket is. Az emberek számára szolgáló temetők közelében bizonyos állatokat is rituális temetésben részesítettek, ami talán vallási hiedelmekre utal.

Az amrai korszak és a predinasztikus (a dinasztikus kor előtti) kultúra első szakasza a badári fázisból fejlődött ki. Az amrai korszak emlékei részben a hammamijai temetőből származnak. E kultúra jellemzői az egyre népesebb palából készült paletták, a korong alakú buzogányfejek és a fehér vonaldíszes, fényezett, vörös agyagedények.

Időközben ettől eltérő predinasztikus kultúra fejlődött ki Alsó-Egyiptomban, ennek emlékeit azonban részben elpusztította a Deltavidéken lerakódott hordalék, amely a legősibb rétegeket valószínűleg elfedte. Az úgynevezett „gerzei” korszak (középső és késői predinasztikus kor) temetői ezen a vidéken Gerzében, Abuszír el-Melekben és Haragéban vannak. A halottakat olyan – ovális vagy téglalap alakú – sírokba temették, amelyekben a halotti felszerelési tárgyakat és az élelmet egy szomszédos, különálló kamrában helyezték el. Ezek az emberek kőedényeket, kovakő szerszámokat, állat és madár alakú palettákat, körte alakú buzogányfejeket, mázzal bevont edényeket és ékszereket készítettek; és ugyanakkor találtak vasból, rézből és aranyból készült gyöngyöket is. A fazekasság jellegzetes termékei két kategóriába tartoznak: a valószínűleg palesztinai eredetű „hullámos fülű” vázák képviselik az egyik típust, a „díszített” – hajók, tájak, emberek és állatok vörös vonalas ábráival ékesített – barnássárga, rózsaszín vagy szürke edények a másikat. Úgy látszik, ezek az északi termékek nagy számban jutottak el Dél-Egyiptomba a predinasztikus korban.

Alsó-Egyiptom kultúrája idegen országokkal mutat kapcsolatot; a Földközi-tenger medencéjének országai

5 / Festett díszítésű cserépedény a késő predinasztikus korból, nagadai kultúra; alighanem ivóedénynek használták.

és Kisázsia nem voltak túlságosan messze. Ebben az időszakban Egyiptom a jelek szerint átalakult: a különböző területeken elszigetelten élő számos törzs alkotta fejlett neolitikus társadalomból északon és délen két, élesen elkülönülő, jól szervezett monarchia jött létre. Ezzel egy időben több változás következett be az anyagi kultúra terén is: gyors fejlődésnek indult a művészet és a kézművesség, megjelentek a monumentális téglalapítmények és az írás, egyszóval a civilizáció alapvető alkotóelemei. Nincs nyoma annak, hogy ezeknek az újításoknak közvetlen forrása Egyiptomon belül lett volna, bár egyes történészek az Egyiptomban felfedezett korábbi kultúrák természetes fejleményeinek tekintik őket. Az egyik feltevés szerint új nép érkezett Egyiptomba, amely vagy lerohanta az országot, vagy fokozatosan szivárgott be, s ez a nép hozta meg az új ismereteket.

Ekkoriban csakugyan más testi felépítésű embertípus jelent meg Egyiptomban: csontvázmaradványaik tanúsága szerint ezek az emberek magasabb termetűek voltak, mint a bennszülöttek, és koponyaformájuk is eltérő volt. Az újonnan jöttek egyik feltételezett származási helye Mezopotámia: az írás Mezopotámiában és Egyiptomban egyaránt korai időpontban fejlődött ki. Azok a buzogányfejek, pecsételő hengerek és kovakőből készült paletták, amelyek ekkoriban Egyiptomban megjelentek, azelőtt ott nem voltak ismeretesek, határozott művészi rokonságot mutatnak mezopotámiai megfelelőikkel. A legkorábbi egyiptomi dinasztiák nagy, föld alá süllyesztett, téglalapítményű sírjaik szerkezetét alighanem a mezopotámiai téglatemplomok mintájára készítették. Az egyiptomi Gebel el-Arakban talált kés nyelén és a hierakonopoliszi sírfestményeken tengeri ütközetet ábrázoló jelenetek láthatók: egyiptomi és mezopotámiai hajtípusok állnak harcban egymással.

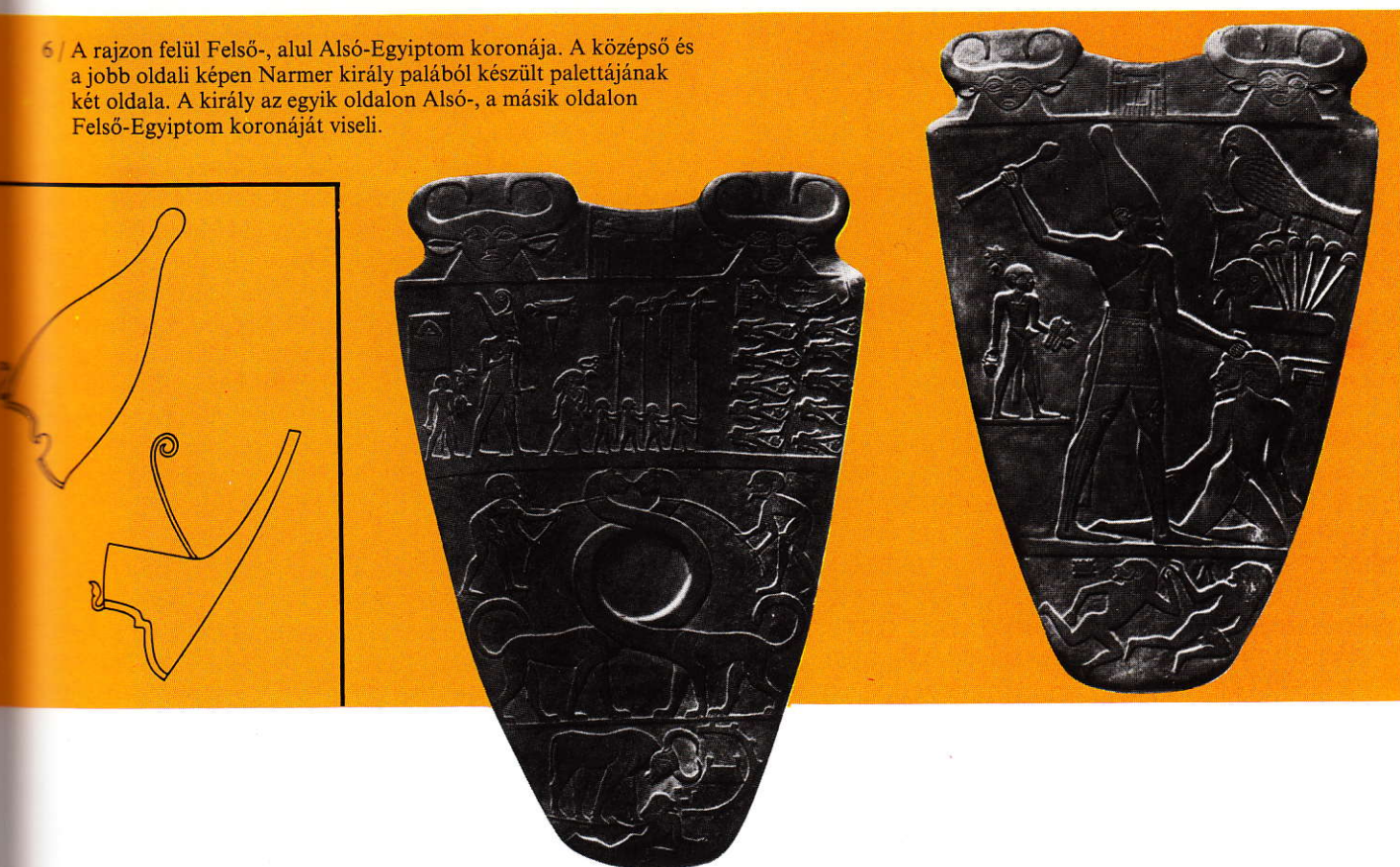
Nem valószínű, hogy ezt az Egyiptomra gyakorolt külső befolyást a kereskedelemmel lehetne magyarázni, mivel a jelek szerint nem az eszmék és termékek kétirányú áramlásáról volt szó. Igen valószínű, hogy a bevándorlók egy része tengeri úton érkezett, mégpedig – amint arról a Gebel el-Arak-i kés tanúskodik – a Vörös-tengeren, illetve a Wadi Hammamátan vagy a Wadi Tumilát völgyén át. Mások kétségkívül szárazföldön tették meg az utat, talán Szírián és a szuezi szoroson át a Deltavidékig. Voltak, akik talán erőszakkal hatoltak be, mások azonban bizonyára békésen beszivárogtak. A folyamat egésze valószínűleg sok-sok évet vett igénybe, Egyiptomra gyakorolt hatása azonban csak rövid ideig tartott: a művészeti formák és építészeti típusok az I. dinasztia uralkodása után nem mutatnak többé tartós idegen hatást. Az eltérő testi felépítésű embertípusokból végül egyetlen nép alakult ki.

Az egész folyamat csupán feltevés, valójában nem tudjuk, honnan származtak az új ismeretek. Némelyek szerint lehetséges, hogy mind Egyiptomba, mind Mezopotámiába egy eddig még ismeretlen központból érkeztek a bevándorlók. Hogy ez hol volt, talán soha nem fog kiderülni, annyi azonban bizonyos, hogy a Nílus völgyének művészi érzékkel már korábban is megáldott lakóit valamilyen új hatóerő érte, és elindította abba az irányba, amelyben a következő néhány ezer éven át továbbhaladtak. Az egyiptomiak első ízben ekkor adták tanúbizonyságát annak, hogy képesek az országukba behatoló idegen eszmékkel és népekkel kapcsolatot teremteni, vívmányaikat befogadni, átalakítani és új formába önteni őket. Ennek az „átvételi” folyamatnak Egyiptom egész történelme folyamán tanúi lehetünk.

A késői predinasztikus korban (kb. i. e. 3400-tól 3100-ig) két önálló, egymástól független királyság jött létre. Ezek hasonlítottak egymásra: mindkettő kis, önálló körzetekből tevődött össze, melyek mindegyikének volt saját fővárosa, helyi istene és legfőbb vezetője. A Deltavidéken elhelyezkedő északi királyság fővárosa Pe (a görög Butó) volt, védőistene Uadzset (Utó), a kobraisten-nő; a felső-egyiptomi déli királyságnak a Hierakónpolisz közelében fekvő Neheb (El-Kab) volt a fővárosa, amely a keselyűistennő, Nehbet oltalma alatt állt. E királyságok uralkodóiról nem sokat tudunk, de az egyik király, Skorpió tulajdonában lévő buzogányfej Hierakónpoliszban megtalált töredékeit olyan jelenetek díszítik, amelyek ellenfelei felett aratott győzelmét és az ország öntözésében elért eredményeit ábrázolják. Valószínűleg Skorpió készítette elő az utat Narmer későbbi, látványos sikereihez az ország egyesítésében. Egyiptom dinasztikus kori történelme akkor kezdődött, amikor Narmer-Ménész, a déli királyok egyike meghódította északot, majd azon munkálkodott, hogy megszerezze magának az egyesült Egyiptom királyi címét. Manethón, a történetíró Ménészt nevezi meg az I. dinasztia első királyaként, és bár a mai történészek között akadnak, akik vitatják ezt, Narmerrel való azonosítása általánosan elfogadott.

Bármennyi idő telt is el ezután, az ókori Egyiptom királyai egészen történelmük végéig soha nem feledkeztek meg birodalmuk kettősségéről. A királyi címek felsorolásában (vagyis a fáraó öt nevének lajstromában) is megörökítették ezt, amikor az uralkodókat „Felső- és Alsó-Egyiptom királyának” és a „két ország urának” nevezték. A két legrégebbi főváros két ősi istennőjének –

6/ A rajzon felül Felső-, alul Alsó-Egyiptom koronája. A középső és a jobb oldali képen Narmer király palából készült palettájának két oldala. A király az egyik oldalon Alsó-, a másik oldalon Felső-Egyiptom koronáját viseli.

a keselyűnek és a kobrának – oltalmáért is fohászkodtak. Az egyesítés i. e. 3100 körül történhetett. J. E. Quibell régész, aki 1898-ban Kom el-Ahmarban ásott, véletlenül rá is bukkant egy palából készült, mindkét oldalán képes ábrázolásokkal díszített palettára, melyről úgy vélik, hogy Egyiptomnak a diadalmas Narmer király által történt egyesítését ábrázolja. A paletta egyik oldalán Narmer Felső-Egyiptom királyának fehér koronáját viseli, a másik oldalon pedig a Deltavidéken és környékén uralkodó alsó-egyiptomi király vörös koronájával a fején jelenik meg.

AZ ARCHAIKUS KOR /az I. és a II. dinasztia, i. e. 3100-tól 2686-ig/ Lehetséges, hogy Narmer – hódításainak megszilárdítása érdekében – északról származó hercegnőt vett feleségül. Hérodotosz szerint fővárosát áttette északra, ahol „Fehér falak” néven új települést hozott létre, és ezt, a későbbi Memphiszt tette meg székvárosának. Ez eszményi központul szolgált, hogy innen intézze nagy kiterjedésű királysága ügyeit.

Utána az I. dinasztia hét királya következett a trónon, akik hatalmukat kiterjesztették a Földközi-tengertől egészen az első vízesésig, ahol a núbiai törzsekkel hadat is viseltek. Hadjáratokat vezettek a Szináj-félszigetre, hogy biztosítsák a réz és a malachit behozatalát. A jelek szerint győzelmet arattak néhány líbiai törzs felett. E törzsek jellegzetesen vörös vagy szőke hajú és kék szemű tagjai a nyugati sivatag peremén éltek. A dinasztia harmadik királyának, Dzszernek korából származó szikladombormű, amelyet a szudáni Buhen közelében találtak, arra utal, hogy kísérletet tettek e terület meghódítására is.

A II. dinasztia királyai (körülbelül i. e. 2890-től 2686-ig) a déli Thiniszből származtak. Keveset tudunk róluk, de úgy látszik, uralkodásuk bizonyos belső viszályok időszaka volt. Az I. és a II. dinasztia királyait nagy, téglából épült masztaba (csonkagúla alakú) sírokba temették. Petrie ezeknek az építményeknek egész sorát tárta fel Abüdoszban, a II. dinasztia uralkodóinak korából. Annak ellenére, hogy nem tartalmaztak emberi maradványokat, mégis a királyok sírjainak tartják őket. A király környezetéhez tartozók számára készült számos sír is található mellettük. Emery, aki 1935-től kezdve a Memphisz közelében lévő Szakkarában végzett ásatásokat, egy sor hasonló építményt fedezett fel, amelyek kettő-szer akkoraak voltak, mint az abüdosziak, jobb állapotban maradtak fenn, és emberi maradványokat is tartalmaztak. Ezeket az építményeket vályogtégelből emelték, de fát és követ is felhasználtak szerkezetükhöz.

A korról szerzett ismereteink jórészt az abüdoszi és szakkarai masztabákban talált leleteken alapulnak. Az abüdoszi építményeket a bennük talált pecsétlenyomatok és feliratos tárgyak segítségével, illetve a sírokon kívül elhelyezett és tulajdonosuk nevét viselő sztélék alapján sikerült egyedileg is azonosítani. Szakkarában a feliratok lehetővé tették, hogy az egyik masztabát egy bizo-

nyos király uralkodásának időszakára datálják, a sír tulajdonosát azonban nem lehetett megállapítani. Emery úgy gondolta, hogy az abüdoszi sírok úgynevezett kenotáfiumok (jelképes sírok), amelyekben soha nem nyugodtak királyok, őket ugyanis Szakkarában temették el. Lehetséges, hogy az építményeknek ez a kétféle sorozata esetleg a királyok kettős felső- és alsó-egyiptomi szerepének jelképe volt. Ezt az elméletet nem fogadja el valamennyi egyiptológus, az azonban tagadhatatlan, hogy ezek az építmények – bármi volt is rendeltetésük – a rendszernek arról az egységről és megszilárdulásáról tanúskodnak, amelyet nem sokkal Narmer győzelme után sikerült elérni.

Az egyiptomi kézművesek szakértelme az archaikus korban fokozatosan gazdagodott. Pompás köedényeket állítottak elő, fajansszal és kék üveggel is kísérleteztek. Készültek már rézszerszámok és -fegyverek, kifejlődött a réz- és aranyművesség. Kőből, elefántcsontból, sőt alighanem fából és rézből is készültek szobrok, a sírokban finom művű ékszereket és bútorokat helyeztek el a túlvilági életre. Az írnokok kezdtek papiruszt használni íróanyagul; szövegeikben az I. dinasztia végén már megjelentek a mondat szerkesztés elemei.

Az archaikus korban, a kísérletezés időszakában már lerakták a későbbi fénykor alapjait. Az Óbirodalom idején élő emberek azután tovább fejlesztették ezeket a készségeket, és eltörölhetetlenül rányomták bélyegüket az ókori egyiptomi civilizációra.

AZ ÓBIRODALOM /a III-tól a VI. dinasztiaig, kb. i. e. 2686–2181/ Az Óbirodalom időszakában erős államhatalom jött létre. Az egyiptomiakat akkoriban arra buzdították, hogy legyenek mértéktartóak, szerények, tapintatosak, becsületesek, tiszteljék az idősebbeket és legyenek tisztában azzal, hol van a helyük a társadalmi hierarchiában. A ranglétrán legfelül a király helyezkedett el, akit kezdettől fogva isteni lénynek tartottak, bár az isteneknél valamivel alacsonyabb rangúnak. A IV. dinasztia idején a királyt a Napisten valóságos fiának kezdték tekinteni. Eleinte óriási távolság választotta el alattvalóitól, ez azonban különböző okok miatt idővel egyre csökkent. A III. dinasztia korának kezdetén Imhotep, a királyi építész megtervezte Dzsószér király számára az első emberi kéz alkotta nagy köépületet, a szakkarai lépcsős piramist, amelyet udvarok és épületek egész sora, valamint falak több mint másfél kilométer átmérőjű gyűrűje övezett. Ez új építészeti formákat, új építőanyagokat és technikát alkalmazó kísérlet volt, de a benne talált díszítő elemek sok esetben a legősibb vályog- és nádkunyhókból származtak.

A IV. dinasztia korában a királyokat már valódi piramisokba temették. A három gízai piramis, amelyet Kheopsz, Khephrén és Mükérinosz számára építettek, csúcsteljesítménynek számítanak ezen a téren. A Nagy Piramis megtervezéséért felelős személy valószínűleg Hemon herceg, a vezír (főminiszter), Sznofru király fia, Kheopsz

7 / Szakkara, az óbirodalmi nekropolisz piramisokból, kápolnákból és sírokból álló épületegyüttese. A képen a bejárat látható.

8 / Unisz fáraó sírkamrája. A falakra írott „piramisszövegeket” a király megvédelmezésére és a túlvilágra vezető útjának megkönnyítésére szánták.

9 / Függőleges vájatokkal díszített oszlopsor a piramisegyüttesben. A szakkarai kőoszlopok a régebbi, nádból készült formákat őrizték meg.

10 / Oszlop hieroglifákkal, a Dzsószer által épített híres szakkarai lépcsős piramis közelében lévő masztabában.

unokatestvére volt. Az V. dinasztia idején a piramisok kisebbek lettek, és konstrukciójuk is alacsonyabb színvonalú, aminek az lett a következménye, hogy ezek a piramisok napjainkra pusztá törmelékhalomká váltak. A királyok és feleségeik, a királynék számára külön-külön piramisokat emeltek, azzal a céllal, hogy testüket és a túlvilági felhasználásra velük együtt eltemetett értéktárgyaikat – szobrokat, bútorokat, ékszereket és más tárgyakat – megvédjék.

Az ország kormányzása Ménész kora óta a királyi palotában összpontosult. A király feladatainak egy részét átruházta előkelő születésű hivatalnokaira, akik rendszerint a király rokonságához tartoztak, és életükben hűségesen szolgálták, hogy osztozhassanak vele halhatatlanságában. Gyakran az alacsonyabb rangú mellékfeleségek fiai közül kerültek ki. A főváros Memphisz volt, ahol az előkelők és a legkiválóbb művészek gyűltek össze. Voltak más központok is (valamennyi északon): Giza, Héliopolisz és Szakkara. A III. és a IV. dinasztia korában úgy hitték, hogy csak a király örök életű, ezért az előkelők abban reménykedtek, hogy ha a közelében temettetik el magukat, akkor a királyt szolgálva, osztozhatnak vele az örök életben. Gizában például e hű hivatalnokok *masztaba*-sírjainak egész sora látható, amelyek meghúzódnak a királyi piramisok tövében, hogy éppoly közel legyenek urukhoz halálában, mint voltak életében. A királyi kegy legfőbb kifejezése volt, ha valaki engedélyt kapott rá, hogy sírját a piramis árnyékában készíthesse el.

A lakosság legnagyobb részét a parasztok tették ki, akik az év döntő többségében azt a földet művelték, amely elvben a király tulajdona volt. Amikor a Nílus áradása lehetetlenné tette a munkát, akkor a nagy állami létesítmények építkezéseinek alkalmazták őket, és állandó robotra (kényszermunkára) voltak kötelezve. Hitük szerint a fáraó nélkül életük alig ért volna valamit, mivel kizárólag ő juttathatott nekik öröklétet a magáéból. Azért dolgoztak tehát neki, mert azt remélték, hogy erőfeszítéseik révén némi lehetőséget kapnak a túlvilági életre. A gazdasági élet egésze, valamint az építészeti és a művészi erőfeszítések túlnyomó része valójában egyetlen célt szolgált: a fáraó halála utáni életének biztosítását.

A IV. dinasztia korában az anyagi kultúra és a művészeti formák elérték csúcspontjukat. Ezután lassú és elkerülhetetlen hanyatlás következett, majd a társadalmi, gazdasági és vallási okokra visszavezethető végső pusztulás. Teljes zűrzavar lett úrrá az országban. Az Óbirodalom vívmányait a későbbi nemzedékek részben felelevenítették és gyakran utánózták ugyan, de valójában ők már nem voltak tisztában az elődök munkára serkentő célokkal, művészetük többé nem érte el a korábbi időszak tisztaságát és szigorúságát. Ennek számos bonyolult oka volt.

Az V. dinasztia uralkodása idején a Napisten kultusza és vele együtt a héliopoliszi papság egyeduralkodó lett.

11 / Festett dombormű Ti (V. dinasztia), az Óbirodalom korában élt előkelőség sírjában. Állatok kihajtását ábrázolja egymás alatti sorokban.

A kultusz szimbóluma egy zömök obeliszk volt, amelynek aranyozott piramidionja (gúla alakú csúcsa) visszaverte a nap sugarait. A szertartásokra a templomok nyitott udvarain került sor. A vallásnak korlátozódott a vonzereje. A királyok ebben az időben a Napisten kultuszát saját vallásukká tették ugyan, de a kultusz túlságosan intellektuális volt, távol esett a tömegektől. Sikertől viszont megnövekedett vele a papság hatalmát és aláadni a király isteni tekintélyét: egyszerűen „Ré fia” lett belőle.

A királyok már nem álltak oly igen távol népüktől, mert ahelyett, hogy saját családjuk tagjait vették volna el, inkább nem királyi családból való nőkkel házasodtak össze, mint például I. Pepi. Így a származásuk tisztaságába és isteni voltukba vetett hit meggyengült. A királyi családot dinasztikus viszályok is fel-felzaklatták. Ami a gazdasági helyzetet illeti, a királyi kincstár elszegényedett, részben a korábbi uralkodók piramisainak és más temetkezési létesítményeinek fenntartási kötelezettsége miatt, részben annak a gyakorlatnak a következményeként, hogy a királyi földeket elajándékozták az előkelőknek, hogy azok jövedelméből ők is gondoskodhassanak a maguk családi sírjairól és halotti szertartásairól. Az ilyen adományok gyakran az adófizetés alól is mentesültek. A templomok szintén részesültek királyi földadományokban, így csakhamar eljött az idő, amikor az előkelők és a papság gazdagsága vetekedett jötevéjükével. A földtulajdon öröklődött, apáról fiúra szállt, és az idők során végül a koronabirtokból nagy parcellákat osztottak szét a néhai udvaroncok gyermekei között.

Ezzel egyidőben a tartományi nomarchoszok (kormányzók), akik valamikor a király rokonai közül kerültek ki, és akiknek állása a királytól függött, kezdték pozíciójukat örökletessé tenni. Fiaik már nem érezték lekötelezettnek magukat a királytól nyert hatalomért, félig-meddig önálló kiskirályoknak tekintették magukat, különösen a távoli vidékeken. Nem kíváncsiak többé a

fáraó árnyékába temetkezni, hanem saját tartományuk sziklasírjait részesítették előnyben, távol a fővárostól. Mivel a királyok piramisai kisebbek lettek, kevesebb királyi megrendelést kaptak a kézművesek, akik ezért az V. és VI. dinasztia idején már elvállalták a magánszemélyek sírjainak díszítését és szobraik elkészítését is. Ezek közé tartoznak például a Ti (V. dinasztia) és Mereruka (VI. dinasztia) előkelőségek szakkarai sírkápolnái, amelyeket a mindennapi életből vett jelenetek díszítenek, szemléletes képet festve az Óbirodalomról.

II. Pepi kilencven évig tartó uralkodása után a rendszer végül összeomlott, főként a belső feszültségek következtében, de súlyosbította a helyzetet az Egyiptom keleti határát ért támadás is. Ekkoriban Egyiptom nem igyekezett terjeszkedni, vállalkozásai kereskedelmi jellegűek voltak, még állandó hadsereget sem tartott fenn. Időnként expedíciókat küldtek Núbiába és Felső-Szudánba. Egyiptom megszerezte magának az arany, diorit, elefántcsont, ébenfa, párduebőr, valamint más egzotikus núbiai termékek kereskedelmének jogát, sőt a núbiaiak zsoldosként is harcoltak Egyiptomért. Az Óbirodalom korának végén itt, a déli határon „Dél kormányzói” örködtek. Punt földjére (a feltevések szerint ez Szomália partvidékén terült el) szintén küldtek kereskedelmi expedíciókat, hogy tömjént szerezzenek a templo-

mi szertartásokhoz. A Szináj-félszigeten rezes és türkizt bányásztak. A IV. dinasztia korától kezdve tevékeny tengeri kereskedelmet folytattak Búblosszal, ahonnan cédrusfát szereztek be. Egyiptom nagy befolyást gyakorolt Búblossra, valószínűleg számos egyiptomi le is telepedett ott, és a IV. dinasztia idején templomot épített magának. A líbiaiakkal továbbra is sok baj volt, keleten pedig új, fenyegető veszedelem támadt. A IV. dinasztia korában Weni hadjáratot vezetett egészen a palesztinai Karmel-hegyig, és sikerült csökkentenie ezt a veszélyt, de csak rövid időre.

Az Óbirodalom volt az a mérce, amellyel minden későbbi egyiptomi teljesítményt összevetettek, ekkor ugyanis kiváló eredményeket értek el a művészet, az építészet és az irodalom terén. Születtek orvosi és vallásos írásművek, mint például a Memphiszi Teológia és a piramisszövegek, amelyek rendeltetése az volt, hogy varázslattal védelmezzék meg a király testét, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszeresen kirabolt piramisok csődöt mondtak; továbbá erkölcsi értekezések („intelmek”) is készültek a helyes életvitelről.

Szerencsére a gizai piramisok és Khephrén fáraó nagy szfinxe átvészelte az idő pusztítását, hogy emlékeztesse a világot ennek az aranykornak a vívmányaira.

AZ ELSŐ ÁTMENETI KOR /a VII-től a XI. dinasztiaig, kb. i. e. 2181–1991/ Az Óbirodalom időszakának végén Egyiptom gyorsan hanyatlani kezdett. A történetíró Manethón szerint a VII. dinasztia korában „70 nap

12 / A sír tulajdonosának (a kép jobb oldalán) domborműve egy kis szakkarai masztaba-sírban (Óbirodalom). A tulajdonos egy oltár előtt ül, az oltáron *ka*-jának szánt áldozati ajándékok.

alatt 70 fáraó uralkodott”; a VII. és a VIII. dinasztia idején a fáraók eredménytelen küzdelmet folytattak, hogy megőrizték Memphiszben gyakorolt hatalmukat. A zűrzavart, erőszakot és nyomort éhínség, járvány és teljes gazdasági összeomlás követte. Legtöbbbet bizonyára az öregek szenvedtek, akik még ismerték az Óbirodalom békéjét és biztonságát. Portyázó tolvajok fosztogattak, éhezés fenyegetett, a rettegés mindenkit hatalmába kerített. Feje tetejére fordult az egész világ: az isten fia által erős kézzel gyakorolt, szilárd központi hatalom megszűnése tragédiába torkollt. Egyiptom visszatért abba az állapotba, amelyben akkor élt, amikor még Ménész nem egyesítette az országot. Az egyes körzetek, amelyek az Óbirodalom idejének kormányzata alatt rendezett közigazgatási övezetek voltak, ekkor önálló államokká alakultak, és gyakran háborúba is keveredtek egymással. A belső zűrzavart súlyosbította az idegen nomádok betörése a Deltavidékre. Az egyiptomiakat elkeserítette sorsuk alakulása, irodalmi alkotásaikban arról panaszkodnak, hogy „eltűnt minden, ami jó volt”, és hogy „még annyink sem maradt, mint a körmünk feketéje”. Úgy látszik, még az elhunytaknak sem ment valami jól a soruk: „A holtakat a folyóba vetik... Megszűnt a nevetés. Bánat járja be az országot.” Kétkedni kezdtek az élet céljában és értelmében, sőt még a túlvilági életben is megrendült a hitük, mivel az események a fáraók halandó voltát bizonyították.

A komor hangulat a művészetben is tükröződött. Az önvizsgálatnak tartós következményei is voltak: az irodalmi művek olyan mély érzelmekről tanúskodnak, amelyek a korábbi, nyugalmasabb időszakokban keletkezett művekből teljességgel hiányoztak. A vallásos gondolkodás szintén mélyreható változásokon ment keresztül. Az irodalom egyik legszívbemarkolóbb darabja az a párbeszéd, amelyet a vizsályoktól gyötört Egyiptomban az élet terheinek cipelésébe befáradt férfi folytat a lelkével, miközben az öngyilkosság gondolatával foglalkozik. A versből kitűnik, hogy a halált irigylésre méltó állapotnak tartja:

Olyan előttem ma a halál,
mintha vágyik újra látni házát az ember,
ki fogságban töltött el sok-sok évet.

(*Dobrovits Aladár fordítása*)

Számos vidék kormányzója megkísérelte helyreállítani a rendet és kiterjeszteni hatalmát. A Fajjúm-oázis közelében fekvő város, Hérakleopolisz uralkodójának sikerült egyesítenie Közép-Egyiptomot, és megalapítania azt az uralkodóházat, amelyből azután a IX. és X. dinasztia tagjai kikerültek. Uralkodásuk alatt egyes tartományi kormányzók – például a Beni Hasszániak és az ahmimiak – továbbra is részben önállóak maradhattak.

Új filozófiai irányzatok fejlődtek ki. Az olyan „intellektuális” példaként Wakharé király fia, Merikaré

számára írt, újfajta erkölcsi felelősségérzetről, a másokkal való törődés szükségességéről tanúskodnak. Az élet célja már nem csupán az volt, hogy az elfogadott viselkedési normákat kövessék a boldogulás érdekében. Az egyiptomiak okultak bajaikból, értékes tanulságokkal gazdagodtak, a legfontosabb eredmény azonban a halállal szembeni megváltozott magatartás volt. A helyi kormányzókat ekkoriban a fáraóval egyenrangúnak tartották, ha nem különbnek nála, így hozzá hasonlóan ők is igényt tartottak az örök életre. A túlvilág is demokratizálási folyamaton ment át, és fokozatosan mindenki remélni kezdte, hogy része lesz a túlvilági életben. A tehetősebbek szolgák, pékek, mészárosok fából készült szoboralakjaival szerelték fel sírjaikat, hogy legyenek, akik haláluk után szolgálják őket. Szép festett fakoporsókat állítottak elő, a helyi tisztségviselők átvették a korábbi királyi piramisszövegeket, és megfelelő kiegészítésekkel felírtatták koporsóikra. Ezek a megváltoztatott szövegek csak ekkor (a középbirodalom idején), valamint sokkal később, a XXVI. dinasztia korában fordulnak elő. Ma „koporsószövegeknek” nevezik őket.

A művészet szintén decentralizálódott: Memphisz már nem vonzotta annyira a tehetséges kézműveseket, mint korábban; élénk, habár talán kissé kezdetleges művészeti élet virágzott vidéken is. A fővárosnak a vallási életben betöltött központi szerepe is meggyengült: az emberek, akárcsak egykoron, helyi isteneiket tisztelték.

A hérakleopolisziak uralmuk alá hajtották ugyan északot, délen azonban szembekerültek a thébai fejedelmekkel, akiknek uralma Elefantinétől Abüdoszig terjedt. A köztük megindult küzdelem váltakozó eredménnyel folyt, de végül az egyik thébai fejedelem legyőzte a hérakleopolisziakat, és mint I. Mentuhotep Nebhepetré király az egyesített Egyiptom ura lett a XI. dinasztia idején. 51 esztendőn át volt király, megerősítette Egyiptom határait és rendet teremtett az országban, amelyre ismét jólét köszöntött. Királyságát Thébából kormányozta, és minden fontos posztra megbízható thébai híveit állította. Katonai tevékenysége során büntető expedíciókat indított a határok és kereskedelmi útvonalak, a bányák és a kőfejtők biztosítására. Ezek a hadjáratok a líbiaiak, a színáj-félszigeti és a sivatagi beduinok, valamint Nubia ellen irányultak. Nubiában megpróbálta helyreállítani az egyiptomi fennhatóságot, amely a VI. dinasztia idején szűnt meg. Sikerült is adófizetőjévé tennie az országot, és biztonságos kereskedelmi útvonalat

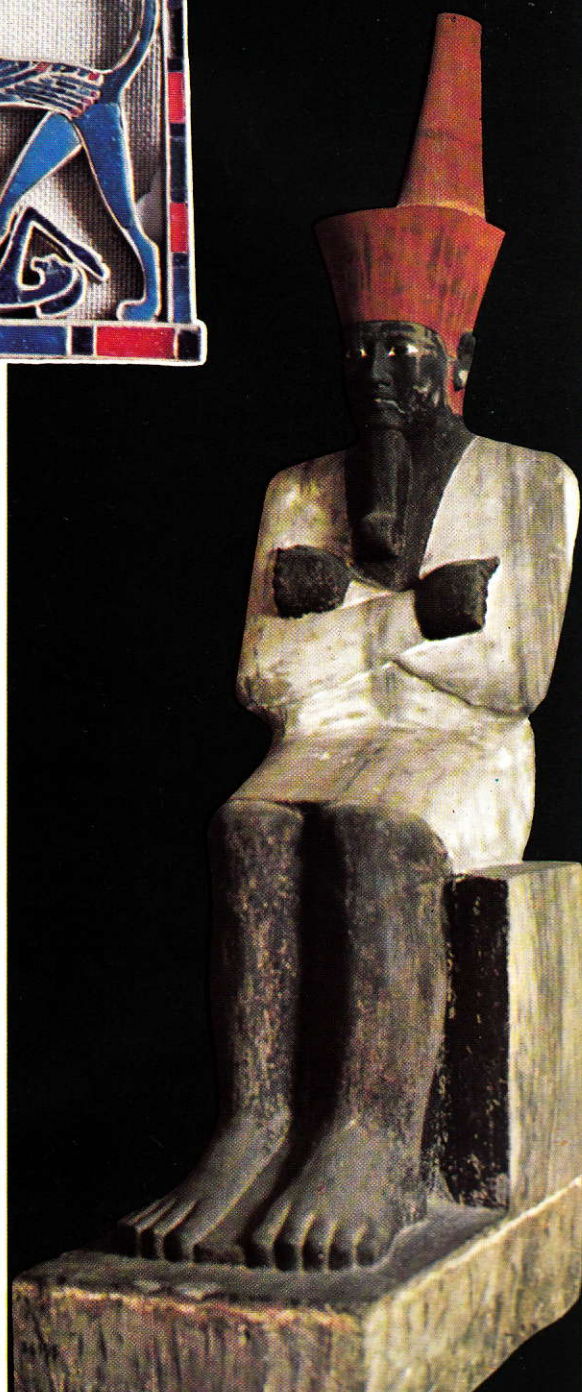
13 / A Középbirodalom idején igen szép ékszerek készültek, mint például ez a hercegnői melléksz.

14 / A Középbirodalom időszakából méltóságteljes királyszobrokat is ismerünk, amilyen például III. Amenemhaté (baloldalt), ezek merőben mások, mint az Újbirodalom korából származó Ehnaton-fej (jobbaldalt).

15 / I. Mentuhotep egyesítette Egyiptomot. Kettejük – I. Mentuhotep és III. Amenemhaté – uralkodása között a csapások időszaka nehezedett az országra. A későbbi zűrzavaros kor időrendi táblázata látható a 15. képen.

XIII. din.	1786	–	1633	← hazai uralkodóház
XIV. din.	1786	–	kb. 1603	← hazai uralkodóház
XV. din.	1674	–	1567	↗ hűkszós ↘
XVI. din.	kb. 1684	–	1567	
XVII. din.	kb. 1650–1567	← thébai →		
XVIII. din.	1567–1320			

létrehozni ezen a vidéken. Defenzív katonapolitikát folytatott, amely elősegítette a nagyratörő gazdaságpolitikát. Az egyiptomi hajók ismét eljutottak a Vörös-tengeren egészen Puntig.

Deir el-Bahariban, Thébában temették el egy egyedülálló – részben piramis, részben templom jellegű – sír-templomban, amelyet ma elhomályosít Hatsepszut királyné jobb állapotban fennmaradt temploma. A piramis alatti sírkamrában megtalálták a király szobrát. Rokoni és hivatalnokai a sziklába vájt szomszédos sírokba temetkeztek. A közelben volt testvérfelcséjének, Neferunak kápolnája is. Légi felvételeken mélyedések láthatók a homokban: a sír előtt elterülő egykori viruló kert, az oda ültetett tamariszkuszliget és a király szobraira árnyékot vető nyolc nagyobb szikomorfa nyomai.

I. Mentuhotep fia követte, aki békében uralkodott, de amikor III. Mentuhotep lépett a trónra, az ország ismét nehéz helyzetbe került. Rövid uralkodása végén a hatalmat egy bizonyos Amenemhat, valószínűleg a déli országrész vezíre és kormányzója bitorolta.

Ennek a zűrzavaros korszaknak talán legjellemzőbb és legnagyobb horderejű fejleménye Ozirisz isten népszerűségének nagyfokú növekedése volt. Ozirisz – hitük szerint – feltámadt halottaiból, és hívőinek – bármilyen volt is társadalmi helyzetük – földi magatartásuk igazságos megítélését és az örök életet ígérte. A legalacsonyabb származású ember számára is megadatott hát az örök élet reménye, bárki osztozhatott ennek az istennek halál utáni feltámadásában, mivel haláluk után a királyok és alattvalóik egyaránt Oziriszhez váltak hasonlatossá.

A KÖZÉPBIRODALOM /a XII. dinasztia, i. e. 1991-től 1786-ig/ „Egy király jön majd elő Felső-Egyiptomból, akit Ameninek hívnak, egy déli asszony fia... Meg fogja kapni a fehér koronát, és viseli majd a vörös koronát...”

Igy hangzott Noferti jóslata, amely valójában már I. Amenemhat trónra lépése után készült. Az új uralkodó, valószínűleg a XI. dinasztia utolsó királyának vezíre, nehéz feladat előtt állt, amikor igazolni kívánta a trónhoz való jogát, és újjá akarta építeni az országot. Bizonyára irigy vetélytársak fenyegették mindenfelől. A trónutódlás biztosítása érdekében társuralkodóvá tette legidősebb fiát, Szeszósztisztrisz, hogy a trón akadálytalanul szálljon majd rá. A XII. dinasztia valamennyi uralkodója átvette ezt a politikát. Bár I. Amenemhat eredetileg Thébából származott, fővárosát a központi fekvésű Itj-Taui-ba, a mai List közelébe tette át. Az új dinasztia uralkodói, miután áttelepültek északra, nem sziklába vájt sírokat készíttettek, hanem piramisokat építettek, de meg sem kísérelték, hogy olyan nagyszerű építményeket emeljenek, mint amilyeneket az Obirolalom idején hoztak létre. Egyes főtisztviselők részére ismét masztaba-sírokat építettek a piramisok közelében.

Az országot fokozatosan benépesítették, újból létrehozták az öntözési rendszert. II. Szeszósztisztrisz és III. Amenemhat idején nagyszabású műszaki létesítmény készült

16 / II. Ramszesz memphiszi szfinxe (XIX. dinasztia, Újbírodalom). Bizonyára a gízai Sfinx nyomán faragták ki.

Fajjúmban, a nyugati sivatag nagy oázisában. Csökkentték a Bahr Juszufon, a Nílus egyik mellékágán át évről évre ebbe a nagy medencébe beáramló vízmennyiséget, a lecsapolt és így művelésre alkalmassá tett területet nagy, félkör alakú töltéssel vették körül, árkokat és csatornákat építettek, hogy elárasztását megakadályozzák. Összesen több mint 100 négyzetkilométer legelőt tettek termővé. A munkálatok során keletkezett tó víztárolóként is használható volt.

Az ország közigazgatását szintén alaposan megreformálták. A nomarchoszok támogatották I. Amenemhatot uralmának megalapozásában, erre számos régi előjoguk helyreállításával is ösztönözte őket. III. Szeszósztisztrisz uralkodása idején sokan ismét visszaéltek kiváltságaikkal, ezért végül teljesen megfosztotta őket hatalmuktól. Nem tudjuk, hogy ezt miként érte el, annyi azonban biztos, hogy soha többé nem okoztak gondot a fáraónak, és bíráskodásuk, adószedésük és katonaszedésük végleg megszűnt. Kisbirtokosokból, kézművesekből és kereskedőkből új középosztály alakult ki, amelynek tagjai valamennyien hálások voltak a királynak új társadalmi helyzetükért.

Manethón szerint I. Amenemhatot saját udvaroncai ölték meg. A trónon utódai – egyenesági leszármazottai – követték, és számos célkitűzését megvalósították. A külpolitikában két területen tettek lépéseket; Afrikában és

Ázsiában. Núbiát ismét meghódították egészen a második vízeséstől közvetlenül délre fekvő Szemnájig, és az első és a harmadik vízesés között erős erődítmények övezetét építették ki, hogy leigázzák ezt a vidéket. Az Óbirodalom bukása óta új nép érkezett Núbiába, és ez sokkal ellenségesebb magatartást tanúsított Egyiptom iránt. Az erődök és az ott lakó katonacsaládok állandó támaszpontjai lettek, és a felkeléseket ismét meg tudták fékezni: gondoskodtak róla, hogy Egyiptom hozzájuthasson a núbiai aranyhoz. Északon és északkeleten – Palesztinában, Szíriában és a Szináj-félszigeten – kereskedelmi és bányászati jogaitak defenzív katonapolitikával tartották fenn.

Az egyiptomi kereskedelem virágzott. Eljutottak Egyiptomba a krétai árucikkek. Az agyagedényeken és más tárgyakon látható díszítő elemek, valamint a faze-kasipar termékeinek alakja és készítési módja égei hatásokat sejtetnek. Kamareszből származó kerámiát (minőszi cserépedényeket) találtak az egyiptomi Lahunban, Abüdoszban és El-Haragehben, Krétán viszont egyiptomi tárgyakra bukkantak. Rézet és bronzot hoztak be Ciprusról, cédrusfát Libanonból és tömjént Puntból. Núbia aranyat, rézet, dioritot, gránitot és ametisztet szállított. Egyiptomi királyok neveit találták olyan tárgyakon, amelyek Szíriában, illetve Palesztinában, Gizá-

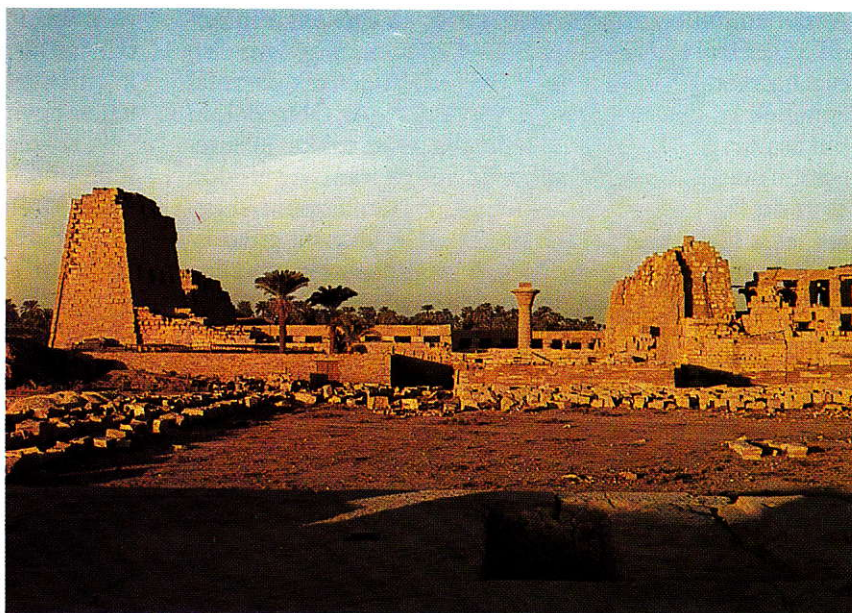
ban, Rász-Samrában, Todban, Megiddóban és Búbloszban kerültek napvilágra. Búbloszban az ottani születésű kormányzók ebben az időben egyiptomi neveket, címeiket és egyiptomi termékeket használtak.

A Középbirodalom művészete magas színvonalú volt. Különösen lenyűgöző a királyi arcképszobrászat: ezeknek a királyoknak az arcvonásain felfedezhető azoknak az embereknek energiája, kíméletlen határozottsága és talán még kiábrándultsága is, akik helyreállították Egyiptom tekintélyét. Ezekkel összehasonlítva a magán-személyeket ábrázoló szobrok érdektelenek, erőtlének: ismét a fáraók lettek a legfontosabbak. Soha nem készítettek szebb ékszereket Egyiptomban, mint ebben a korban. A királyi hercegnők melldíszei, koronái, karperecei és nyakékei a kézművesek ötletgazdagságáról és szakértelméről tanúskodnak. A féldrágaköveket – lazúrkövet, ametisztet, karneolt és földpátot – aranyba foglalták. A dahsuri és illahuni hercegnői sírokban talált ékszerek ma a kairói és a New York-i múzeumokban vannak.

17 / A kosfejű szfinxek útja a karnaki templomban (Újbirodalom és későkor). Ezen az úton haladtak végig az Amon istennek szánt foglyok és a zsákmány, a fáraók diadalmenete alkalmával.

18 / II. Amenhotep egy szfinxről származó fejszobra, valószínűleg Karnakból (XVIII. dinasztia).

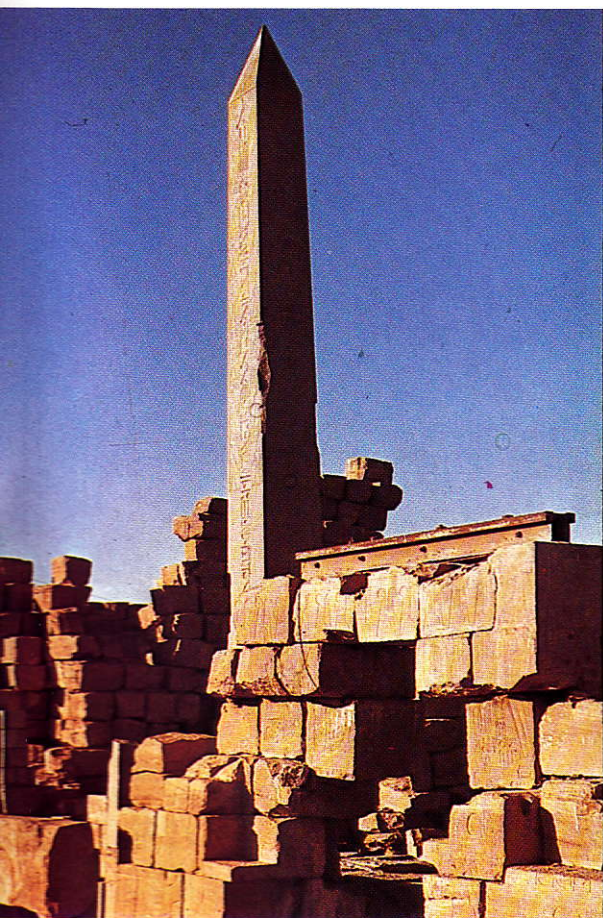

19 / A karnaki templom legfontosabb épületeinek elhelyezkedése.

20 / Hatsepszut királyné (XVIII. dinasztia) asszuáni gránitkőből faragott obeliszkje Csúcsát eredetileg arannyal borították. (Karnak)

21 / A templom pülónjait és bejáratát, valamint Taharka király oszlopát ábrázoló távlati kép. (Karnak)

22 / Min istent ábrázoló oszlop az oszlopcsarnokban. (Karnak)

Az építészeti alkotások közé tartoznak a Listben, Dahsurban, Lahunban és Hawarában emelt új piramisok, valamint a kultikus célokat szolgáló templomok, amelyeknek többségét később lerombolták és anyagukat más templomok szerkezetébe építették be. A Középbírodalom korának templomai részben Medinet Maadiban és Todban maradtak fenn. A piramisok körül téglából készült magánsírok épültek. A tartományi központokban az előkelők ettől eltérő sírjaikat továbbra is sziklába vájták, egészen III. Szeszósztisz uralkodásáig. Különösen nagyra törő építkezési terveket valósított meg Egyiptom-szerzte I. Szeszósztisz és III. Amenemhat. Az utóbbinak tulajdonítják a híres „Labirintust”, amelyet a görög történészek még a piramisokat is felülmúló csodának írtak le. Ez valószínűleg a hawarai piramis halotti épületegyüttesével azonosítható, amelyet Petrie vizsgált át. A núbiai erődláncolat ugyancsak építészeti újításnak számít.

A Középbírodalom időszaka az egyiptomi irodalom aranykora volt. Az e korban született művek klasszikus alkotásokká váltak, amelyeket a diákok későbbi nemzedékei szorgosan másoltak, és így megőrizték őket számunkra. A korszak hieroglif írással rögzített nyelvét korunkban klasszikus nyelvi formának tekintik, és ez a „közép-egyiptominak” nevezett nyelvfejlődési szakasz az, amelyet a leendő egyiptológusok elsőként tanulnak meg.

Az Óbírodalom kora nőuralkodóval zárult: Nitókriszissal. A Középbírodalom időszakának végén hasonlóképp szokatlan esemény fordult elő: Szobeknoferu, III. Amenemhat lánya – és valószínűleg IV. Amenemhat húga – lett a királynő, a XII. dinasztia utolsó uralkodója. Ennek bizonyára az volt az oka, hogy nem akadt férfi örökös.

A MÁSODIK ÁTMENETI KOR /a XIII.-tól a XVII. dinasztiaig, i. e. 1786–1567/ A XIII. dinasztia uralkodása alatt Egyiptomnak ismét a lassú hanyatlás jutott osztályrészül. „Bábkirályok” – Manethón „Dioszopolisz 60 királyának” nevezi őket – egész sora uralkodott Memphiszből és Listből, helyettük azonban erőskezű vezírek sora gyakorolta a hatalmat. Ennek ellenére a központi irányítás elemei még több mint 100 esztendőn át továbbra is fennmaradtak, és Egyiptom külföldi befolyása sem vesztett erejéből. Amikor a XII. dinasztia uralma véget ért, egy helyi uralkodóház függetlenítette magát, és Xoiszból uralkodott. Ez lett a XIV. dinasztia, amelyik tovább élt akkor is, amikor a hükszószonek az ország túlnyomó részét meghódították (erről majd később lesz szó). „Tutimaiosz” – valószínűleg Dzsednoferré Dudimoszéval azonos – uralkodása alatt a hükszószonek sikerült ellenőrzésük alá vonni Egyiptom nagy részét, és ott létrehozni a XV. és XVI. dinasztia. Memphisz i. e. 1674 körül Szalitisz hükszószonek uralkodó kezére jutott, és a XIII. dinasztia i. e. 1633 körül megszűnt. Eközben, i. e. 1650 táján honi uralkodók új ága lépett színre Thébában. Fé-

lig önálló államot hoztak létre délen, őket XVII. dinasztiként tartják számon. Adót fizettek ugyan a hükszószonek, de megőrizték függetlenségüket, és ők voltak azok a fejedelmek, akik végül megdöntötték a hükszószonek uralmát, és kiűzték őket Egyiptomból. A thébaiak sorából kerültek ki az egyesített Egyiptom új hazai uralkodói, a XVIII. dinasztia megalapítói is, akikkel kezdetét vette az Újbírodalom kora.

De kik is voltak ezek az idegen behatolók? Nincs bizonyíték arra, hogy Egyiptomot kiterjedt etnikai hatás érte volna, amint egy időben a tudósok feltételezték, mivel a hükszószonek a jelek szerint nem volt közös nyelvük, és nem mutatható ki hirtelen bekövetkezett változás a temetési szokásokban sem, ami egy ilyen „előzőnléssel” feltehetően együtt járt volna. A hükszószonek általában nagy tiszteletben tartották az egyiptomi civilizációt, az új uralkodók egyiptomi címeket és szokásokat vettek fel, nevüket hieroglifákkal írták le. Az egyiptomi Széth istent imádták, egyiptomi hivatalnokokat alkalmaztak, és fenntartották az egész közigazgatási rendszert. Azok a későbbi állítások, amelyek szerint városokat és templomokat égettek fel és az anarchia korszakát teremtették meg, valószínűleg annak a propagandának tulajdoníthatók, amelyet későbbi thébai legyőzőik terjesztettek. Mindamellet maga az a tény, hogy nem egyiptomi király ült Egyiptom trónján, kegyetlen kijózanodást jelentett a nép számára.

A hükszószonek új ismereteket és néhány új eljárást is elterjesztettek, háborúban és békében egyaránt hasznos módszereket honosítottak meg Egyiptomban, egyebek között a réz helyett fokozottabb mértékben a bronz, továbbá a lovak, a harci szekerek, új fegyverek, a líra és a lant, valamint a vertikális szövőszék használatát. Múzeumainkban manapság ebből a korból származó pompás, szalagmintás szkarabeuszok találhatók.

A hükszószonek a későbbi nemzedékek az Egyiptomot sújtó csapások egyik legsúlyosabbikának tartották. Mivel új szemléletmódot hoztak, jelenlétük nem lehetett népszerű. Megváltoztatták az egyiptomiak ősi magatartását a hadviselés és az idegen területek meghódítása iránt. Egyiptom ettől kezdve agresszív katonapolitikát követett. Jól képzett hivatásos hadsereget tartott fenn, meggyőződött ugyanis arról, hogy kizárólag úgy előzheti meg az idegen uralom megismétlődését, ha a lehetséges hódítókat saját területükön támadja meg és győzi le. Ezzel megszületett az egyiptomi birodalmi gondolat.

A hükszószonek Théba fejedelmei üzték ki Egyiptomból. A küzdelem a hükszószonek uralkodó, Apóphisz és a thébai Szekenrenré között kezdődött. Az utóbbi teteme jelenleg is megvan, a rajta ma is látható szörnyű fejsérülések azt mutatják, hogy a thébai király csatában vesztette el életét. Fia, Kamosze folytatta a harcot. Ennek a háborúnak részleteit két sztélén örökítették meg, közülük az egyiket 1954-ben Karnakban találták meg. Apóphiszt kiűzték Közép-Egyiptomból, és Kamoszénak sikerült elfoglalnia a hükszószonek fővárosát, Avariszt.

A végső csapást Kamosze öccse, Jahmesz mérte rájuk. Miután kiűzte Egyiptomból a hükszósokat, követte őket Palesztinába is, és ott több ütközetben végleg felszámolta a veszélyt. Ezután betört az Egyiptomtól délre fekvő Kus területére, ez ugyanis a hükszósok szövetségese volt, és támogatta őket. Egy évtizeden át tartó harc után sikerült biztosítania Egyiptom fennhatóságát itt is. I. Jahmesz (Ahmesz, Amószisz, Nebpehtiré) királlyal megkezdődött az Újbirodalom kora.

AZ ÚJBIRODALOM /a XVIII-tól a XX. dinasztiaig, i. e. 1567–1085/ A XVIII. dinasztiaiból egész sor tevékeny, rátermett fáraó került ki, akik idegen területek meghódításával elérték, hogy a hadizsákmány és az adó csak úgy özönlött az egyiptomi kincstárba. Egyiptom még soha nem volt ilyen gazdag, és ez lehetővé tette, hogy az ekkor fővárossá lett Thébában nagyszerű templomokat és sírokat építsenek. Hála a száraz éghajlatnak, e csodás építmények közül – habár részben romos állapotban – sok máig fennmaradt, ezért erről a korról többet tudunk, mint bármely más időszakról.

Núbia ismét egyiptomi fennhatóság alá került. A Középbirodalom idején emelt régi erődítmények közül néhányat újjáépítettek és kibővítettek, továbbá egy új erődövezetet építettek fel. Núbia fokozottabb mértékben egyiptoszlódott, mint korábban bármikor, és ellátta Egyiptomot luxuscikkekkel: rézzel, arannyal, elefántcsonttal, ébenfával, gyantával, afrikai fafajtákkal, karnellal és ametisztel, leopárdbőrrel, strucc tollal és cselédeként használt rabszolgákkal.

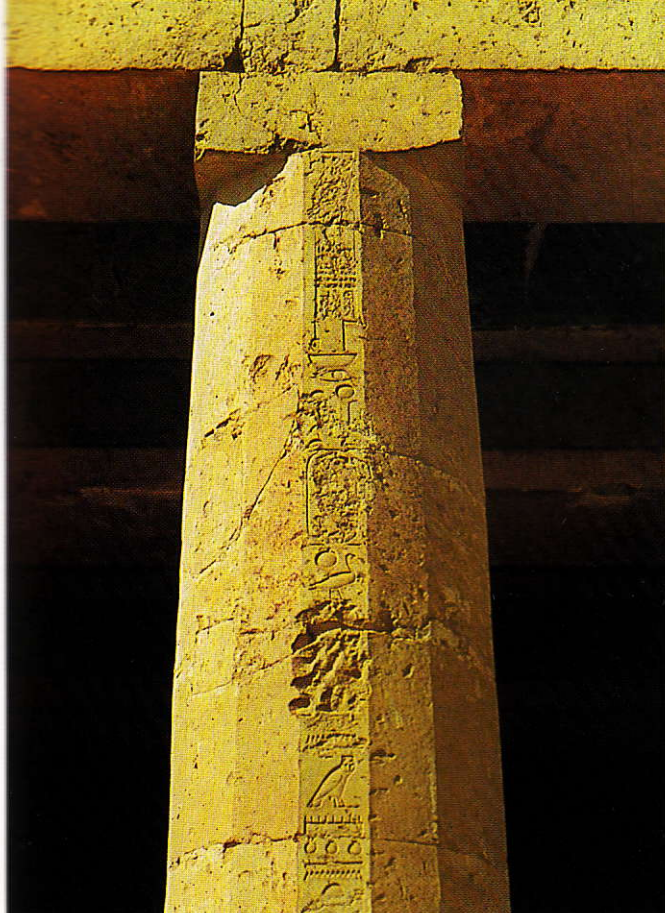
A fáraók Kisázsiaiban hozzákezdtek, hogy uralmuk alá hajtsák a Szíriában és Palesztinában létrejött városállamok laza szövetségét. Ezek a városállamok, amelyek kapuikon túl csak kis területre terjesztették ki hatalmukat, folytonosan viszálykodtak egymással. Időnként az egyik város uralkodójának átmenetileg sikerült vazallusává tennie néhány más városállamot, de azok hűsége ingatagnak bizonyult. I. Thotmesz az új egyiptomi birodalom határait egészen a két folyó, az Orontész és az Eufrátesz között fekvő Naharináig terjesztette ki. Egyiptom az újonnan meghódított szíriai és palesztin területek irányítására bennszülött kormányzókat nevezett ki, de néhány városállamban – feltehetően azokban, amelyek hűségében kevésbé bíztak – egyiptomi helyőrségeket állomásoztatott. A helyi törzsfőnököktől általában megkövetelték, hogy adót fizessenek Egyiptomnak, fiaikat túszként Egyiptomba vitték, ahol együtt tanultak a hercegekkel, majd később, felnőttként, mint Egyiptombarát uralkodók tértek vissza saját városukba. Egyiptom ily módon növelte befolyását Szíriában és Palesztinában.

Mire III. Thotmesz trónra került, egy új hatalom, Mitanni kezdett nehézségeket támasztani Egyiptomnak. A mitanni birodalom a hurrik népére épült, arra a népre, amely a Kaspi-tenger vidékén dél felé terjeszkedett, és amelynek uralkodói indoárja eredetűek voltak. A biro-

dalom az észak-szíriai tengerparttól a Tigris folyóig terjedt. Ezért a kis szíriai és kanaáni városok vazallusi kötelezettségei kezdtek megoszlan Egyiptom és Mitanni között, és Egyiptom fokozatosan elvesztette korábbi fennhatóságát. III. Thotmesznek azonban sikerült helyreállítania Egyiptom kisázsiai befolyását. Húsz esztendő leforgása alatt 17 hadjáratot vezetett ellenük, és Egyiptom uralmát egészen a Taurusz-hegységig és az Eufráteszig terjesztette ki. Különböző településeken helyőrségeket hagyott hátra, és újból megerősítette Egyiptom uralmát. A dinasztia uralkodásának későbbi időszakában Egyiptom és Mitanni békét kötött, amelyet egyiptomi királyok

23 / Hathor-fej Hatsepszut királynénak az Újbirodalom idején, Deir el-Bahariban épült templomából származó oszlopfejn. Hathor istennőt asszonyi arccal és tehénfüllel jeleníti meg.

ták, vagy azok önként átpártoltak hozzájuk; Jeruzsálem kormányzójának pedig délen azokkal a portyázó nomádokkal – a khabirukkal – kellett megküzdenie, akikről egyes tudósok úgy gondolják, hogy a zsidókkal – a „héberekkel” – hozhatók kapcsolatba.

Az egyiptomi birodalom az erőskező fáraók kormányzása alatt szilárd volt. Szervezete ugyan nem volt olyan bonyolult és kifinomult, mint a későbbi asszír és perzsa birodalomé, és kisebb is volt náluk, de mégis ez volt az első nagy birodalom, amely a Közel-Keleten létrejött.

A birodalom korában sok ázsiai került Egyiptomba, akik új öltözködési divatot, új szokásokat, szokészetet és isteneket hoztak be. Az egyiptomi városok ebben az időben bizonyára visszatükrözték a korszak ragyogását és gazdagságát, s lakóik tarka tömegében megtalálhatók voltak mindazok a népek, amelyekkel a birodalom kapcsolatba került. Virágzott a kereskedelem Egyiptom és más országok között. Az Ázsiával folytatott élénk árucserén kívül az egyiptomi hajók továbbra is elvitorláztak

24 / Hatsepszut királyné templomának oszlopa. A hieroglifák a királynét az isten „fiának” nevezik.

25 / A királyné templomának úgynevezett születési oszlopsora, amelyet Hatsepszut születésének jelenetei díszítettek.

és mitanni hercegnők közötti házasságokkal tettek szilárdá.

Ekkor azonban egy új hatalom kezdte veszélyeztetni a békét. Mitanni szomszédja az egyik oldalon AsszírIA volt, a másikon a hettiták, akik Anatólia nagy részét elfoglalták. III. Amenhotep uralkodásának végén új hettita király, Suppiluliuma került a trónra, és a hettita birodalom felvirágzott. Suppiluliuma kifosztotta Mitanni fővárosát, uralma alá hajtotta Szíriát, és számos korábbi csatlós városállamot elhódított Egyiptomtól, vizályt szítva közöttük. Az elhízott, életunt III. Amenhotep, akit semmi más nem érdekelt, csak a fényűző udvari élet, minderre kevés figyelmet fordított. Fia, az etnek IV. Amenhotep (Ehnaton) még nála is kevesebbet törődött a hettitákkal, annyira lefoglalta nagy vallási forradalma. A városállamokból érkező és Egyiptom segítségét kérő levelek válasz nélkül maradtak. A szövetségesétől magára hagyott Mitanni hettita fennhatóság alá került, majd amikor Suppiluliuma meghalt, az ország végül asszír tartomány lett. Az egyiptomi birodalom széthullott, hogy azután néhány évvel később, a XIX. dinasztia fáraói alatt újjászülessen.

Az Ehnaton fővárosában felfedezett tell-el-amarnai levelek, valamint a boğazköyi hettita levéltárban talált táblák között fennmaradt a XVIII. dinasztia késői korszakából III. Amenhotep és fia udvarának más közeli államok királyaival és hercegecskéivel folytatott diplomáciai levelezése. Mindkét levélsorozatot akkádul, a kor diplomáciai nyelven írták. Ezekből kitűnik, hogy Szíria és Palesztina városállamait a hettiták vagy leigáz-

Puntba tömjénért és mirhafákért, amelyeket azután az egyiptomi templomok kertjeiben ültettek el. A Deir el-Bahariban lévő Hatsepszut-templomot díszítő jelenetek egy Puntba tartó expedíciót ábrázolnak, és érdekes képet adnak a puntiak cölöpökre épített házaíról, valamint méltóságteljes királynőjükről.

A XVIII. dinasztia uralkodói egyeduralkodók voltak.

Az a szokásuk, hogy a Nagy Királyi Leányt – gyakran saját édes- vagy féltestvérüket – vették feleségül, már a XVIII. dinasztia uralkodásának kezdetén kialakult. A király és fia közötti társuralkodói rendszert szintén több uralkodó alkalmazta. I. Amenhotep uralkodásától kezdve a királyok sziklába vájt sírokat építtettek Théba közelében, a Nílus nyugati partján, az úgynevezett Királyok Völgyében. Annak ellenére, hogy ezek a temetkezési helyek bizonyára sok kincset tartalmaztak, az egyetlen ott felfedezett sértetlen sír egy jelentéktelen uralkodóé, Tutanhamoné. A XVIII. dinasztia számos fáraójának múmiáját a papok azonban biztonságos helyen elrejtették, ahol később meg is találták őket, és a kairói múzeum különtermében helyezték el. Ezek a fáraók Thébában építtették fel halotti templomaikat, amelyekben az elhunyt uralkodókat vallásos tiszteletben részesítették. A szomszédos völgyekben több királynét és hercegnőt temettek el. Az előkelők szintén a közelben lévő sírjai azokról az ábrázolásokról híresek, amelyek – a királyi sírokkal ellentétben – a mindennapi élet jeleneteit elevenítik meg.

Megcsodálhatjuk az uralkodók mumifikált arcvonásait, de tudunk-e valamit e nagy fejedelmek egyéniségéről? Az emlékművek, irodalmi alkotások, időrendi táblázatok és hivatalos okiratok között olyasmire is ráakadhatunk, ami a fáraók és udvaruk érzelmi életéről és indulatairól tudósít. Tudjuk például, hogy III. Thotmesz nagyon szerette a természetet. Még szíriai hadjáratai alatt is szakított magának időt arra, hogy ritka növényeket és állatokat gyűjtsön, és elküldje őket Egyiptomba, a thébai botanikus kertbe. A legtöbb fáraó olyan aktív szórakozásokban is kedvét lelte, amilyen például az oroszlán- és elefántvadászat vagy a céllövés.

Egyszer-egyszer a „protokoll” szabta viselkedés mögött betekintheünk a királyi család tagjainak viszállyaiba és cselszövéseibe, irigykedéseikbe és vetélkedéseikbe is. Hatsepszut, I. Thotmesznek a Nagy Királyi Hitvestől született leánya, apja egyik másodfeleségétől származó fiához, II. Thotmeszhez ment feleségül. II. Thotmesznek Hatsepszuttól csak leányai születtek, de volt egy fia is, akinek anyja a király egyik ágyasa volt. Hatsepszut, aki úgy látszik, nem volt hajlandó eltérni, hogy férje nem királyi vérből származó kedvesének gyermeke foglalja el helyét, magának követelte a trónt. Teljes fáraói hatalommal, de formailag III. Thotmesz társuralkodójaként, az összes címmel és jelvényekkel, mint királynő vette át az uralmat Egyiptom felett. Eljárását Deir el-Bahariban épült templomának falára festett képekkel igazolta, melyek megjelenítették állítólagos isteni származását, és kitalált jeleneten azt ábrázolják, hogyan nevezi ki és koronázza meg törvényes uralkodóvá az apja. Ezt az épületet, amely oly csodás összhangban van környezetével, a thébai sziklafalak lábánál emelték, és Szenenmut, a királynő építész és kegyence tervezte. Szenenmut és Hatsepszut végül elvesztették hatalmukat, és III. Thotmesz, aki addigra már felnőtt, elfoglalta az őt

26 / Az Abu Szimbel-i sziklatemplom bejárata.

A szoborkolosszusokat áthelyezték a felső sziklafalra, hogy megóvják őket az asszuáni gáttal felduzzasztott Nílus vizétől.

jogosan megillető trónt. A hadi vállalkozások feltűnő hiányától eltekintve, Hatsepszut, úgy látszik, ugyanolyan jól uralkodott Egyiptom felett, mint bármelyik férfi.

III. Amenhotep udvara a másik olyan színhely, melynek fényűző életéről az ismert tények alapján színes kép kaphatunk. III. Amenhotep az ifjú Tejét, egy közember lányát (apja, Juja, a lovak felvigyázója volt) választotta feleségül. Ezt a példátlan eseményt számos emlékeztetőnek szánt szkarabeuszon örökítették meg. Amenhotep több más nőt is feleségül vett, akadt közöttük Mitanniból származó hercegnő is, de fő felesége Teje maradt. Amenhotepet egyre inkább nem érdekelték az államügyek, idejét malqatai nagy palotájában és annak szép üdülőtava mellett töltötte. Halotti temploma nem maradt fenn, de a thébai síkságon a látogató ma is láthat két hatalmas szobrot, a Memnon-kolosszusokat, amelyek valamikor temploma pilonjai (kapuépületei) előtt álltak.

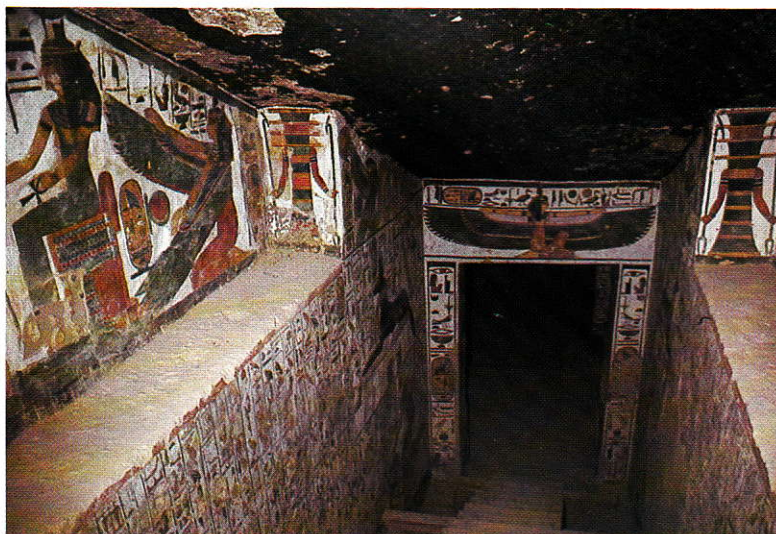
A XVIII. dinasztia korának végén Ehnaton került a trónra, akit előbb IV. Amenhotepnek neveztek. Feleségével, Nofertiti királynéval együtt új fővárost alapított, ahol különös, arc nélküli istenének, Atonnak hódolt. Néhány évvel később ez a vallás kizárólagossá vált, a többi isten szobrai lerombolták és megcsonkították, tiszteletüket és papjaik tevékenységét megszüntették.

Fővárosában, Ahet-Atonban (a mai Tell-el-Amarnában) ezt az egyistenhívő vallási forradalmat a királyi család és az udvar valósította meg. Egyidejűleg művészeti forradalom is lezajlott, melynek során eltértek a régebbi „idealizáló” stílustól, s a hangsúly a valósághű ábrázolásra tevődött át.

Nofertiti hat leánnyal ajándékozta meg férjét, de fia nem született. Néhány évvel később eltűnt a színtérről, talán meghalt vagy száműzték, és Ehnaton saját legidősebb lányát, Meritatont vette feleségül. Mivel nem volt fia, utódául Szemenhkarét, valószínűleg III. Amenhotepnek és valamelyik másodfeleségének, talán Szitamonnak, III. Amenhotep Teje királynétól született leányának egyik fiát választotta. Szemenhkaré és Tutanhamon múmiáinak újabban elvégzett vizsgálatai azt mutatják, hogy alighanem édestestvérek, III. Amenhotep fiai voltak, Ehnaton ekkor Meritatont, a királyi trónörökösnőt, saját lányát és egyúttal feleségét adta Szemenhkaréhoz feleségül, ő maga pedig harmadik leányát, Anheszenpaatonnt vette el (másodszülött leánya, Maketaton még gyermekkorában meghalt). Miután Ehnaton és Meritatont meghalt, Szemenhkaré feleségül vette a megözvegyült Anheszenpaatonnt. Az ő korai halála után a trón és Anheszenpaaton egyaránt Tutanhamonra szállt, mivel más férfiörökös nem akadt. A régi vallást, a többistenhitet ismét felélesztették. Elsősorban Amont helyezték vissza régi tisztébe, és a főváros ismét Théba lett, ahova Tutanhamon és Anheszenpaaton (akit ekkor már ismét Anheszenamonnak hívtak), valamint Ehnaton további három lánya is visszaköltözött. Mivel Tutanhamon trónra lépésekor még gyermek volt, fel kell tételeznünk, hogy a politikai irányvonalat nem ő, hanem egy idősebb, tapasztalt férfi határozta meg.

A gyermekkirály 18 éves kora táján meghalt, a trón az egyik nem királyi származású tanácsadóra, a hajlott korú Ayra szállt. Mindent elrendeztek már, hogy Ay feleségül vehesse a király özvegyét és örökösnőjét, és ezzel igazolhassa trónigényét, de Anheszenamon ekkor leve-

27 / Oszlop III. Ramszesz halotti templomának bejárata előtt. Késői (Ptolemaiosz-kori) toldalék, levél alakú oszlopfevel.

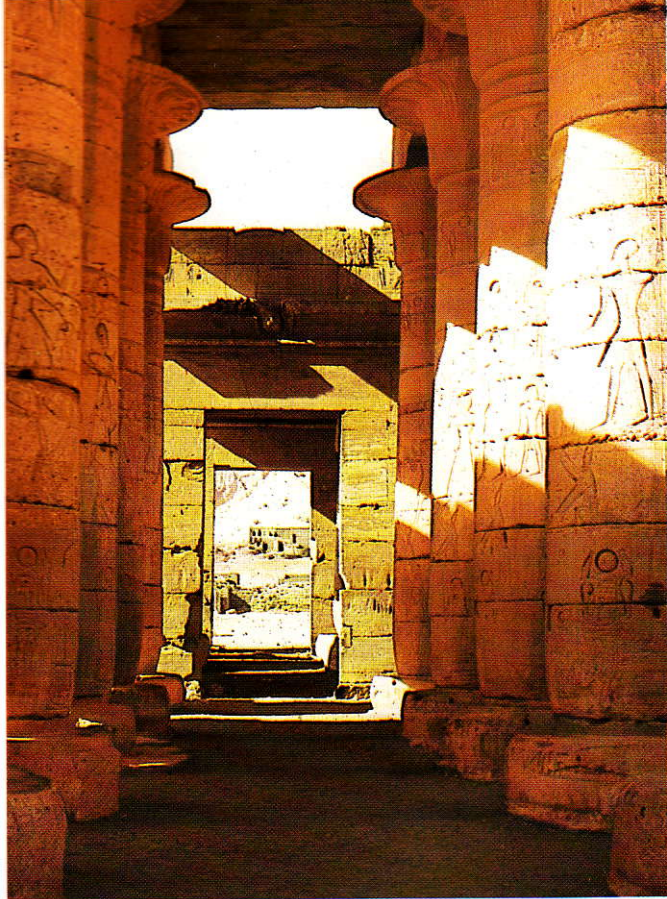
28 / II. Ramszesz legkedvesebb feleségének, Nofertarinak sírja a thébai Királynék völgyében.

29 / III. Ramszesz Medinet Habu-i halotti templomának részlete. A domborművek az ellenségeit leverő fáraót ábrázolják.

let írt a hettiták királyának, Egyiptom ősi ellenségének, és ebben arra kérte, küldje el egyik fiát Egyiptomba, hogy feleségül vegye őt. Nyilvánvalóan mindenre el volt szánva, hogy valamiképp elkerülje azt a sorsot, amely hazájában várt volna rá, hiszen ha kérését elfogadják, hettita király került volna Egyiptom trónjára. A hettita király azonban tévovázott, és amikor végül mégis elküldött egy herceget, a fiatalembert útban Egyiptom felé meggyilkolták. Ay végül feleségül vette Anheszenamont, és sem róla, sem hűgairól nem hallunk többé. A mumifikált magzatok, amelyeket Tutanhamon sírjában fedeztek fel, valószínűleg a király ivadékainak megrendítő maradványai.

Ayt a XVIII. dinasztia utolsó uralkodója, Horemheb

30 / III. Ramszesz Medinet Habu-i halotti templomának oszlopcsarnoka, a királyi palota fogadótermének megfelelője.

követte, aki korábban kormányzó és a hadsereg főparancsnoka volt. Lehet, hogy ő az, aki attól fogva, hogy az udvar visszatért Thébába, a háttérben állva kezében tartotta a hatalmat, Tutanhamont és Ayt egyaránt bábjaként használva. Ez a nem királyi származású uralkodó minden energiáját a régi rend visszaállításának szentelte, és igyekezett a gyűlölt eretnek fáraónak és családjának minden nyomát eltüntetni.

I. Ramszesz, a XIX. dinasztia első királya alacsony rangú katonatiszt fia volt. Horemheb vezíri rangra emelte Ramszeszt, és utódává tette. Ramszesz rövid ideig uralkodott, utána fia, I. Széthi következett, aki helyreállította Egyiptom hatalmát. I. Széthi nem volt királyi származású, de elhatározta, hogy tetteivel bizonyítja, jogosan lett Egyiptom uralkodója. Családja a Deltavidéken lévő Taniszból származott, Széthi mégis megtartotta Thébát fővárosának. Noha Egyiptom még nem heverte ki egészen az amarnai eretnokséget, máris hozzáfogott a templomok és a hagyományos vallás helyreállításához Horemheb politikáját folytatva. A papság ismét megerősödött, és Amont hivatalos állami istenként tisztelték. Széthi vallásos buzgalmát építészeti vállalkozásaiban juttatta kifejezésre: a karnaki templom nagy oszloptermében, továbbá gurnai, thébai és abüdoszi templomaiban, ahol hat főisten és maga Széthi mint istennek tekintett halott uralkodó talált otthonra. Mivel nem királyi eredetű volt, az uralkodó nem engedhette meg magának, hogy az állami istenek bármelyikét is megsértse.

Núbia még mindig egyiptomi fennhatóság alatt állt, és a Szináj-félsziget türkizbányái folyamatosan működtek. Széthi, aki fiával együtt Egyiptom régi dicsőségének helyreállítását tette politikájának alapelvevé, ekkor hozzákezdett, hogy visszahódítsa Egyiptom elvesztett ázsiai birtokait. A karnaki oszlopcsarnok falait a hadjáratait ábrázoló domborművek sora díszíti. A birodalom a XVIII. dinasztia uralkodásának végén valószínűleg nem szűnt meg teljes egészében, de a hűséges államokat Egyiptom növekvő számú ellenségei egyre jobban veszélyeztették. Széthi a líbiaiak és más bajkeverők ellen három hadjáratot vezetett. Hadjáratot indított és győzelmet aratott a hettiták felett. Helyreállította az egyiptomi uralmat Szíria egy részében. Akárcsak korábban, ekkor is helyi kormányzókat bíztak meg Egyiptom meghódított területeinek kormányzásával.

Széthi fia, II. Ramszesz folytatta Kisázsia visszahódítását. Továbbnyomult előre Szíriában, és az Orontész mellett épült Kádesnél nagy ütközetre került sor Egyiptom és a vele szövetséges városállamok, illetve a hettiták és csatlósai között. A különböző egyiptomi épületeken megörökített, elragadtatott beszámolók ellenére mindkét fél kétségkívül örült, hogy visszavonulhatott, és a Ramszesz uralkodásának 21. esztendejében kötött egyiptomi–hettita szövetség meghozta a békét. A hettitáknak ez kapóra jött, mivel belső problémákkal kellett szembenézniük. A szerződésnek fennmaradt mind az egyiptomi, mind az akkád nyelvű változata. Kitűnik belőlük, hogy a két államot egyenrangúnak tekintették, örök békére és kölcsönös segítségnyújtásra tettek ígéretet, ha valamelyiküket külső támadás érné; tartalmazott a szerződés intézkedéseket a politikai menekültek kiadatásáról is, és fohászt a két ország isteneihez, hogy kezességedjenek a szerződés betartásáért, amelyet II. Ramszesznek egy hettita hercegnővel kötött házasságával szilárdítottak meg.

II. Ramszesz saját hazájában hatalmas és lenyűgöző, ám korántsem kifinomult ízlésről tanúskodó építményeiről lett híres. Ezek sorába tartozik halotti temploma, a thébai Ramesszeum, az Abu Szimbel-i nevezetes szikla-templom és a taniszi emlékművek. A fővárost az északi Per-Ramszeszba helyezte át. Számos felesége közül Nofertari volt a legkedvesebb, még sírját is különös gonddal készítették el. II. Ramszesznek száznál több gyermeke született. Akárcsak apját, I. Széthit, őt is a Királyok völgyében temették el.

Ramszesz halála után Egyiptomban kezdetét vette a hosszú ideig tartó hanyatlás korszaka. A fáraók Egyiptoma új világgal találta magát szembe. A hettita hatalom Assíria felemelkedésével hanyatlásnak indult. A minósi kultúra krétai központját, Knósszoszt i. e. 1400 körül elpusztították, és a szárazföld felől új nép érkezett Krétára. A Közép-Európában végbemenő népvándorlás helyváltoztatásra készítette a balkáni területeken és a Fekete-tenger medencéjében élő lakosságot, ez pedig Nyugat-Ázsiában idézett elő mozgásokat, mivel nyomást gyako-

31 / Későkori művészet: a XX. dinasztia korabeli Karomama királyné bronzszobra.

32 / A szertartások alkalmával használt díszkardot tartó Amon isten aranszobrocskája (valószínűleg Karnakból).

rolt azokra a népekre, amelyek a Földközi-tenger nyugati részén elterülő szigeteken és a partvidéken éltek, és arra kényszerítette őket, hogy új hazát keressenek maguknak. Ezek a „tengeri népek” végül eljutottak Észak-Afrika partjaira, és ott csatlakoztak a líbiai törzsekhez, Egyiptom ősi ellenségeihez. Egyiptom hamarosan ennek a szövetségnek több elszánt próbálkozásával volt kénytelen szembenézni: igyekeztek behatolni Egyiptomba és ott letelepedni. A helyzetet valószínűleg éhínség is súlyosbította, amely arra készítette a líbiaiakat és a „tengeri népeket”, hogy Merneptah uralkodásának elején megtámadják Egyiptomot. A támadókat visszaverték, és több mint 9000 foglyot ejtettek, majd ezt követően Egyiptom átmenetileg békének örvendhetett, mivel a „tengeri népek” egy része a Földközi-tenger más partvidékei felé vette útját, ahol később valószínűleg belőlük lettek a líbiaiak és az etruszok.

A XIX. dinasztia utolsó említésre méltó uralkodója Merneptah volt. Vannak, akik úgy vélik, hogy az ő uralkodása alatt került sor Izráel gyermekeinek kivonulására. A XIX. dinasztia korának utolsó szakaszában a fáraók rövid ideig uralkodtak, és még sorrendjük sem tisztázott. Egyiptomból soha többé nem lett nagyhatalom, a „tengeri népek” betörése alighanem jóvátehetetlenül meggyengítette az országot. Hiányzott belőle mind ősei nek vallásos meggyőződése, mind az új eszmények iránti lelkesedés. A XVIII. dinasztia kora óta az Egyiptomban élő nagyszámú ázsiai talán hatással volt az életmódra, egyesek közülük bizonyára magas állásokat töltöttek be az udvarnál és a hadseregben, és nyilván megváltoztatták a túlvilági életre vonatkozó elgondolásokat, mivel a Ramszeszek korának temetkezési szokásai és a sírok díszítése már nem tükrözi az örökké tartó boldogságban való hitet, ami olyannyira jellemző vonása volt a korábbi dinasztiáknak. Az is lehetséges, hogy Egyiptom sohasem heverte ki egészen az amarnai reformot, amikor a fáraókba vetett hit és a hagyományos istenek tisztelete jóvátehetetlenül megrendült.

A XX. dinasztia korából a legfőbb forrás az úgynevezett Harris-féle nagy papyrusz, amely mindenre kiterjedő képet ad a korabeli állapotokról, egyebek között Amon papjainak növekvő gazdagságáról. A III. Ramszesz Medinet Habu-i templomának falain látható képes ábrázolások és feliratok arról tanúskodnak, hogy a „tengeri népekkel” és a líbiaiakkal kiűjultak az összetűzések.

I. e. 1200 táján a „tengeri népek” új hulláma söpört végig Szírián és Palesztinán. Ezúttal magukkal hozták családjukat, vagyontárgyaikat és jószágaikat is. A hettita birodalom felbomlott, Búblosz és Ugarit elesett. Trója szintén alulmaradt a küzdelemben, bukásáról Homérosz *Íliásza* számol be. III. Ramszesznek ezenkívül a líbiaiak két inváziós kísérletével kellett szembenéznie, amelyet a maswasa törzs vezetésével és a „tengeri népek” támogatásával hajtottak végre. Az utóbbiak célja az volt, hogy letelepedjenek a termékeny Deltatorkolatban, illetve Szíriában és Palesztinában. III. Ramszesz

végül a szárazföldön és a tengeren egyszerre vívott csata eredményeként elűzte őket. Egy részük Kisázsia és Szíriába menekült. A sekeles és sardana néven emlegetett nép minden valószínűség szerint végül eljutott Szicíliába és Szardíniába, a filiszteusok pedig Palesztinában telepedtek le. A Közel-Kelet egész politikai arculata átalakult.

Egyiptom legyőzte ugyan a betolakodókat, tekintélye azonban a XX. dinasztia korának utolsó éveiben fokozatosan csökkent. Ez egyértelműen kitűnik a XX. dinasztia uralkodásának végén íródott *Venamón története* című műből. A líbiaiak – különösen a maswasák – fokozatosan beszivárogtak Egyiptomba, zsoldosok lettek az egyiptomi hadseregben, és végül jelentős hatalomra tettek szert. Később az ő leszármazottaik alapították meg a XXII. dinasztia.

III. Ramszesz Medinet Habuban építtette fel templomát. A királyi sírok pompázatosak voltak, a nyugalmat azonban egyre fokozódó mértékben veszélyeztették a törvénytelenések. A királyi család asszonyai és a hadsereg tisztjei kísérletet tettek az uralkodó meggyilkolására, és a király egyik másodfeleségének fiát akarták helyette

33 / A XXVI. dinasztia művészete: két pap fejszobra (a felső az úgynevezett memphiszi „zöld fej”) és Hórusz, a sólyomisten.

trónra ültetni. A jelek szerint a tisztségviselők és a bírák soraiban gyakori volt a korrupció.

Az utolsó Ramesszida uralkodók – IV. Ramszesztől XI. Ramszeszig – hanyatló állam élén álltak. A rossz termések éhínséget okoztak, ez pedig elősegítette a sírablasok széles körű elterjedését. Zavarok támadtak a királyi nekropoliszban, az ott dolgozók a korabeli beszámolók szerint, úgy látszik, okkal féltek a líbiaiak folytató betöréseitől, amelyek miatt távol maradtak a mun-

kából. Ahogy a fáraók hatalma csökkent, úgy nőtt Amon thébai papjainak tekintélye, és a főpapi méltóság örökletessé vált. Végül Felső-Egyiptomot egy főpap – Herihór – kormányozta Thébából, a Taniszban székelő fáraó névleges felhatalmazása alapján. Teljes fordulat következett be: a király helyettese és isten szolgája gyakorolta a királyi hatalmat.

A KÉSŐKOR /a XXI-től a XXXI. dinasztiaig, i. e. 1085–332/ A XXI. dinasztia idején Egyiptom két részre szakadt, a törvényes királyok családja Taniszból uralkodott, Amon főpapjai pedig létrehozták Thébában saját „dinasztiajukat”. A két uralkodóház között szívélyes kapcsolat alakult ki, sőt még házasságok is kötődtek közöttük, a két országrész azonban továbbra is külön uralom alatt maradt.

Ekkorra Egyiptom már meg sem próbálta érvényesíteni az idegen területek feletti fennhatóságát. Szíriában és Palesztinában szárazon és vizen egyaránt a filiszteusok és a föníciaiak uralkodtak, északon pedig egy új nagyhatalom jött létre: Asszíria. Ettől kezdve a fáraók kénytelenek voltak mindinkább zsoldosokra támaszkodni, és a nagy ázsiai hadjáratok ideje lejárt. Egyiptomnak meg kellett elégednie fegyveres rajtaütésekkel, politikai beavatkozással és cselszövessel. Valahányszor azonban az egyiptomi haderő az új hatalmakkal érintkezésbe került, sajnálatos módon kiderült fegyverzetének és felszerelésének gyatrasága. A bronzot, a fegyverek készítésére addig legalkalmasabb anyagot felváltotta a vas – az egyik olyan nyersanyag, amelynek Egyiptom nem volt bővében, de az új államok igen. Az egyiptomiak egyre kevésbé voltak képesek érvényesíteni érdekeiket; a hatalmas, felsőbbrendű fáraó fikcióját szertefoszlatta a taniszi és a thébai kettős „királyság” létezése.

A XVIII–XX. dinasztia királyainak sírjait többször kirabolták. Az arany sírmellékeket már régés-rég elvitték, a XXI. dinasztia időszakának papjai azonban megpróbálták a királyi maradványokat megóvni a további megszenteltetésétől: egykori királyaik és királynéik mumifikált tetemeit megmaradt koporsóikkal és halotti felszerelési tárgyaikkal együtt Deir el-Bahari közelében egy mély sírban újból eltemették. A 19. század végén feltárták ezt a rejtekhelyet, majd tíz évvel később Deir el-Baharitól északra egy másik, sok koporsót és usébtit (emberi alakokat ábrázoló szobrocskákat) és papiruszokat tartalmazó sírt is felfedeztek.

Hérakleopoliszban sok líbiai zsoldos telepedett le, azoknak a líbiaiaknak a leszármazottai, akik korábban szivárogtak be Egyiptomba. Igen befolyásos állásokat töltöttek be, szoros szövetségben álltak a taniszi uralkodókkal, nagy hatalomra tettek szert, és megalapították azt a dinasztia – a XXII-et –, amelyet Manethón „bubasztiszinak” nevez. Uralkodásuk idején Egyiptom egy része valószínűleg különvált, és a XXIII. dinasztia uralma alatt élt tovább. Sesonk, a XXII. dinasztia első királya, aki a Bibliában „Sisak”-ként szerepel, betört Palesz-

tínába, megtámadta Jeruzsálemet, és kifosztotta Salamon templomát. Az életerő feltámadása azonban csak átmeneti volt.

Ennek és az ezt megelőző dinasztiának uralma idején új szokás alakult ki. A király leányát (és nem, mint régebben, a feleségét) tekintették „Amon isten hitvesének”. III. Oszorkon alatt Amon thébai főpapjának egyeduralmát oly módon nyirbálták meg, hogy a király leányát beiktatták az isten feleségének. Ebben a minőségében ettől kezdve általában biztosította Théba és Felső-Egyiptom felett a fáraó ellenőrzését, de annak ellenére, hogy jelentős hatalma volt, továbbá óriási birtokai és számos hivatalnok, hatásköre csupán Thébára korlátozódott, és nem volt szabad férjhez mennie.

I. e. 730 körül olyan esemény következett be, amely nagy hatással volt Egyiptomra. A bibliai „Etiópia” – földrajzilag Nubia és Kus vidéke – a XX. dinasztia korának végén különvált Egyiptomtól. Ezután saját fővárosából, Napatából kormányozták, de azért továbbra is

buzgón imádták az egyiptomi Amon-Ré istent. Amint az a távoli, elöretolt állások esetében többnyire történni szokott, ez a vidék „egyiptomibb” volt magánál Egyiptomnál is. Pianhi (Peye) nevű uralkodójuk idején az etiópok (vagy más néven kusiták) Napatából Théba ellen vonultak, és könnyűszerrel leigázták egész Egyiptomot, ahol ismét zűrzavaros állapotok uralkodtak, és erőskező uralkodók új dinasztiájának alapját vetették meg, ami némi reménnyel kecsegtetett a jövőt illetően. Valószínű, hogy a XXIV. dinasztia a saizsi Bokkhorisz király idején továbbra is uralma alatt tartotta Alsó-Egyiptom kis részét.

A kusiták hozzákezdtek a rendteremtéshez Egyiptomban. Építkezésekbe fogtak, a művészet szintén felvirágzott, noha a korábbi színvonalat nem sikerült elérnie. A kusiták gondoskodtak róla, hogy az ország felosztásának veszélye a lehető legkisebbre csökkenjen. Ezt úgy érték el, hogy Amon isteni hitvesét rákényszerítették, fogadja örökbe Pianhi leánytestvérét, I. Amenirdiszt, mint utódát. Amenirdisz viszont örökbe fogadta Pianhi leányát. Az örökbefogadási sorozat révén, noha a trón nem volt örökölhető, a király mégis elérte, hogy beleszólása legyen az utódlásba. Az isten hitvesének csak Thébában volt nagy hatalma, ahol udvarnagya támogatta.

A kusiták hozzáláttak, hogy visszaszerezzék Asszíriától Egyiptom egykori szíriai és palesztinai birtokait. Nyílt erőszak alkalmazására nem volt mód, ezért a kusiták különféle közvetett módszereket alkalmaztak: előszörban a politikai cselszövést, de segítségül hívták a núbiai aranyat is, és támogatást ígértek azoknak az államoknak, amelyek hajlandóságot mutattak az Assíria elleni lázadásra. Egyiptomi alakulatot küldtek Hizkíja, Júda királyának megsegítésére az asszírok elleni harcban. Az egyiptomi seregre azonban Szín-ahhé-eriba, asszír uralkodó súlyos vereséget mért. Assíria kénytelen volt erőteljesen fellépni Egyiptom ellen, hogy így elejét vegye alkalmatlankodó beavatkozásának. Mind Assur-ah-iddina (Asszarhaddon), mind Assur-ban-apli (Assurbanipal) megtámadta Egyiptomot, és átmenetileg elfoglalták Memphiszt, az utóbbi Thébát is. Tanutamon kusita király végül visszafoglalta Memphiszt, Thébában pedig II. Sepenupet, az isten hitvese és Mentuemhet, Amon negyedik prófétája szerezte vissza a hatalmat. Egy második asszír támadás végül rábírta Tanutamont, hogy Egyiptomból Napatába meneküljön, aztán többé nem is tért vissza. Ezzel véget ért, és soha nem ismétlődött meg a núbiaiak rövid és meglepő kísérlete, hogy egykori uraik felett fennhatóságot gyakoroljanak.

A kusiták Meroében új fővárost létesítettek; Egyiptom és a távoli dél között pedig, a kereskedelem kivételével, minden kapcsolat megszűnt. A kusiták a maguk módján megtartották a fáraók kultúráját, továbbra is piramis alakú sírokat építettek, a templomokban az egyiptomi isteneket imádták, és változatlanul hieroglifákkal, egyiptomi klasszikus nyelven írtak.

A XXI–XXV. dinasztia idejéből viszonylag kevés és

34 / Anubisz, a balzsamozás istene a kettős koronával, kezében az ankh-jel és a jogar.

szegényes tárgyi emlék maradt fenn Egyiptomból, részben a politikai és a katonai erő hanyatlása miatt, ám alighanem azért is, mivel a korszak legnagyobb régi-ségei áldozatul estek az árvizeknek, elborította őket az iszap, a fővárosként szolgáló települések ugyanis gyakran a Deltavidéken voltak. A talált műalkotások egy része – például a XXI. dinasztiahoz tartozó I. Pszuszenész maszkja a taniszi királyi sírból és Karomama királynénak a XXII. dinasztia idejéből származó bronzszobra – egyértelműen a szakértelem tovább éléséről tanúskodik. A fennmaradt alkotások túlnyomó része azonban – talán a boldogabb idők szellemének felelevenítésére tett kísérletként – régebbi minták utánzata.

Assur-ban-aplit, miután támadást intézett Egyiptom ellen, a birodalma más részén (Elámban) támadt bajok arra kényszerítették, hogy visszatérjen Asszíriába, és csak csekély létszámú alakulatot hagyjon hátra. Távollétében 12 hazai (egyiptomi) hercegnek adta át a kormányzást. Egyikük, a szaiszi Pszammetik, nem habozott megragadni az alkalmat, és görög zsoldosok, valamint Gügész, lüdiai király katonai támogatásával Felső- és Alsó-Egyiptom királyává tette magát. Amon isten hitvesét, a thébai II. Spenupetet rávették, hogy utódként fogadja örökbe Pszammetik leányát. Amon prófétáját (Mentuemhetet) pedig, akinek a kusiták idején oly nagy hatalma volt, a szaiszi király egyik hívével váltották fel. A kulcspozíciókba Pszammetik saját embereit nevezte ki, és beszüntette az adófizetést Asszíriának. Assíria hatalma hanyatlóban volt, és Pszammetik, lerázva magáról az asszír igát, hozzákezdett Egyiptom katonai erejének helyreállításához. Hadsereget hozott létre, amelyben sok idegen – ión, kár és lúd – zsoldos szolgált. Mivel a líbiaiak, akiket Egyiptom azelőtt zsoldosokként alkalmazott, túl nagy függetlenséget és hatalmat vívtak ki maguknak, a szaisziak más idegen zsoldosokkal igyekeztek őket kordában tartani.

I. Pszammetik utódai kiváló hadi- és kereskedelmi flottát építettek ki, és a főníciai tengerészek segítségével ellenőrzésük alá vonták a Földközi-tengert. Támogatták az idegen kereskedők és közösségek egyiptomi letelepedését, és pártfogásukba vették őket. Ez a kereskedelmi vállalkozó kedv növelte ugyan Egyiptom gazdagságát, de azok a kiváltságok, amelyeket az idegen közösségek élveztek, felbőszítették a bennszülött egyiptomiakat. Ez az ellenségesség végül arra vezetett, hogy az idegeneket saját városaik határai közé szorították. Naukratisban például a görög kereskedők önkormányzattal rendelkező, független közössége alakult ki, Elephantinében pedig Jahvét imádó, zsidó közösség jött létre.

A szaiszi uralkodók érdekelték voltak minden olyan kereskedelmi vállalkozásban, amely alkalmat adott rá, hogy növeljék vagyonukat és befolyásukat. Egyiptomból megindult a gabonakivitel. A rómaiak idején Egyiptom fontosságát elsősorban a római birodalom gabonával való ellátásának köszönhette. A szaisziak csatornaépítési programba is belefogtak a Nílustól a Vörös-

tengerig, és főníciai tengerészeket bíztak meg azzal, hogy kísérletet tegyenek Afrika körülhajózására.

Ezt a kort néha a nemzeti büszkeség korának tekintik, amikor a királyok, miután elűzték az asszír elnyomókat, megpróbálkoztak a régi dicsőség felélesztésével. A királyok kétségkívül kihasználták ugyan ezt a hazafias érzést a trón megszerzésére, a későbbiek során azonban valójában egyre fokozódó mértékben azokat az idegeneket támogatták, akiket az Egyiptomban való letelepedésre ösztönöztek. Sőt, tulajdonképpen már hatalomra kerülésüket is idegen katonai segítségnek és zsoldosoknak köszönhették. Az egyiptomiak valószínűleg rájöttek erre, és soha nem adták meg a szaiszi királyoknak azt a támogatást, amelyet a valódi „hazai” uralkodók kaptak volna.

Az egyiptomiak elégedetlensége az országban lakó idegenek nagy létszámú csoportjaival az egykori „tisztá” egyiptomi civilizáció iránti nosztalgiában jutott kifejezésre. Ez a régiség iránti vonzódás változatos formákat öltött: az előkelők felelevenítették az ősi címeket, utánzótták a régebbi korok művészi formáit – főként az Óbirodalom idejéből való domborműveket és szobrokat másolták –, és újjáéledt az állatok vallásos tisztelete is. Buzgón hozzáfogtak múltjuk tanulmányozásához, ami az öltözködés és az írás stílusára is hatással volt. A művészi formákat nagy pontosság és a részletek iránti figyelem jellemzi, a tökéletes kivitel sajátos szépséget kölcsönöz alkotásaiknak, a pompás szoborportréknak és a pontosan faragott usébtiknek. Műveiket azonban többnyire régebbi tárgyakról másolták vagy azok hatása ihlette őket – hiányzott belőlük az eredetiekre jellemző dinamizmus.

I. e. 612-ben babiloni és perzsa hadseregek szövetsége elfoglalta és kifosztotta Ninivét, az asszír fővárost. A szaiszi külpolitika nagyrészt kimerült abban, hogy igyekezett megőrizni a hatalmi egyensúlyt; előbb az asszírokat támogatták a babiloniak és a perzsák ellenében, majd a babiloniakkal szöveterkeztek a perzsák ellen. Végül azonban a perzsák nagy birodalmat hoztak létre, miközben Egyiptomot megosztotta a szaiszi fáraó és a „nép embere”, Amaszisz között dúló polgárháború. Amaszisz diadalmaskodott, de néhány hónappal halála után Egyiptom a perzsa király, Kambüszész uralma alá került.

I. e. 525-ben Egyiptom a perzsa birodalom része lett. (Manethón jegyzékén ez volt a XXVII. dinasztia.) Egyes korabeli beszámolók szerint Kambüszész keménykezü zsarnok volt, aki nem sokat tett Egyiptom érdekében, és még egyes vallási szokásai ellen is támadást intézett. Ázsiába való visszatérésekor aztán Egyiptomot egy szatrapa irányítására bízta, az ország perzsa tartomány, azaz szatrapia lett. Ez volt ugyanis az általános gyakorlat a perzsa birodalomban, amely bizonyos fokig a korábbi asszír birodalomra épült, de sokkal hatékonyabb és szervezettebb volt. Egyiptom csaknem két évszázadon át jól kormányzott tartomány maradt, kivéve azt az idő-

szakot, amikor a hazai fejedelmek rövid életű függetlenséget vívtak ki az ország számára.

Kambüszészt I. Dareiosz követte a trónon, aki elődjével ellentétben, élénken érdeklődött Egyiptom ősi kultúrája iránt. Egyiptomba küldött egy szatrapát, azzal az utasítással, hogy az egyiptomi írnokok, papok és katonák ismeretei alapján készítsen részletes beszámolót az egyiptomi jog történetéről. Azt is elrendelte, hogy fejezzék be a száizsziak által megkezdett csatornát, és templomokat építtetett az egyiptomiak számára. Úgy látszik, őszinte érdeklődést tanúsított jólétük iránt, és igyekezett elérni, hogy törvényes fáraójuknak fogadják el.

I. e. 486-ban azonban az egyiptomiak fellázadtak perzsa uraik ellen. Xerxész, az új perzsa király azonnal leverte őket, és helyzetük megromlott. A templomépítést beszüntették, és Egyiptomnak rá kellett döbbsennie, hogy többé nem más, mint a számos perzsa tartomány egyike.

A szabadság utolsó fuvallata akkor csapta meg őket, amikor hazai uralkodócsalád sarjai a XXVIII–XXX. dinasztia idején rövid időre kivívták függetlenségüket. I. e. 343-ban azonban, III. Artaxerxész király uralkodása alatt, Egyiptom ismét a perzsa tartományok sorába süllyedt. Ebben az időszakban elszállították az aranyat és az ezüstöt a templomokból, és megint egy szatrapát iktattak hivatalba. A második perzsa uralom (a XXXI. dinasztia kora) három perzsa király uralkodásán át tartott, ekkor azonban már magának Perzsiának a bukása is előrevetette árnyékát.

Makedóniai Philipposz már ismertté tette országát, mint jövő nagy hatalmat. Fia, a későbbi Nagy Sándor (Alexandrosz) ekkor indult el bámulatos, példa nélkül álló pályáján: az akkor ismert világ meghódítása felé vezető úton. I. e. 332-ben jutott el Egyiptomba, ahol a perzsa szatrapa harc nélkül meghódolt előtte. Alexandrosz fáraónak nyilvánította magát, és lerakta a jövő nagy városának, Alexandriának alapjait. A szíwai Amon jóshelyen tett híres látogatása alkalmával meggyőződött saját isteni mivoltáról. Miután gondoskodott Egyiptom kormányzásáról olyképpen, hogy hazai kormányzókat nevezett ki, megfelelő intézkedéseket tett az adók begyűjtésére, és egy kis sereget hátrahagyva távozott Egyiptomból, hogy folytassa a világ meghódítását.

A PTOLEMAIOSZ-KOR /i. e. 332–30/ Nagy Sándor fiatalon halt meg, örököse fia lett. A gyermeket meggyilkolták, majd Alexandrosz birodalmát hadvezérei egymás között felosztották. I. e. 305-ben Egyiptom Ptolemaiosz tábornok kezére került. Ezt követően egymás után 15 Ptolemaiosz és a híres Kleopátra királynő uralkodott Egyiptomban, mielőtt i. e. 30-ban Octavianus (Augustus) meghódította az országot, és Egyiptomot a római birodalom részévé tette.

A Ptolemaiosz-korban Egyiptomban nagyszerű kulturális értékek születtek, az őslakosok számára azonban ez az időszak súlyos megpróbáltatások és megaláztatá-

sok kora volt. A Ptolemaioszok megteremtették Alexandria szépséges városát a Földközi-tenger partján, amely kulturális központtá vált, és magához vonzotta az ókori világ legkiválóbb tudósait. A Muszeion és a világ legnagyobb könyvtára épült itt fel, felvirágozott a tudományok számos ága, például a matematika, az orvostudomány és a földrajz. Másrészt viszont a Ptolemaioszok a maguk javára használták fel a fáraók hatalmának állítólagos isteni eredetét, és embertelenül kizsákmányolták Egyiptom földjét és lakosságát. Korábban elméletileg minden föld és vagyon a királyé volt, az egyiptomiak engedelmes alattvalókként szolgálták a fáraót. Ezzel az abszolút hatalommal azonban soha nem éltek, a föld és a vagyontárgyak magántulajdona gyakorlatilag a legrégebbi idők óta fogva általános volt. A fáraó isteni eredetének és tekintélyének eszméje szorosan összekapcsolódott az egyiptomi vallásos nézetekkel.

A Ptolemaiosz-kor görögjei, akik az egyiptomi isteneket és vallásos hiedelmeket csak névlegesen fogadták el, kiváló lehetőséget láttak bennük arra, hogy az országot és népét saját céljaikra használják fel. Tudatosan olyan politikát alakítottak ki, amely megnyomorította az egyiptomiakat. A földtulajdonosokat arra kényszerítették, hogy bérlőkké legyenek: használati díjat fizessenek földjükért az államnak, amely a fáraó személyében testesült meg. Csak egy korlátozott körzetben lehetett birtokuk, és földjüket minden ellenszolgáltatás nélkül bármikor elvehették tőlük. Nem létezett többé magántulajdon, a földművelők létfenntartásuk minden vonatkozásában ki voltak szolgáltatva a bénító körülményeknek. Elvehették állataikat, és az állam évről évre megszabta, milyen fajta és milyen mennyiségű gabonát kell termeszteniük. Megkövetelték tőlük, hogy karbantartsák a földjeiken húzódo csatornákat, és súlyos adókat fizessenek gabonában. Ezenkívül arra is kötelezték őket, hogy bizonyos mennyiségű gabonát szabott áron adjanak el az államnak.

Az egyiptomi ipar ugyancsak állami ellenőrzés alatt állt, egyes nyersanyagok pedig állami monopóliumnak számítottak. E rendszer működtetésére és a súlyos állami adók behajtására sok tisztviselőt alkalmaztak. Az egyiptomiak nem sokat tehettek bajaik enyhítésére. A „sztrájkok” ugyan nem voltak ritkák, de ha kirobbantak, kegyetlenül elfojtották őket, vezetőiket pedig legyilkolták. Az ilyen kitörések tehát kudarcra voltak ítélve. Néhány egyiptomi, a rá nehezedő terhek viselésébe belefáradva, kétségbeesésében elbujdosott a sivatagba, ahol belőlük lettek az első remeték és a keresztény szerzetesi közösségek előfutárai. Voltak olyanok is, akik a templomokban kerestek menedéket. A helyzet tovább romlott, amikor Octavianus lett Egyiptom római uralkodója. Ő egy prefektusra bízta az irányítást, a ptolemaioszi rendszer fennmaradt továbbra is, az adókat a császári magánjövödelmek kiegészítésére használták fel. A távolban tartózkodó római gazda uralma alatt az egyiptomiak élete még nehezebbé vált.

35 / Római kori ékszerek a szudáni Meroé egyik királynéjának sírjából, i. e. 25–10 körül. Napkorongot ábrázoló gyűrű, karperec és karkötő, aranyba foglalt üvegdiszítéssel. A Garstang által kiásott Meroé volt az egyiptomi civilizáció legtávolabbi előőrsé, amely az egyiptomi hagyományokat egészen a keresztény korig életben tartotta.

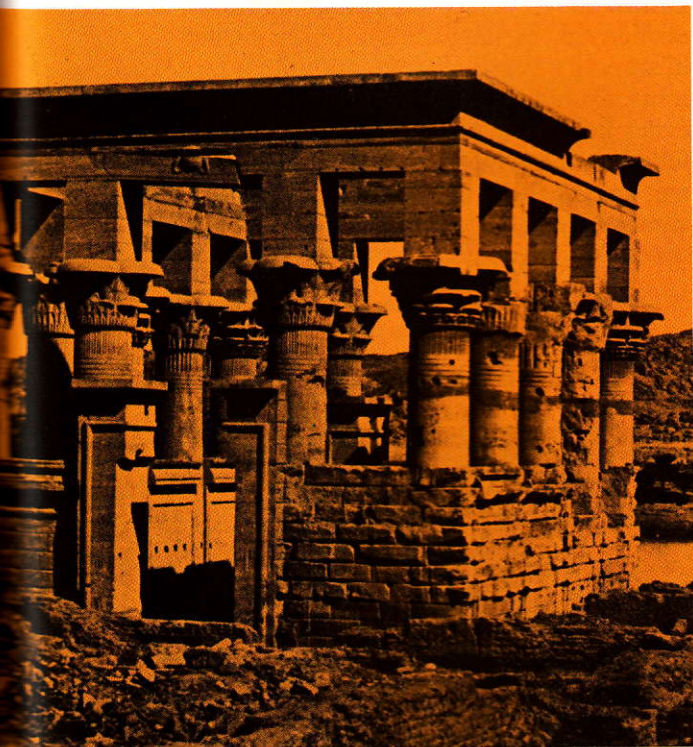
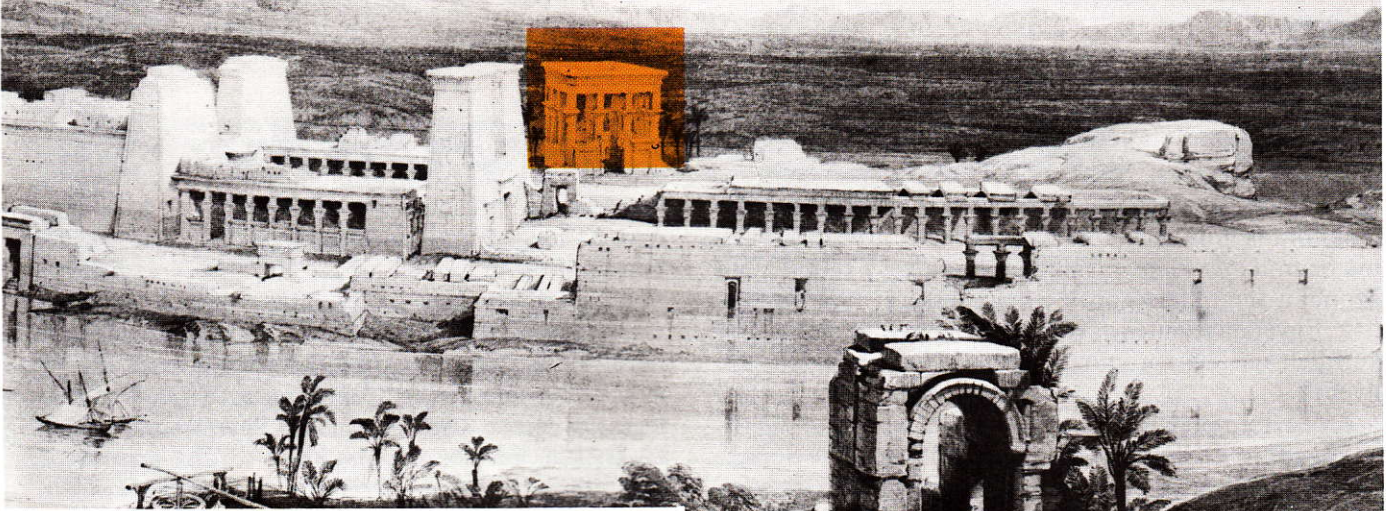
A Ptolemaioszok uralma idején sok görögöt, make-dönt, perzsát, zsidót, lüdet, trákot és másokat arra buzdítottak, hogy Egyiptomban telepedjenek le. Ptolemaiosz a görögöknek magas kormányhivatalokat és földadományokat ajánlott fel. A hadseregben és a haditengerészetben nem egyiptomiak, hanem görögök szolgáltak, és ők gazdagodtak meg mint kereskedők és kézművesek. A Ptolemaioszok feltűnő jóindulattal kezelték nem egyiptomi alattvalóikat, akik ezt hűséggel viszonozták. A túlnyomórészt görögök lakta városokban, például Alexandriában és Naukratiszban, az egyiptomiakat „idegeneknek” tekintették. Az országban mindenütt két ellentétes arculatú közösség alakult ki: az elnyomott őslakosoké és a kiváltságos idegeneké.

A legkorábbi Ptolemaioszok idején a görögök és az egyiptomiak közötti házasságkötés elképzelhetetlen volt. Mindenütt a görög származás, oktatás és nevelés volt a kizárólagos eszköze annak, hogy valaki befogadást nyerjen a magasabb társadalmi, értelmiségi és művészi körökbe. Az i. e. 3. század vége felé született egyiptomiak egy kis része kezdett „hellenizálódni”: görög neveket vettek fel, és – legalábbis felszínesen – magukévá tették a görög eszméket és értékeket. Akadtak egyiptomi

36 / Római kori női múmiaarckép egy fajjúmi sírból. Az a szokás, hogy elhunytól élethű arcképet festettek, a későkori múmiaművészet sajátja.

nők, akik görögökhöz mentek feleségül. A régi egyiptomi arisztokráciát felszámolták, és a frissen „hellenizált” egyiptomiak új nemzeti elitet alkottak. Az egyiptomiak és a görögök többsége azonban valójában soha nem keveredett, az eltérő társadalmi háttér és a körülmények annyira elválasztották őket egymástól. Ezt bizonyítják azok a különbségek is, amelyek a művészi formákban, a vallásos hiedelmekben és a temetési szokásokban megőrződtek. A görögök is, az egyiptomiak is megtartották saját, jellegzetes sírtípusaikat. Az egyetlen ismert kivétel Petozirisz sírja. Ebben ugyanis egyiptomi jellegű fémfeldolgozást, ács munkát, földművelést és ételáldozat bemutatását ábrázoló jelenetek, illetve az említetteket felsoroló feliratok láthatók, hagyományosan sorokba rendezve, de sok jelenet görög hatásról tanúskodik.

37 / Philae temploma a római korból (19. századi rajz).

38 / Az úgynevezett Traianus kioszk Philae szigetén.

A kor egyiptomi koporsói eltérnek a régebbi stílusaiktól, éspedig abban, hogy a fa eltűnt, helyébe a kartonázs lépett: közönséges vászon, amelyet gipsztukkával tettek merevvé. Az arcot és a fejet, miután a vászonbélésű gipszből megmintázták, élénk színekkel kifestették, kőből vagy üvegből szemeket helyeztek bele, majd pólyával a múmia fejéhez erősítették. Olykor az alak egész felsőtestét megmintázták gipszből, és a nők ékszereit üveg- és aranyfűst lemez-berakásokkal utánózták rajta. Később, a római korban, elkészültek a legrégebbi ismert festett arcképek. Az arcot falapra festették (valószínűleg még az elhunyt életében), és a képet a múmia bepólyált fejére erősítették. E képek többségét a fajúmi körzetben találták, némelyikük rendkívül szép. Az arcvonásokat finoman kidolgozták, fényt és árnyékot is alkalmazva,

ami a hagyományos egyiptomi művészetben ismeretlen volt. Az arcképfestés és az alkalmazott technika inkább görög, mint egyiptomi. Egy pillanatra felsejlik a festészetnek az a válfaja, amely később Európára lesz jellemző. Az arckép és a pólya alatt az elhunytat pontosan ugyanúgy mumifikálták, mint a régebbi időkben.

A szobrászatban is történtek kísérletek a görög és az egyiptomi felfogás egyesítésére, így például IV. Alexandrosz szobra esetében, de a két művészi irányzat továbbra is két különböző társadalomról és azok eltérő hagyományairól tanúskodik. Az egyiptomi templomok falaira ekkor faragott domborművek istenalakjai teltebbek, mint a korábban készültek, idomaik eltűzöttak, kivitelezésük némelykor megdöbbentően esetlen, a fáraók korában ilyen színvonalatlan ábrázolások soha nem születtek. Kétségtelen azonban, hogy a domborművek rendeltetése és az alakok hagyományos testtartása változatlan maradt. Hivatalos célokra a görög írást használták az egyiptomiak is, de üzleti ügyekben a démotikus írást – a hieroglif írás kurzív alakját – alkalmazták. A templomok falainak díszítésére és szent célokra azonban továbbra is használták a hieroglifákat, annak ellenére, hogy akkoriban valószínűleg már csak kevesen értették ezt az írást.

Az egyiptomi társadalom egyik csoportját, a papságot, a Ptolemaiioszok megpróbálták megnyerni maguknak, talán mivel a papoknak jelentős hatalmuk volt, és mert az ősi vallás, amely szerint a fáraó isten fia és Egyiptom tulajdonosa, nélkülözhetetlen támasza volt a Ptolemaiioszok gazdasági és politikai uralmának. Ezért azután a Ptolemaiioszok mindent megtettek, hogy az isteneknek tetsző uralkodóknak tűntessék fel magukat, rendbe hozták, újjáépítették és kibővítették a régi temp-

lomokat, például a karnakit és a luxorit, Edfuban, Dendarában, Esznában, Kom Ombóban és Philaeban pedig új templomokat emeltek. Ezek lényegében a régebbi templomok mintájára épültek, de néhány új elem is feltűnik bennük. Az alapvető elgondolásban és a célt illetően azonban semmiféle görög jellegzetességet nem mutatnak. Egyetlen jelentős görög templom maradványai sem kerültek elő Egyiptomban, noha kétségtávol léteztek ilyenek.

Az egyiptomiak és a görögök vallási nézeteiket illetően továbbra is elkülönültek egymástól, habár történtek bizonyos kísérletek arra, hogy mindkét fél számára elfogadható „állami triászt” hozzanak létre – például Íziszt, Szerapiszt és Harpokratészt –, egyiptomi isteneket görög alakban. Alexandriában bevezették Nagy Sándor hivatalos görög kultuszát. A Ptolemaioszok nagy figyelmet fordítottak a fáraók isten voltának népszerűsítésére: őket magukat életükben és halálukban egyaránt vallásos tiszteletben részesítették, és ők is nagy tiszteletet tanúsítottak az egyiptomi vallásos nézetek iránt. Felvették a fáraók címeit, viselték öltözködését és uralkodói jelvényeit, utánozták szokásait, és talán még az egyiptomi fáraók-nál is fokozottabb mértékben gyakorolták a testvérek közötti házasságkötést. Ez a szokás most már elfogadottá vált a közemberek körében is.

A görögök uralma idején, ellentétben a korábbi hódítók időszakaival, az egyiptomiak minden szabadságukat elvesztették. Másodrendű állampolgárok lettek, nemcsak az idegen uralkodók alattvalói, hanem az idegen betelepültek alárendeltjei is. Hazájuk erőforrásait és munkaerejüket kizsákmányolták azok a gátlástalan uralkodók, akik a hagyomány által megszentelt vallásos nézeteket ügyesen saját céljaik szolgálatában állították. A sors iróniája, hogy Kleopátra, az a királynő, akit a legtöbb ember szinte azonosít Egyiptommal, szintén ezeknek az idegen elnyomóknak sorába tartozott. Az egyiptomiak csupán művészetükben, vallásos és halotti kultuszukban voltak képesek állhatatosan kitartani ősi eszményeik és nagyszerű múltjuk mellett. A nemzeti büszkeség e végső fellángolása után a fáraókor Egyiptom kultúrája egyszer s mindenkorra megszűnt. Sok száz évnek kellett eltelnie, amíg az utazók és a tudósok ismét felfedezték Egyiptom múltját. Akkor azután a világ ismét megcsodálhatta az ókori Egyiptom nagyszerű teljesítményeit.

39 / A karnaki épületegyütteshez tartozó melléktemplom, akkor épült, amikor az egyiptomi birodalom fejlődésének csúcspontjára ért. A bejárat két oldalára vésett feliratos jelenetek a fáraót ábrázolják, amint áldozatot mutat be Minnek.

AZ EGYIPTOMI PIRAMISOK

TÖRTÉNET
KÉPEKBEN

A MASZTABA-SÍROKTÓL A LÉPCSŐS PIRAMISOKIG

A temetés legősibb módja a tetem zsugorított helyzetben való elhelyezése volt a homokba ástott, ovális vagy téglalap alakú gödörben (40. kép, baloldalt). A holttestet nádból font gyékényszőnyegbe burkolták, és néhány értéktárgyat is mellé helyezték a gödörbe, például nyakláncokat, karpereceket, ételt és italt tartalmazó edényeket. Azt remélték, hogy ezek ki fogják elégíteni az elhunyt igényeit a túlvilágon.

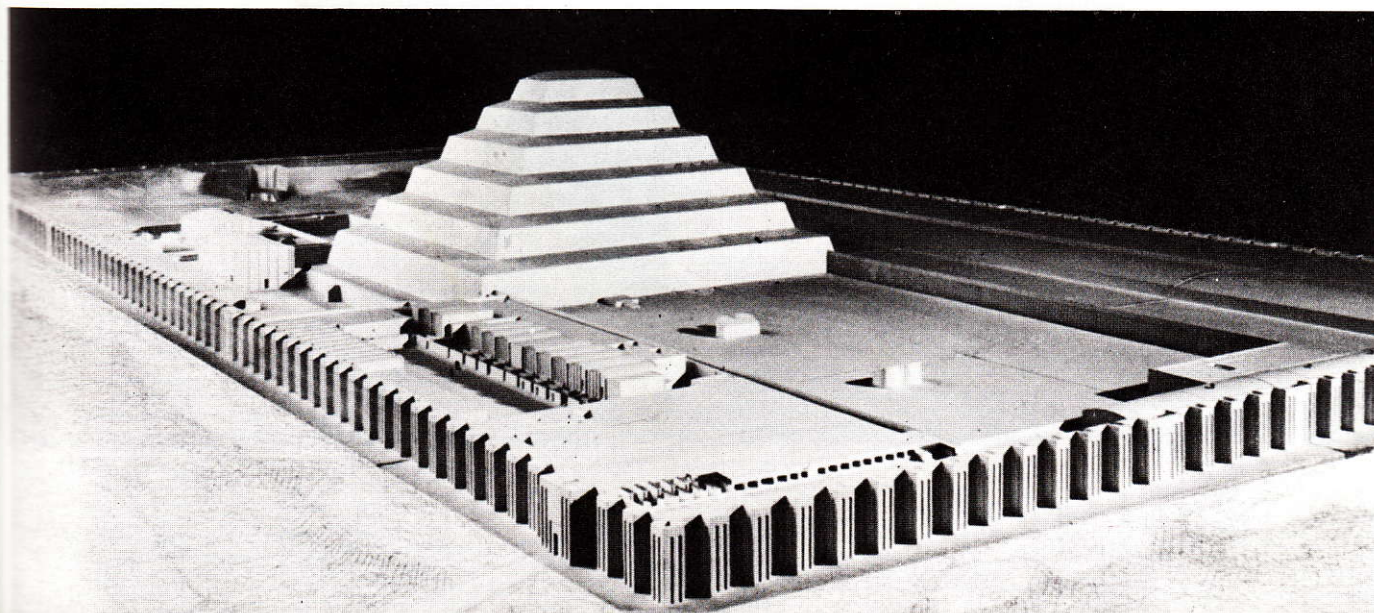
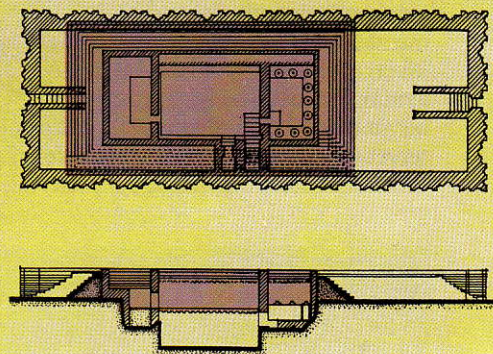
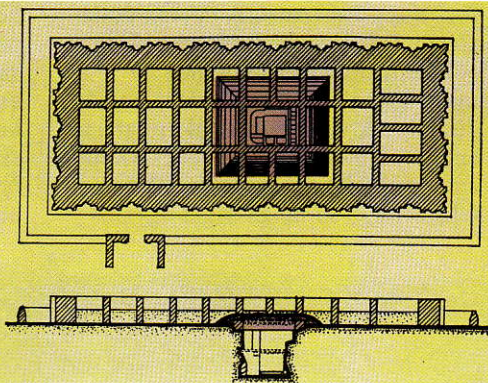
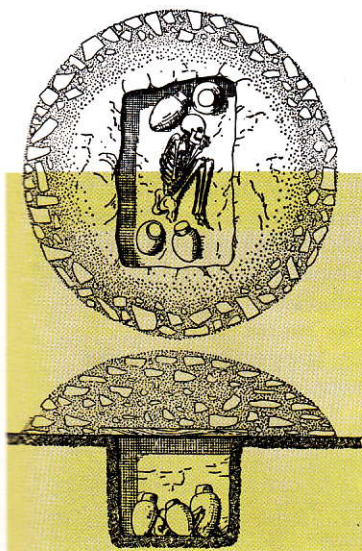
A szegények körében ez a temetkezési mód valószínűleg Egyiptom egész történelme folyamán használatban maradt.

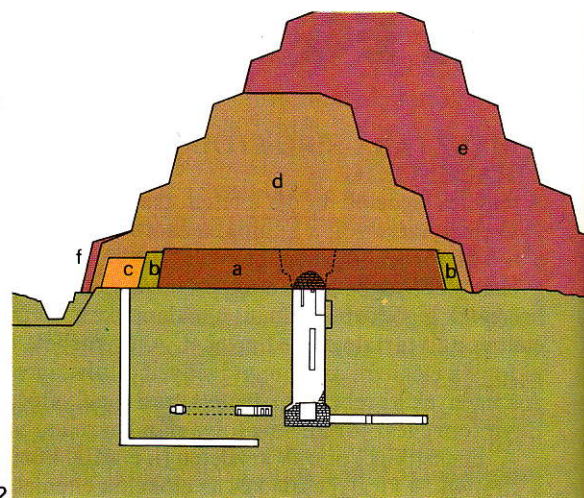
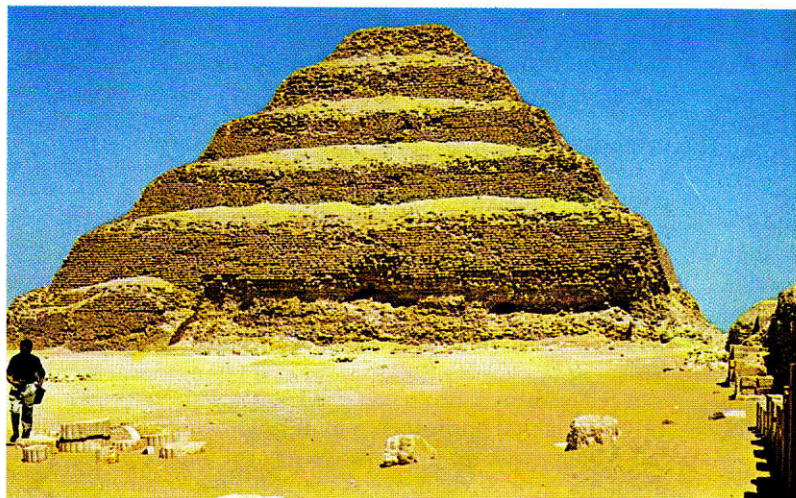
A dinasztikus korszak kezdetén (i. e. 3100 körül) a királyok, a királyi család és az előkelők eltemetésekor a homokba ástott temetési gödör fölé vályogtéglákból kiemelkedő felépítményt készítettek. Ennek alakja padra emlékeztetett, ezért a pad jelentésű arab szóval „masztaba”-nak nevezték el. Ez az építmény megővta a sírt attól, hogy a szél elfújja róla a homokot, és így felszínre kerüljön a benne elhelyezett tetem, ezzel segített a holttestet

megőrizni a pusztulástól, és egyúttal biztos tárolóhelyül szolgált a halott értéktárgyai számára – ez volt ugyanis a sír elsődleges funkciója. Az I. dinasztia uralkodásának kezdetekor a sírok egyszerű kivitelűek voltak, a veremsír felnagyított változatai. A tetemet valószínűleg a középső kamrában helyezték el, értéktárgyait pedig a szomszédos helyiségekben. A kamrák feletti, téglából emelt felépítmény belseje rekeszekre volt osztva, ebben tárolták a túlvilági élethez szükséges felszerelési tárgyakat (40. kép, középen).

A felépítmény külső részét élénk színekre festett vályogtéglákkal borították, a mintázat az élők lakóházainak külső oldalát alkotó gyékényszőnyeget utánozta. Az ilyenfajta sírok alighanem sok tekintetben a korabeli lakóházakhoz és palotákhoz hasonlítottak, mivel az egyiptomiak úgy hitték, hogy a halottak mindörökké sirjaikban „laknak”.

Egyes sírok kerítésének falán kívül járulékos sírok sora helyezkedett el: a sír tulajdonosának szolgáláié, akiket azért temettek oda, hogy szolgálják a másvilágon.

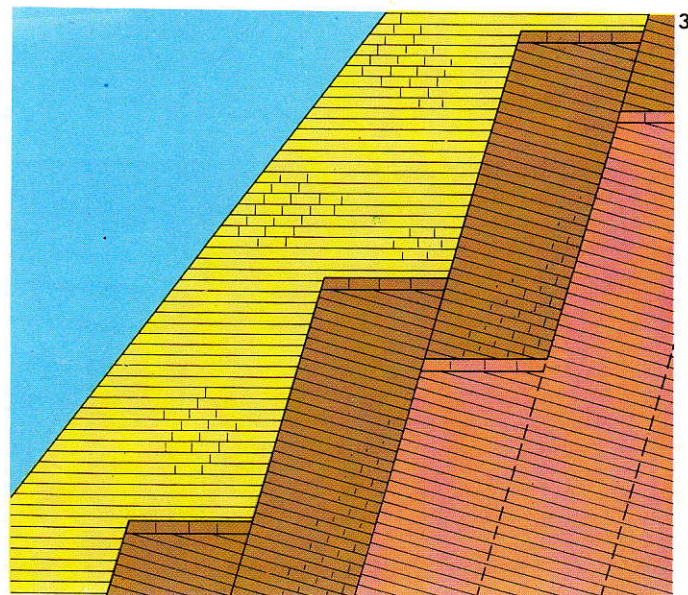
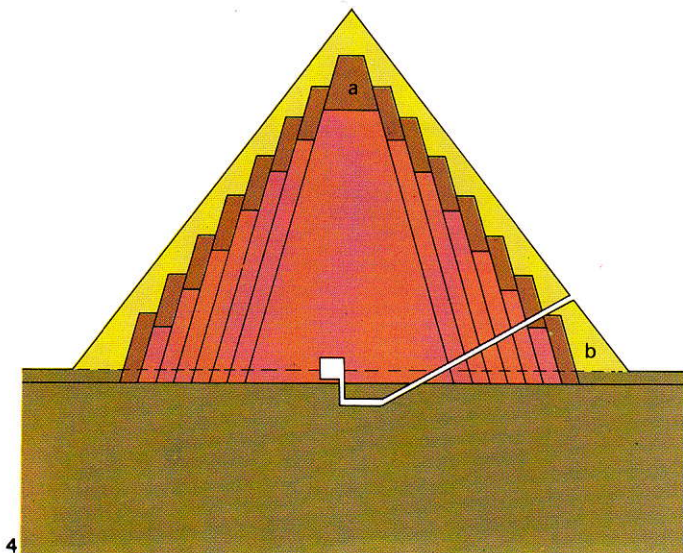
A LÉPCSŐS PIRAMISTÓL A VALÓDI PIRAMISIG

A királyokat és az előkelőket Egyiptom korai időszakában napon szárított vályogtéglából épült, egyszerű sírokba temették. A III. dinasztia uralkodásának elején Imhotep, Dzsóser király főminisztere, a tehetséges építész, ura számára újfajta, kőből való sírt tervezett. Ez volt az első lépcsős piramis (42. kép). Hat, nem egyforma nagy foka 62 méter magasra emelkedett. Az eredeti épület csak nyolc méter magas volt (43. kép, a). Ezt azután mind a négy oldalán mintegy 4,2 méterrel megtoldották, és új mészkőburkolattal fedték be (b). Így kialakult a lépcsős masztaba, amelyet azután 7,3 méterrel ismét tovább bővítettek a keleti oldalon (c). Ekkor új tervet fogadtak el: a masztabát a keleti oldalon ismét kibővítették 2,9 méterrel,

és ezzel létrehozták a négylépcsős piramis legalsó lépcsőfokát (d). Végül a piramist északi és nyugati irányban is kibővítették (e), a megváltozott tervnek megfelelően négy lépcső helyett hatot építettek, kevésbé valamennyi oldalán megtoldották, és az egészet simára megmunkált turai mészkővel burkolták be (f).

Más piramisok lehetővé teszik, hogy figyelemmel kísérjük a lépcsős piramistól a valódi piramisokig vezető fokozatos átmenetet. A IV. dinasztia idejéből való médumi piramis például (44. kép), amely valószínűleg masztabának vagy egy kisebb lépcsős piramisnak volt szánva, jól mutatja az említett átmenet egyik fázisát. Az épület eredeti alakját ma már nem lehet felismerni, a sír magasságát ugyanis

később megnövelték, hogy hétlépcsős piramist készítsenek belőle, amelyet azután még egy további lépcsővel egészítettek ki (a). Végül a lépcsőfokokat helybeli kőekkel feltöltötték, és turai mészkővel (b) burkolták, hogy felülete sima legyen. Az északi homlokzaton bejáratot készítettek a piramishoz. Az átmenet másik állomása a dahsuri északi kőpiramis (45. kép). Régebben a kőeket a falak hajlása szerint ferdén helyezték el, úgy, mint a dahsuri piramis belsejében a megerősítésre szolgáló belső burkolatokat. Fel kell azonban figyelni arra, hogy a külső borítás mögötti kőeket már vízszintesen rakták le, ami azt bizonyítja, hogy ezt a belsőréteget később készítették.

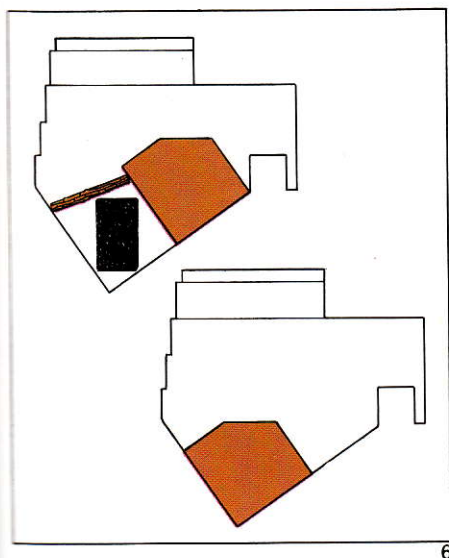

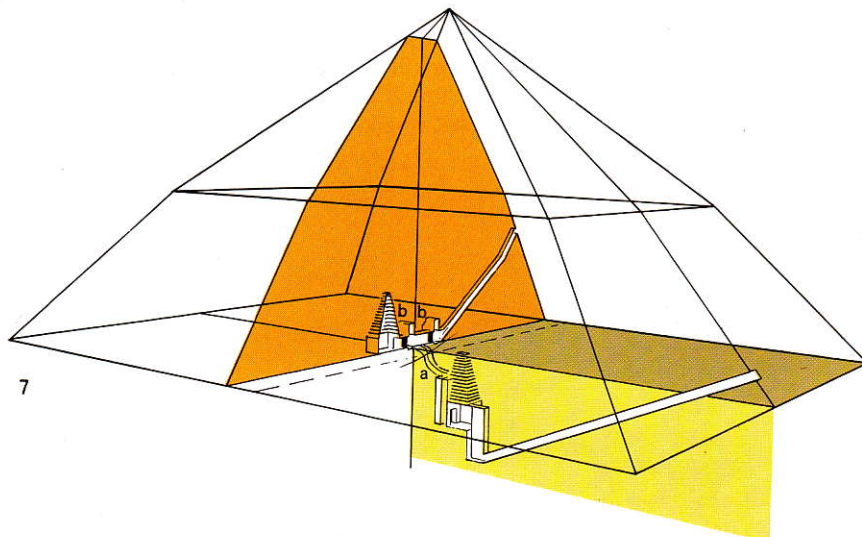
A híres dahsuri tört piramist (46. kép) a IV. dinasztíához tartozó Sznofru építtette. Oldallapjai különlegesen, mivel az alsó rész meredekebb, mint a felső, és ezért „megtörtnek” látszik. A tört piramis egyedülálló abban, hogy nyugat felől nyíló folyosó található benne. E folyosó bejárata a nyugati homlokzaton volt, oldalt, és a felső kamrába vezetett. Innen durván megmunkált átjáró vitt az alsó kamra mennyezetéig, ahová egyben a szokásos észak felőli folyosó is vezetett (48. kép, a). Az átjáró nyílását mindkét oldalon záróhasábokkal torlaszolták el (b), amelyek szokatlan módon oldalt voltak csúsztathatók, ahelyett, hogy függőlegesen ereszkedtek volna az átjáróra (47. kép).

5

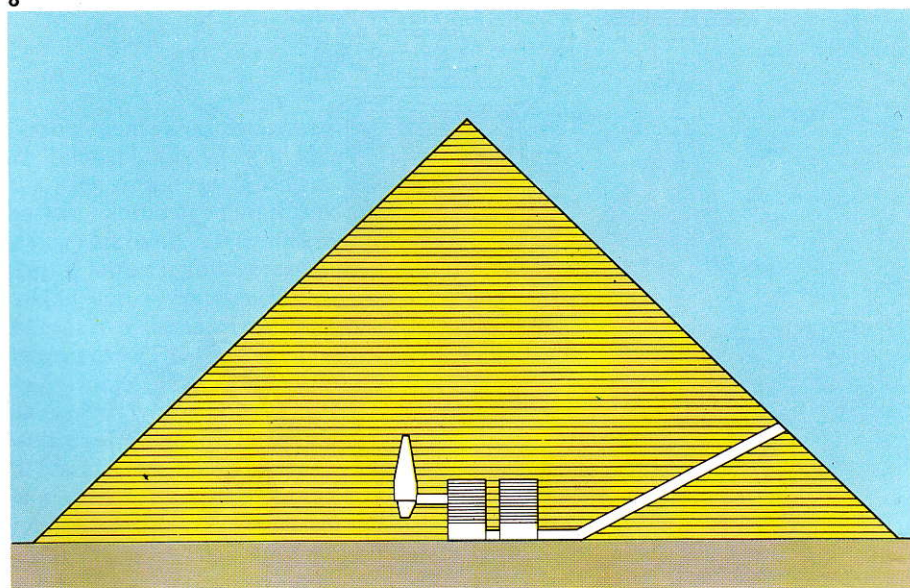
6

7

A dahsuri északi kőpiramis (49. kép), amelyet a feltevések szerint szintén Sznofru emeltetett, a legrégebb valóban piramisnak tervezett ismert sír. Oldalai azonban a többi valódi piramis – például a gizaiak – esetében megszokott 52° helyett $43^\circ 36'$ dőlésszögűek. Első ízben fordult elő a piramisok történetében az is, hogy a külső burkolat mögötti köveket – amint már láttuk – vízszintesen fektették le. Ez a piramis már közel visz bennünket ahhoz a virágkorhoz, amelyben a gizai nagy piramisok épültek. Az egyiptomi piramisok az Óbirodalom legrégebbi dinasztíáinak idejétől a Középbírodalom koráig épültek, a piramisépítés nagy korszaka azonban a III. és VI. dinasztia uralkodása között eltelt 400 esztendőre esett, amikor a piramis a királyok sírjának szokásos formája volt.

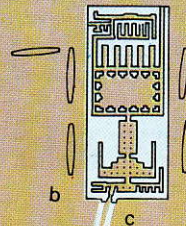
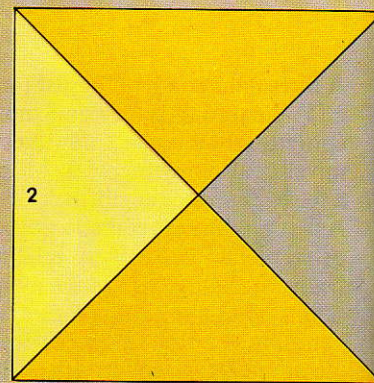
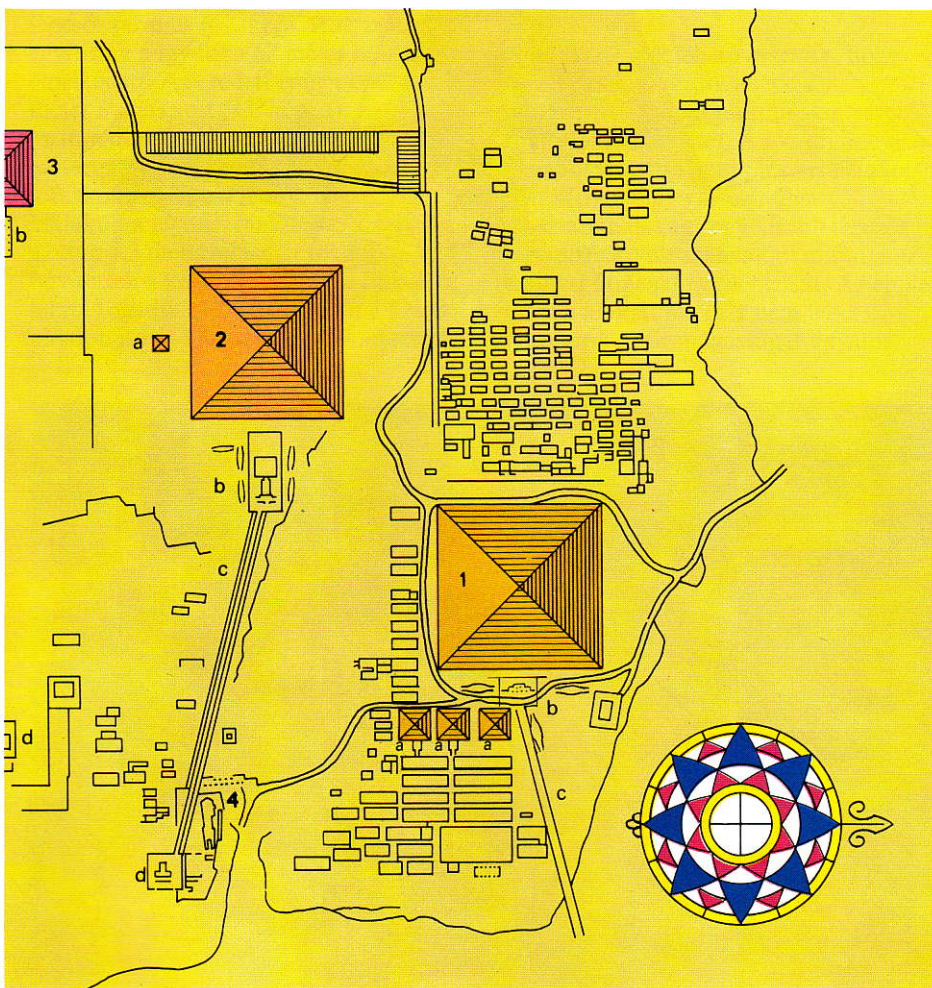
8

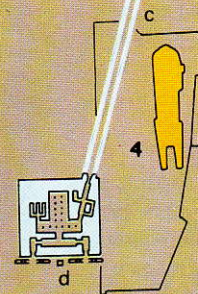
A GIZAI CSOPORTHOZ TARTOZÓ PIRAMISOK

A Kairó közelében álló három híres gizai piramis messziről láthatóan magasodik a Nílus völgye fölé. Az emlékművek úgy törnek az ég felé, mintha különálló hegycsúcsok lennének. A széles fennsíkon épült piramisok mindegyikét hozzájuk tartozó épületegyüttesek veszik körül (50. kép).

Khephrén (Hafré) király piramisa sokkal magasabbnak látszik Kheopsz (Hufu) nagy piramisánál, mivel a hely, amelyen épült, magasabban fekszik, pedig amíg mindkettő sértetlen volt, Khephrén piramisa három méterrel alacsonyabb volt. Burkolata, amely a Nílus Gizával átellenes partján fekvő hegyekből bányászott és hajóval átszállított turai mészkőből készült, a piramis tetején sértetlen maradt. A piramishoz tartozó épületegyüttes szokásos elemei első ízben a Khephrén piramis mellett jelennek meg teljes egészükben, és pedig: egy halotti templom, egy kikövezett út és a völgytemplom, amelyben a temetési szertartások egy részét bonyolították le. Az öt, hajó alakú mélyedés rendeltetése ismeretlen. A nagy Szfínxet (52. kép, 4) a sziklából faragták ki.

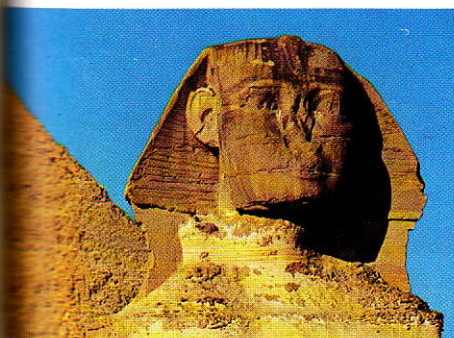
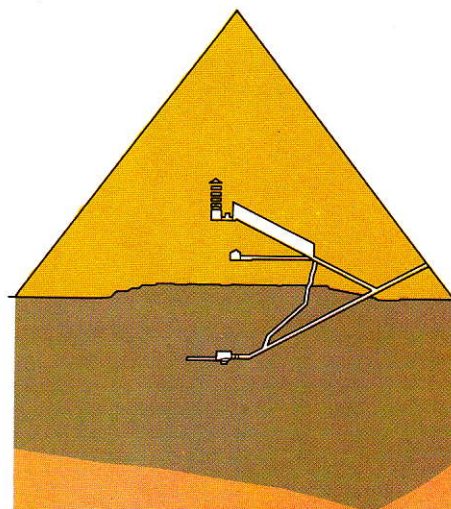

Az alaprajzon (51. kép) látható, hogyan helyezkedik el a három gizai piramis a hozzájuk tartozó épületegyütteseken belül: 1/ a Kheopsz piramis, 2/ a Khephrén piramis, 3/ a Menkauré (Mükerinosz) piramis, a/ mellékpiramisok, b/ halotti templom, c/ kikövezett út, d/ völgytemplom, 4/ szfínx.

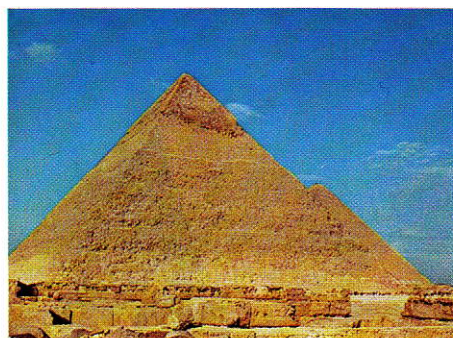

Kheopsz király nagy piramisát (53. kép), a három közül a legnagyobbat, a Gizától nyolc kilométernyire nyugatra

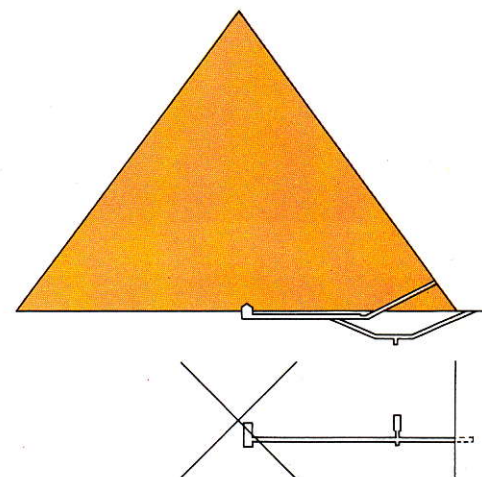
fekvő fennsík északnyugati sarkába építtette. Bejárata az északi homlokzaton van, a földfelszín felett. Valószínűleg az úgynevezett „királyné kamráját” (54. kép, x) – hibás arab elnevezés – szánták először sírkamrának, hamarosan azonban lemondtak kiépítéséről, és a nagy folyosót (54. kép, y) felfelé meghosszabbították, hogy az eredetileg is felfelé haladó folyosó továbbvezessen a király kamrájába (54. kép, z). A gránitból készült, fedél nélküli, üres szarkofág még ma is ott hever a király kamrájában, amelynek lapos tetejét kilenc – összesen kb. 400 tonna súlyú – kőlapból illesztették össze.

A nagy Sfinx oroszlánteste 73 méter hosszú, arca pedig – amelyről úgy gondolják, hogy Khephrén királyt ábrázolja – több mint négy méter széles. Kévszámú műemlék váltott ki akkora felháborulást és bocsátott szárnyra annyi feltevést több nemzedéken át, mint a Sfinx (55. kép).

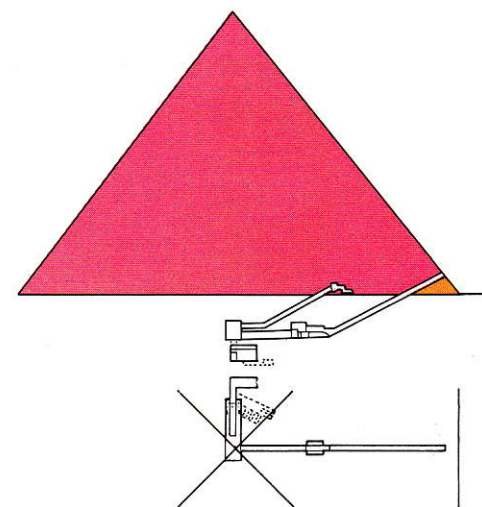

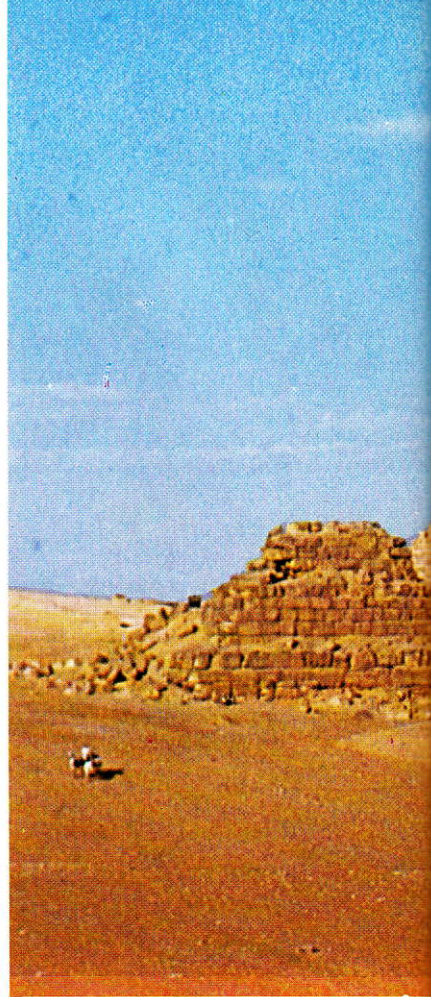
A Khephrén piramisnak (56. kép) két bejárata van. Eredetileg a másik kamrát (57. kép, y) szánták a királyi sírnak, de aztán letettek erről. A tényleges sírkamrában (57. kép, x) gránit szarkofágot találtak.

Menkauré (Mükerinosz) király gizai piramisának (58. kép) terveit, úgy

látszik, soha nem valósították meg teljesen, talán a király váratlan halála miatt. A jelek szerint egy bizonyos időpontban mintha úgy határoztak volna, hogy kibővítik a felépítményt. Ez szükségessé tette a lejtősen ereszkedő folyosó (59. kép, v) építésének abbahagyását, a sírkamra (w) aljának kimélyítését és az első alatt egy új lejtős folyosó (x) kialakítását. Két másik kamrát is hozzátoldottak (y és z). A második kamrában (y) bazaltból készült szarkofágot találtak, ez azonban, amikor Angliába akarták szállítani, Spanyolország közelében a tengerbe veszett. A fő piramis mögött három kisebb piramis van, szintén halotti templomokkal.

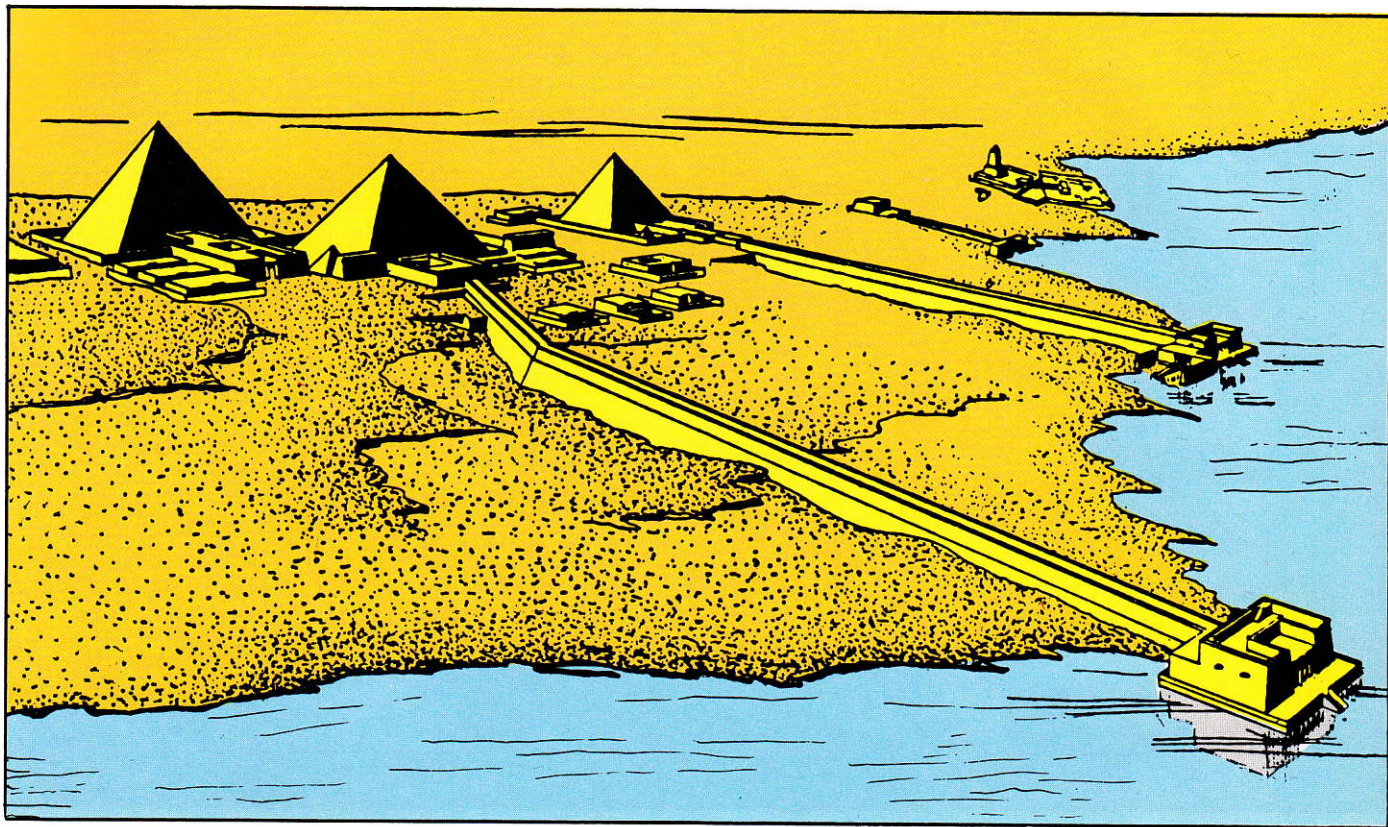
A nagy gízai piramisok több mint 4500 évvel ezelőtt épültek, az Óbirodalom fáraóinak sírjaiként. A Kairó közelében húzódó sivatag szélén, egy csoportban helyezkednek el (60. kép). A IV. dinasztia három fáraója építtette őket: Kheopsz, Khephrén és Mükerinosz.

A leghatalmasabb Kheopsz nagy piramisa (62. kép, hátul). Mükerinosz piramisa (62. kép, az előtérben) feleakkora sincs, mint a másik kettő. A nagy piramis, amely körülbelül 52 600 négyzetméter területet foglal el, eredetileg kb. 146 méter magas volt, és

több mint kétmillió kőtömböt foglalt magában, a kőtömbök mindegyike átlagosan két és fél tonnát nyom. A piramist eredetileg csiszolt mészkőlapokkal burkolták, ezeknek túlnyomó része ma már nincs meg (62. kép, középen és 63. kép).

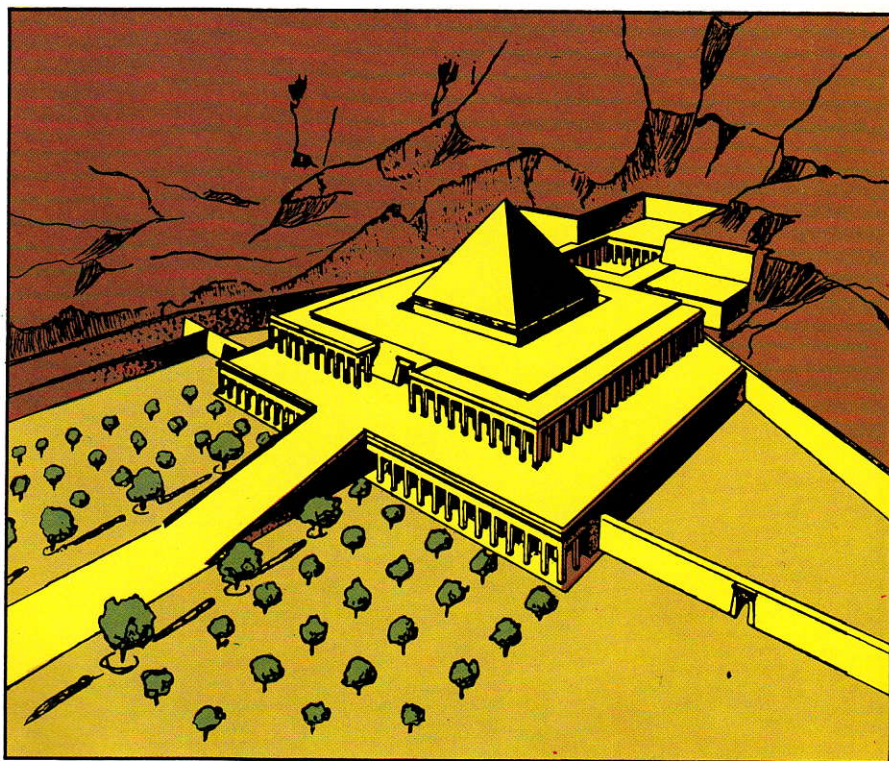

A KÉSŐBBI DINASZTIÁK KORÁNAK PIRAMISAI

A piramisépítés csúcspontját a IV. dinasztia idején érte el. Noha a temetésnek ezt a módszerét, megszakításokkal, Egyiptom egész története során továbbra is alkalmazták, ezt a tökélyt soha nem múlták felül. Néhány példát említünk. Az abuszíri nappiramisok az V. dinasztia korában keletkeztek (64. kép, rekonstrukció). Az V. dinasztia királyai főként a Napistent imádták, és felelevenítették a piramisépítés szokását. A kép jobb oldalán Szahuré, a bal oldalán Noferirkaré, középen pedig Neuszerré király piramisa látható. E piramisok ma már csak törmelékhalomok. Ennek az uralkodóháznak a piramisai silányabb minőségűek voltak az előzőénél, és rossz állapotban maradtak fenn, noha eredetileg bizonyára pompás építmények lehettek. Kis méretű kővekből építették és turai mészkővel burkolták őket, ahelyett, hogy – a korábbi építési eljárásnak megfelelően – kizárólag nagy kőtömböket használtak volna.

Nebhepetré (I. Mentuhotep, XI. dinasztia) thébai piramisának épületegyüttese (65. kép, rekonstrukció) egyedülálló: számos újítást mutat, ezek közé számít a kenotáfium (jelképes sír) építése, valamint az, hogy a király sírját a templom épületében helyezték el.

2. FELFEDEZŐK ÉS UTAZÓK

Mielőtt Champollion 1822-ben megfejtette a hieroglifákat, a modern világ keveset tudott az ókori Egyiptomról. Mindössze néhány olyan forrás volt, amelyre az egyiptomi civilizáció kutatója támaszkodhatott. Ezek közé tartozott a Biblia, a klasszikus szerzők művei és az Egyiptomot felkereső régi utazók és felfedezők néhány későbbi beszámolója. E beszámolók között akadtak pontos ismereteket közlők, a régi tudósítások többsége azonban, ha olvasmányának lebilincselő is, sok mindenben pontatlan, sőt téves.

Egyiptom első felfedezői a görögök voltak. Az ókori Egyiptom civilizációja, különös vallási hiedelmei, pompás épületei, tudományos és kulturális kincsei már ekkor is nagy vonzerőt gyakoroltak a külföldről érkező turistákra. Egyiptom görög–római megszállása idején, de előbb is szívesen fogadták az országot meglátogató és tanulmányozó görög utazókat. A legrégebbi beszámolókat az egyiptomi szokásokról és a vidék földrajzáról egy maroknyi, jó megfigyelőkészségről tanúságot tevő utazó írta. Hérodotosz is egyike volt ezeknek a látogatóknak. Ez a bőbeszédű görög, akit a sors éles elmével és kutató szenvedéllyel áldott meg, szorgalmasan gyűjtögette a házagos értesüléseket a legkülönbözőbb témákról. A helyi tolmácsok és vezetők nyilván szívesen szolgáltak felvilágosításokkal a meglehetősen hiszékeny férfiúnak, megfelelő borralvaló ellenében elhalmozták anekdotákkal, és – szükség esetén – kiszínezték a tényeket. Hérodotoszt szemmel láthatóan felvillanyozta egyiptomi utazása, kevéssel i. e. 450-et követően sikerült eljutnia még az első vízesésig is. Bármerre járt, mindenütt részletes feljegyzéseket készített arról, amit látott és hallott.

Hérodotosz végül hozzálátott, hogy megírja Egyiptom részletes történetét. Amikor írta, nem tudta, hogy műve sok évszázadon át fennmarad, és hogy a 20. századi tudósok az Egyiptomról rendelkezésükre álló legrégebbi összefoglaló tudományos alkotásnak nyilvánítják majd. Élvezettel írt az egyiptomi tájakról és a vidék földrajzáról, de az emberek és szokásaik jobban érdekelték, mint a műemlékek. Remek mesemondó volt, szórakoztató anekdotákat beszél el, amelyeket bennszülött kíséretitől hallott. Ezek tárgyköre igen széles: szól a hieroglifákról, a múmiákról és az egyiptomiak különleges állatszeretetéről. A macskák iránti tiszteletüket részletesen leírja:

„Ha tűz üt ki, csodálatos dolog történik a macskákkal: az egyiptomiak ugyanis bizonyos távolságban egymástól vigyáznak a macskákra, anélkül, hogy törődnének a tűz oltásával. A macskák pedig keresztülcsúszva vagy az embereket átugorva a tűzbe rohannak. E dolog nagy gyászba borítja az egyiptomiakat.” (Hérodotosz II. 66., Geréb József fordítása.)

Aprólékosan beszámol a mumifikálási eljárásról, fel-

sorolja annak egyes fázisait, a hátborzongató szokásokat. Nem kerülte el figyelmét például a következő sem: „A gazdagok lakomáinál, ha az étkezésnek vége van, egy ember fából faragott és kifestett, híven utánzott holttestet visz körül egy koporsóban: nagysága egy vagy két rőfnyi. Ezt minden vendégnek megmutatja, s így szól: Nézd meg ezt, és azután igyál és örülj, mert te is meg fogsz halni, és te is ilyen leszel.” (Hérodotosz II. 78., Geréb József fordítása.)

Más görög auktorok is, akik nem olyan színes egyéniségek, mint Hérodotosz, érdeklődtek Egyiptom iránt. Milétoszi Hekataiosz a Deltavidék keletkezéséről írt, a Nílus évenkénti áradásáról és a Nílus-völgy állatvilágáról. A görög nyelven beszélő, pontoszi születésű Sztrabón ideiglenesen Alexandriában, a világ akkori szellemi központjában telepedett le. Sztrabón, a kíváncsiságtól hajtva, egy társával hozzákezdett Felső-Egyiptom átkutatásához. A két barát számára az i. e. 25. és 24. esztendő igen izgalmas volt. Sok egyiptomi települést kerestek fel, látták a hatalmas templomegyütteseket, sírokat és piramisokat, ezeket a már akkor is oly régi, rejtélyes építményeket, amelyek úgy terültek el a nyugati sivatag szélén, mint megannyi búzából sült kalács. (A görög püramisz szó búzakalácsot jelent.) A felfedezők eljutottak az első vízesésig, és rengeteg információt gyűjtöttek. Sztrabón, tapasztalatait felhasználva, könyvet írhatott Egyiptomról, földrajzi sorozatában a tizenhetediket.

Az Egyiptom iránti érdeklődés ekkor már meglehetősen elterjedt a tudósok körében. I. e. 59-ben a szicíliai Diodórosz ellátogatott Egyiptomba, és az ennek eredményeként született mű – a *Bibliotheca* – tartalmazza útjának részleteit és azokat az ismereteket, amelyeket az egyiptomi oktatásról, állattiszteletéről és gyógyításról szerzett. Nem kétséges azonban, hogy művére hatással volt Hérodotosz is. Plutarkhosz ezzel szemben igen eredeti módon foglalkozott Egyiptommal: őt az egyiptomiak vallása érdekelte, és figyelemre méltó leírást közölt Ozirisz és Ízisz legendájáról. Az idősebb Plinius Egyiptom földrajzáról és néhány műemlékről értekezik, valamint azokról az obeliszkekről, amelyeket a római császár Rómába szállíttatott. A piramisokat, amelyek oly régóta izgatták a látogatók képzeletét, a fáraók királyi kincstárainak tartotta. „A legtöbb esetben csakugyan azt állították, hogy építésük egyedüli célja vagy az volt, hogy elhatározták, nem hagyják kincseiket utódaikra, illetve vetélytársaikra, akik esetleg összeesküvést szőnek ellenük, hogy elfoglalhassák helyüket, vagy pedig az, hogy így akarták megakadályozni, hogy az alsóbb osztályok munka nélkül maradjanak...”

Az Egyiptomról megemlékező ókori szerzők közé tartozik Klaudiosz Ptolemaiosz, Juvenalis, Tacitus, Platón, Ammianus Marcellinus, Josephus Flavius, Eusebius, Ju-

lius Africanus és alexandriai Kelemen is. Egyetlen dolog közös bennük: lenyűgözte őket az ókori Nílus menti civilizáció. De más-más kérdések érdekelték őket: egyeseket az obeliszkok és a régiségek, másokat a földrajz, a növény- és az állatvilág, a harmadikat a mumifikálás, a negyediket a hieroglifák stb.

Vizsgáljuk meg ezek után az egyiptomi történelem egyik legfontosabb forrását. II. Ptolemaiosz Philadelphosz fáraó megbízta Manethont, hogy foglalja írásba Egyiptom történetét. Manethón a héliopoliszi templom egyiptomi születésű főpapja volt: képzett az egyiptomi vallás minden ágában, el tudta olvasni a szent hieroglif írást – ami nagyon ritka képesség volt –, és tudott görögül is, ezen a nyelven írta műveit. Mint minden egyiptomi, buzgó kutatója volt hazája dicsőséges múltjának, és mint pap mélységesen tisztelte az ország hagyományait. Megvolt a lehetősége, hogy hozzájusson a múltbeli eseményekről készült írásos feljegyzésekhez, amelyeket a templomi könyvtárak biztonságos rejtekében őriztek, valamint azokhoz a királylistákhoz, amelyek a templomok falait díszítették. Mivel olyan korban élt (i. e.

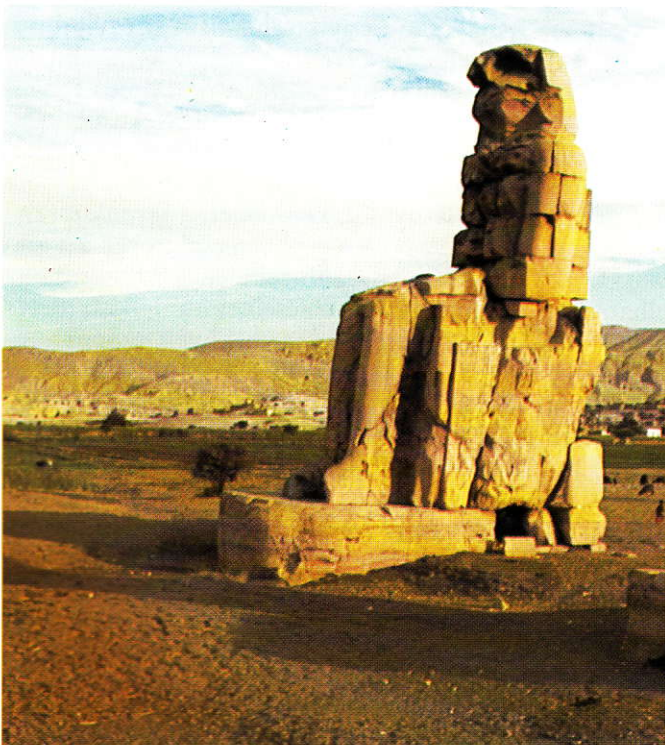
323–245), amikor Egyiptom idegen uralom alatt állt, pap lévén, különös felelősséggel tartozott az egyiptomi múlt eseményeinek feljegyzéséért.

Manethón annyi információt gyűjtött össze, hogy nyolc kötetet tölthetett meg velük. Munkája közben nem volt tudatában annak, hogy az ő műve lesz az egyetlen forrás, amely egyiptomi történész tollából az ókorból fennmarad. Sőt, még ebből is csak azok a részletek ismeretesek, amelyeket Josephus Flavius, az i. sz. 1. században élt zsidó történétíró, továbbá Eusebius (i. sz. 320 körül), Julius Africanus (i. sz. 220 körül) és Szünkellosz (i. sz. 800 körül) saját műveikbe átvettek és így megőriztek. (A zárójelben közölt számok történeti munkáik keletkezésének hozzávetőleges időpontjai.) A pap történész nem láthatta előre, hogy sok forrást, amelyekhez ő még hozzáférhetett, hamarosan elpusztítanak a görögök: felgyújtják a templomokat, megsemmisítik a pap-ságot, és a szent feljegyzések közül sok örökre elvész. Aligha gondolhatta, hogy a későbbi tudósok az ő írásművét az Egyiptomról készült legkiválóbb eredeti forrásnak fogják tekinteni. A *Királyok krónikája* címet viselő művét, amely az egyiptomi uralkodókat uralkodásuk hozzávetőleges időtartamával együtt sorolja fel Ménész trónra lépésétől (kb. i. e. 3100) az Egyiptomot meghódí-

66 / Memnon (III. Amenhotep) kolosszusai Thébában (19. századi nyomat).

67 / Fényképfelvétel Memnon kolosszusairól.

tó Nagy Sándorig (i. e. 332), 31 dinasztíára osztva fel őket, és felbecsülve az egyes uralkodók uralkodásának időtartamát, a későbbi szerzők őrizték meg töredékesen számunkra. Kellő elővigyázattal és bizonyos tudományos fenntartásokkal a 20. századi történészek még mindig Manethón listáját használják alapvető forrásként az egyiptomi kronológia megalkotásakor.

A klasszikus ókor azonban véget ért, Európában sötét időszak következett, Egyiptomot pedig megtámadták és elfoglalták az arabok. Az Egyiptomba érkezők nem keresték fel többé Alexandriát és Felső-Egyiptomot, Gizában aludt a Szfinx. Az i. sz. 7. század és a reneszánsz közötti években kevés európai utazó jutott el Egyiptomba. Az arabok azonban, akik az iszlám vallást Kelet nagy részén mindenfelé elterjesztették, maguk voltak azok, akik újra érdeklődni kezdtek Egyiptom és műemlékeinek feltárása iránt.

E korai arab utazók közé tartozott Maqrízi, Ibn Batúta és Ibn Dzsubair. A 8. század közepén egy bizonyos Abu Ma'ser Dza'fer Ben Mohammed Balkhi felkereste a gizai piramisokat, és feljegyezte tapasztalatait. A 12. század végén Abu Abdallah Mohammed Ben Abdurakim Alkaiszi látogatást tett Gizában, és beszámolt arról, hogy Mámun kalifa faltörő kos felhasználásával bejáratot tört az északi oldalon, és bejutott a Nagy Piramisba. Alkaiszin bátran követte, a piramisban aranypáncélba öltözött, ékkövekkel felékesített „emberi tetemet” látott. Az egyiptomi romokat sok arab utazó kereste fel, megcsodálták őket, és színes leírást készítettek róluk az utókor számára.

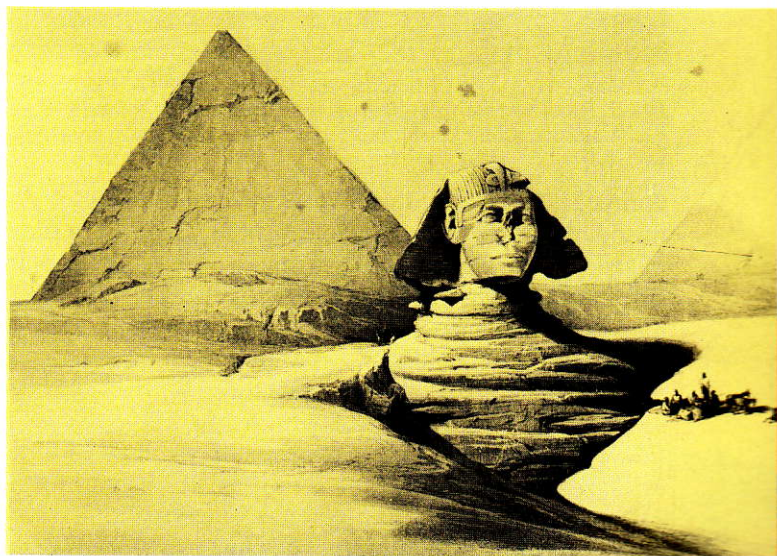
A távoli Európában szintén kezdtek az emberek felfigyelni a Keletre. Angliában felvirradt az Erzsébet-kor, és ez az utazások, valamint a felfedezések iránti nagyfokú vonzódást hozta magával. Az európai írók érdeklődni kezdtek az ókori Egyiptom kultúrája iránt, és olyan történeti műveket alkottak, amelyek általában az akkor egyedül hozzáférhető forrásokra – a Bibliára és az ókori klasszikus szerzők műveire – támaszkodtak. Ezek nem első kézből származó beszámolók, és sok tévedés fordul elő bennük. Angol, francia és olasz szerzők tettek közzé ilyen írásokat, legnépszerűbb témáik a piramisok, a hieroglifák és a mumifikálás voltak. A középkorban a keresztény egyiptomiak – a koptok – továbbra is létrehoztak kopt nyelvű irodalmi alkotásokat, és ezek a kéziratok a 17. század elejétől kezdve eljutottak Európába is. A jezsuita Athanasius Kircher kopt és hieroglif szövegeket tanulmányozott. Az ókori egyiptomi hieroglifákról minden ismeret feledésbe ment, sokan azt hitték, hogy az állatok, madarak és emberi alakok sorai pusztán mágikus szimbólumok. Senki nem gondolt arra, hogy ez az írás, ha megfejtik, ugyanolyan könnyen olvasható, mint a görög vagy a latin betűs írás. 1643-ban Kircher megalakította a kopt nyelvvel foglalkozó alapvető művét, a *Lingua Aegyptiaca restituta*t (A feltámasztott egyiptomi nyelv). Ez volt az első lépés az egyiptomi szövegek megértésének útján.

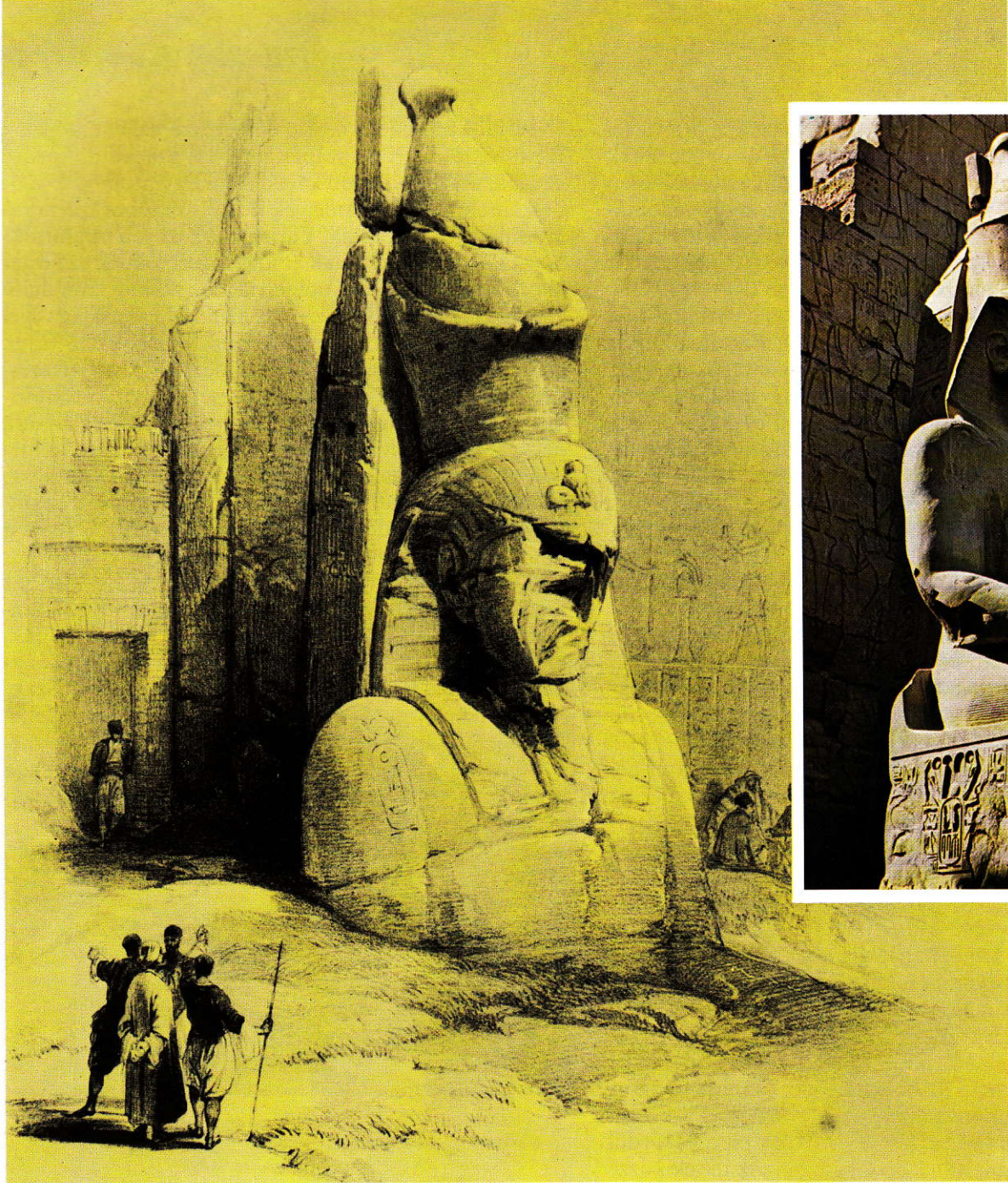
Térjünk most át azokra az emberekre, akik felfedezték Egyiptomot Európa számára. A 15. századtól kezdve európai utazók is kezdték felkeresni Egyiptomot. Új úti-beszámolókat írtak, amelyek már első kézből származó értesüléseken alapultak. Turisták érkeztek a piramisokhoz, talán éppen azoknak az idegenvezetőknek az útmutatásával, akiknek kései utódaival a 20. századi kiránduló-csoportok is találkozhatnak. Ezzel aztán a hasonlóság véget is ér. A 15. századi utazók a Szentföldre vezető útjuk során haladtak keresztül Egyiptomon, eközben felkeresték Kairót és a gizai piramisokat, esetleg még Alexandriát is. Akadt egy-egy tudós és kereskedelmi vállalatok néhány üzleti képviselője is az első utazók között. Németek, franciák, olaszok és angolok dacoltak a veszéllyel, az utazással járó nehézségekkel. Igazi kaland volt ez számukra: a romba dőlt műemlékeket félig már befedte a homok, a Szfinx eltemetve rejtőzött.

A 17. században az utazók új típusa jelent meg: az arisztokraták kezdték beiktatni világ körüli útiprogramjaikba Egyiptomot. Kedves, művelt emberek voltak, akiket különösen érdekelt az ókor, és akik tetemes magánvagyonnal rendelkeztek. Ellátogattak Gizába, Szakkarába, Thébába, sőt még Asszuánba is, és mohón feljegyeztek minden részletet az emlékművekről, élethű vázlatokat készítettek mindarról, amit láttak. Európába visszatérve néhányan közülük könyveket adtak ki utazásaikról.

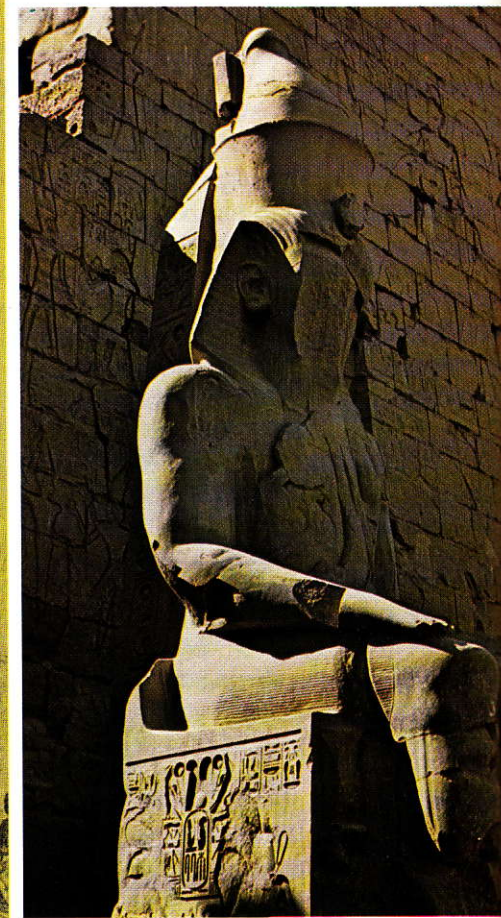
1610-ben egy vállalkozó kedvű, utazgató úriember, George Sandys ellátogatott Gizába. Ügyes kezű festő volt, aki elsőnek készített élethű rajzokat a piramisokról, később pedig kiadta utazásainak népszerű leírását. 1638-ban John Greaves Egyiptomban járt, és hozzáfogott a gizai piramisok első valóban tudományos tanul-

68 / A nagy Szfinx és a gizai piramisok, ahogyan az utazók 1847-ben látták. Ez a nyomat David Roberts 1855-ben megjelent *The Holy Land* (A Szentföld) című úti-beszámolójából való.

69 / II. Ramszesz szoborkolosszusa a luxori templom bejáratánál.
A 19. században készült rajz félig a homokba temetve ábrázolja.

70 / A fénykép az egyik hasonló szoborról készült, amelyet kiástak a homokból és helyreállítottak.

mányozásához. Gondos méréseket végzett a Nagy Píramison, és több más megfigyelést is tett. Behatolt a pírámisba, és így első kézből származó ismeretek alapján cáfolhatta meg a klasszikus szerzőket, akik szóbeszéd alapján azt állították, hogy a pírámis belső falait hieroglifák díszítik. Greaves felfedezéseit végül *Pyramidographia* (A pírámisok leírása) című művében tette közzé, amely – a gizai csoportot nem számítva – 20 pírámisról közvetlenül nyert ismereteken alapult. A Nagy Pírámis királykamrájáról a következőket írta: „Ebben a káprázatos helyiségben (mert joggal nevezhetem annak) mint valami felszentelt kápolnában áll Khepsz vagy Khem-

misz egyetlen márványtömbből faragott, belül üreges emlékműve, teteje fedetlen, és olyan hangot ad, mint egy harang...”

Greaves kísérletképpen felnyitotta egy múmia koponyáját, hogy megvizsgálja a balzsamozáshoz használt anyagokat. A hieroglif írás megfejtésével is próbálkozott, ám kevés eredménnyel.

Eközben más 17. századi utazók – franciák, olaszok és németek – folytatták Egyiptom felfedezését. A jezsuita Sicard atya eljutott Asszuánba. Mint tudós és utazó 24 templomot és sok díszes, sziklába vájt sírt keresett fel. Neki jutott az izgalmas feladat: az ősi Théba megtalálása.

A 18. században az utazók új célokat tűztek maguk elé: gyűjteni kezdték a kisebb méretű egyiptomi régiségeket, és hazavitték magukkal Európába, ahol megvetették velük kis múzeumi gyűjtemények alapjait. Hozzáfogtak, hogy egyes műemlékeket megtisztítsanak a homoktól, és másolatokat készítettek néhány hieroglif feliratról. Felhajóztak a Níluson Felső-Egyiptomba és Nubiába, ahol komoly nehézségekbe ütköztek. Ezek nem szervezett társasutazások voltak: testi épségüket fenyegető veszedelmek leselkedtek rájuk, sok nélkülözéssel kellett szembenézniük. Thomas Shaw, aki valamikor 1720 és 1733 között Alexandriában és Gizában járt, így írt: „Kairó és a Szináj-hegy közötti utunk során éjszánként az égbolt volt a takarónk, szőnyeggel borított homok az ágyunk, és batyuvá tekert váltásruhánk a párnánk.”

Ha vissza tudnánk tekinteni a múltba, 1737-re és 1738-ra, két dahabijet – Egyiptomban használatos vitorlás hajót – láthatnánk, amint kecsesen haladnak felfelé a Níluson. Az egyik fedélzetén Richard Pococke utazik, aki már korábban járt Alsó-Egyiptom településein: Gizában, Szakkarában, Dahsurban és a Fajjúm-oázisban, most pedig Asszuánba tart, és ütközben számos helységet keres fel: Philaet, Karnakot, Luxort, Abüdoszt, Dendarát és Edfut. Ez az anglikán lelkész szorgalmasan készítette a vázlatokat azokról a nagyszerű műemlékekről, amelyeket látott, és rajzait Angliában nagy lelkesedéssel fogadták. Eközben a másik hajón egy dán tengerészkapitány, Frederick Lewis Norden hasonló útvonalon haladt. Ő volt az első európai, aki megvizsgálta és meglehetősen részletesen leírta a nubiái templomokat. Két esztendővel később egy másik utazó, egy Charles Perry nevű orvos ismét ezt az útvonalat választotta, és közben megállt, hogy részletes feljegyzéseket készítsen a nagy karnaki templom falain lévő faragott domborművekről.

James Bruce, egy gazdag skót földbirtokos 1768-ban érkezett Alexandriába, azzal a szándékkal, hogy felkutassa a Nílus forrását. Afrikai kirándulását Egyiptomban kezdte, és ő is a Níluson hajózott, mert ez volt a rendelkezésre álló leggyorsabb közlekedési út. Meglátogatta Luxort és Karnakot, valamint a Királyok Völgyét és a szudáni Meroé maradványait, az egyiptomi civilizáció legtávolabbi előretolt bástyáinak egyikét.

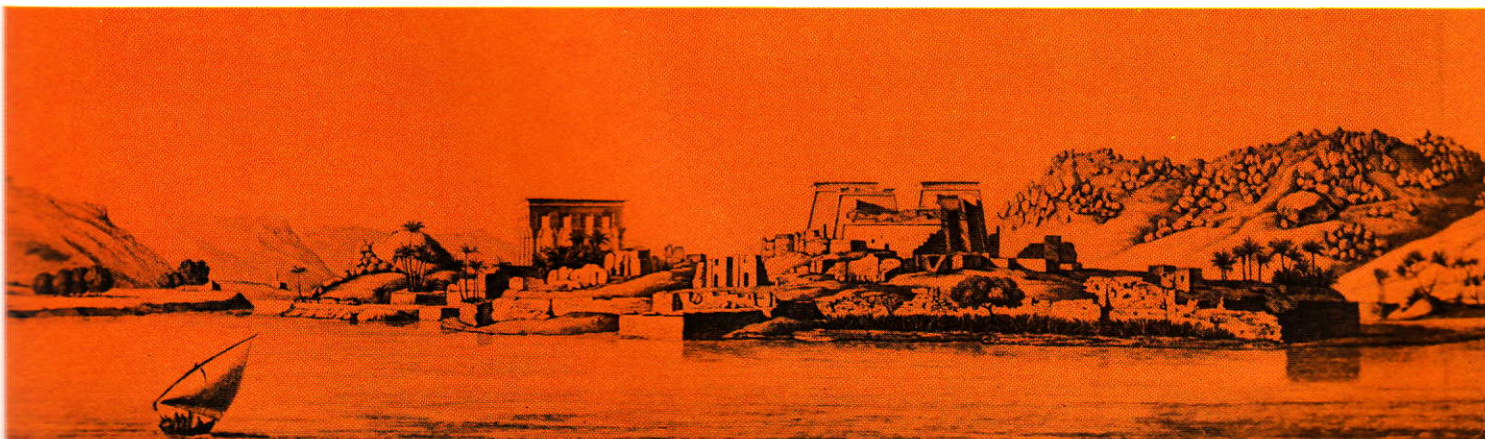
Időközben Európában az egyiptológia komoly tudománnyá vált. Magán- és közgyűjteményekben régiségtárak jöttek létre, és nagy volt a kereslet további régiségek

71 / 19. századi rajz az Abu Szimbel-i templom belsejéről. Roberts *The Holy Land* című művéből.

íránt. Tudományos és régészeti társaságok alakultak ezek tanulmányozására, a társaságok egy részének még saját tudományos folyóirata is volt. A történészek továbbra is közreadtak Egyiptomról szóló műveket, de ekkor már rendelkezésükre álltak a korabeli útleírások, úgyhogy feltevéseiket ezekre alapozhatták. Felboncolták a múmiákat, hogy megkíséreljék kideríteni, miképpen végezték a balzsamozási eljárást, a sebészeti módszerek azonban nem sok újjal egészítették ki azokat az ismereteket, amelyekkel a balzsamozás technikájáról az ókori szerzők szolgáltak. Néhány új elmélet terjedt el: a piramiskultusszal és a kulturális diffúzióval foglalkozók kora volt ez, olyan embereké, akik eltúlozták az egyiptomi kultúra jelentőségét, és Egyiptomot tartották az ókori civilizáció központjának. Az egyiptológia hatással volt a társadalom számos rétegére, a műkedvelők és a tudósok egyaránt mohón várták az új fejleményeket erről a tudományterületről. A 18. század vége felé a történelmi művek még mindig sok tévedést tartalmaztak, és csak a kivételezett keveseknek adatott meg, hogy ténylegesen ellátogassanak az egyiptomi lelőhelyekre. Az ókori egyiptomi civilizáció kulcsa azonban az egyiptomi írás volt, amelyet nemsokára megfegtettek.

72 / A philae-i templom lát képe északnyugatról nézve, ahogyan a 19. század elején francia utazók látták. A rajz a *Description de l'Égypte*-ben jelent meg, amely Napóleon megbízásából készült, 1798. évi sikeres egyiptomi hadjárata után.

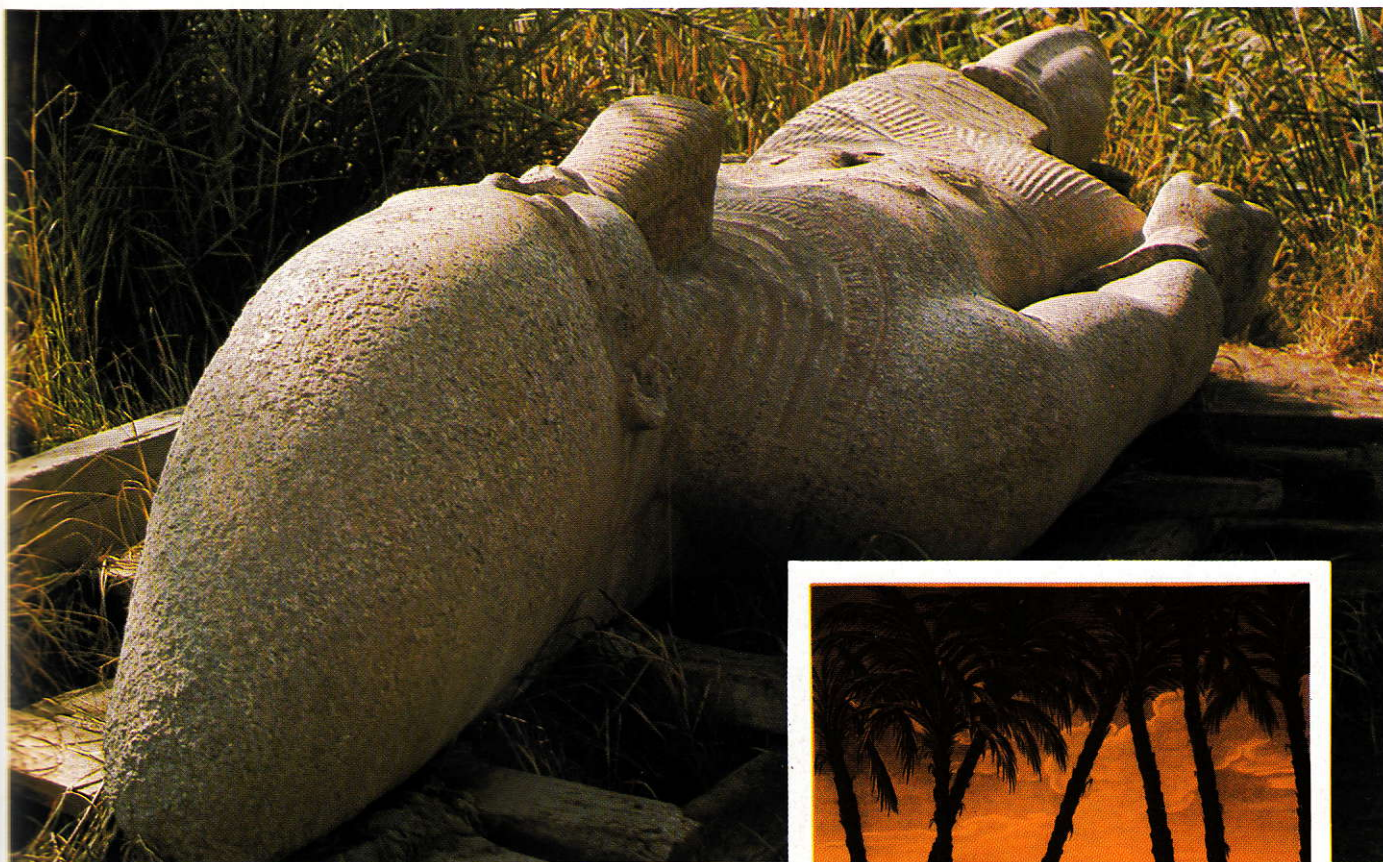
3. AZ EGYIPTOLÓGIA ÚTTÖRŐI

1798-ra Napóleon végrehajtatta sikeres egyiptomi támadását, és ezzel új korszak kezdődött, amely nagy hatással volt az egyiptológiára. Napóleon érdeklődése Egyiptom iránt nem pusztán katonai jellegű volt, kíséretében több száz tudós is tartózkodott, akiknek feladatává tette az ország különböző szempontok szerinti feltárását és leírását, beleértve az ókori műemlékeket is. Ez a tudóskülönítmény egész sor kötetet adott ki, a műemlékek szakszerű illusztrációival. A sorozatot nagy sikerként könyvelték el, ami növelte Franciaország tekintélyét. Olyan példa volt ez, amely elősegítette a későbbi tudományos expedíciók tevékenységét.

1799-ben Rosette mellett árokásás közben egy francia tiszt nagy fekete bazaltkővet hozott felszínre, amelyen három különböző írás volt. Amikor az angolok 1801-ben partra szálltak Egyiptomban, és Alexandria megadta magát, a zsákmányként megszerzett tárgyak egyike ez a nagy fekete kő volt, amely végül a londoni British Mu-

seumba került. A későbbi nemzedékek Rosette-i kő néven ismerték meg. A kővön lévő feliratok a görög mellett démotikus írással és hieroglifákkal készültek, azzal a két írással tehát, amellyel valamikor az ókori Egyiptomban beszélt nyelvet lejegyezték.

1822-ben a francia J. F. Champollion fejtette meg az ősi hieroglif írást. Az ő felfedezése évszázados spekulációk betetőzése volt. Már az i. sz. 5. században egy egyiptomi tudós, Hórapollon megkísérelte elemezni a képjelek lehetséges jelentését, de sem ő, sem a sok utána következő vállalkozó nem járt sikerrel, mivel makacsul kitartottak hibás elképzelésük mellett, amely szerint a hieroglifák tárgyakat vagy fogalmakat jelölő egyedi „képek” és nem hangok jelei. Kircher tett némi előrehaladást a kopt nyelv tanulmányozása révén, és a 18. század végén kétségtelenné vált, hogy a kopt nyelv – bizonyos módosulásokkal – az ókori egyiptomi nyelv görög betűkkel írott legújabb formája, amely néhány további betűt is felhasznál-

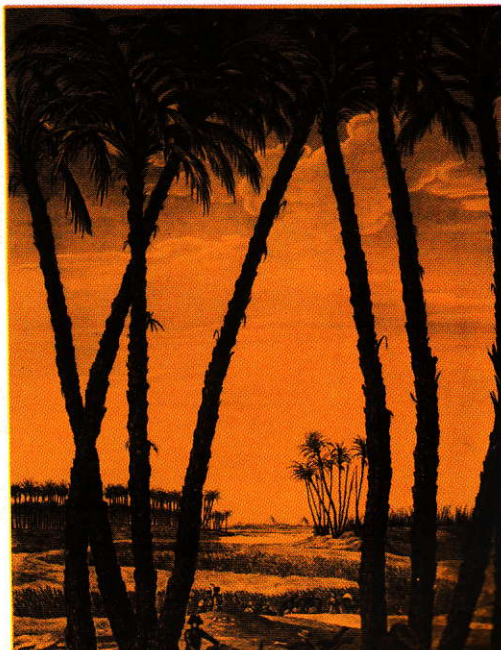

73 / II. Ramszesz Abu Szimbel-i óriási szobrának részlete.

74 / A király ledőlt szobra Memphiszben, Ptah temploma közelében.

75 / Memphisz romjainak látképe a *Description de l'Égypte*-ből.

Francia tisztek II. Ramszesz egy másik szobrának kezét mérik meg.

nál. Ez idő tájt William Warburton püspök rájött, hogy a hieroglifák nem titokzatos jelentésű misztikus jelképek, hanem egyszerűen egy olyan írásmód, amelyet az egyiptomiak a szent szövegeken kívül levelek, üzleti számlák, irodalmi művek és jogi okiratok írására is használtak. A hieroglifák eredetileg valóban képjelek (piktogramok) voltak, de a gyakorlatban az idők során olyan hangírassá fejlődtek, amely semmivel sem volt rejtélyesebb, mint a görög vagy a héber írás.

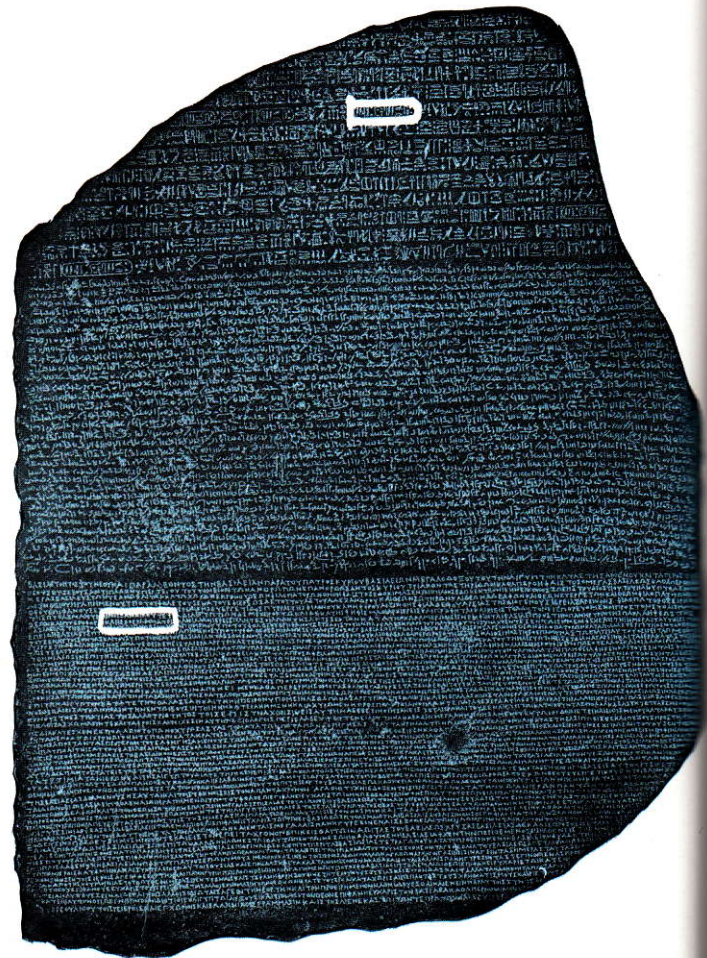
A Rosette-i kő eredetileg V. Ptolemaiosz Epiphanész uralkodása idején, i. e. 196-ban kelt, kétnyelvű dekrétum volt. A görög szöveget könnyű volt lefordítani, és ez olyan kulcsot adott, amelynek segítségével a párhuzamos egyiptomi írásokat meg lehetett fejteni. Az előrehaladás azonban nem volt könnyű. A démotikus írásban az egyik jelcsoportot a görög Ptolemaiosz névvel azonosították (egy francia orientalista, de Sacy és egy svéd diplomata, Akerblad munkájának eredményeként). Ez a név a hieroglifákkal írott részben hat alkalommal fordul elő. Több mint tíz esztendővel később, 1814-ben az angol Thomas Young látott hozzá a munkához, és újabb eredményeket ért el. Csakhamar felismerte, hogy a hieroglif és a démotikus írás nagyon hasonlít egymáshoz, majd ezeket összevetette a görög változattal, és abból a koráb-

bi elgondolásból kiindulva, hogy a királyok és a királynék neveit „kartusok” veszik körül, képes volt azonosítani Bereniké királyné és Thotmesz neveit. Még számos más felfedezést is tett, mielőtt abbahagyta a kutatást.

Így jutunk el 1822-ig, amikor egy fiatal tanár, a grenoble-i Jean François Champollion megírta a híres *Lettre à M. Dacier*-t (Levél Dacier úrnak). Feladatára az ókori nyelvek és a kopt nyelv tökéletes elsajátításával készült fel. Hosszas megfontolás után megfelelő rendszert dolgozott ki a hieroglifák megfejtésére, amely főként Bereniké, Kleopátra, Nagy Sándor, Tiberius, Domitianus, Traianus nevének, valamint más címek és díszítő jelzők kartusainak elemzésén alapult. Híressé vált levelét 1822. szeptember 29-én kézbesítették a párizsi Tudományos Akadémiának. Két esztendő elteltével *Précis du système hiéroglyphique* (A hieroglif rendszer rövid összefoglalása) című művében Champollionnak sikerült elgondolásait annyira tovább fejlesztenie, hogy sok jel értelmét megállapíthatta, és be tudta bizonyítani, hogy szoros kapcsolat áll fenn a hieroglifák és a démotikus, illetve a hieratikus írás között. Több feldolgozható anyagra volt szükség, és ezért 1828-ban, ill. 1829-ben Champollion és egy olasz professzor, Rosellini Egyiptomba utazott, hogy másolatokat készítsenek az emlékművekről és feliratokról. Az első egyiptológiai tanszéket 1831-ben a Collège de France-ban hozták létre, Champollion számára, ő azonban nem fejezhette be munkáját, mivel 41 éves korában meghalt.

76 / Vésett és festett hieroglifák, valószínűleg az egyik Újbírodalom kori sírból. A két kartusban II. Thotmesz fáraó neve.

77 / Az 1799-ben talált Rosette-i kő, rajta V. Ptolemaiosz dekrétuma (i. e. 196) hieroglif, démotikus és görög írással. Ptolemaiosz neve mindhárom írásban szerepelt, ez tette lehetővé az első hieroglifák megfejtését.

Champollion nagyszerű munkásságát más tudósok folytatták. Nyelvtanát halála után tették közzé, és egy szótárhoz készült jegyzetek is maradtak utána. Méltó követői közé tartozott Lepsius, aki 1842-től 1845-ig porosz expedíciót vezetett Egyiptomba, és 12 kötetes gyűjteményben tette közzé az Egyiptomból és Szudánból származó feliratos anyagot, továbbá Robert Hay (1799–1863) és mások, akik több alkalommal jártak ott, hogy lemásolják a műemlékeket, festményeket és feliratokat. A 19. századi filológusok közé tartozott Birch, Goodwin, Hincks, Chabas, de Rougé, Maspero, Brugsch (aki 1855-ben kiadta démotikus nyelvtanát) és Erman (aki Sethe-vel lerakta az egyiptomi nyelvtan tudományos vizsgálatának alapjait). A 20. században újabb előrehaladást tett Möller, Griffith, Gunn, Sethe, Gardiner és mások.

Így aztán fokozatosan megismerték az egyiptomi nyelv valamennyi fejlődési szakaszát. Ma már legfeljebb az eredetén lehet töprengeni, de általánosan elfogadják, hogy a sémi nyelvekkel, például a héberrel és az arabbal, valamint az észak-afrikai dialektusokkal mutat rokonságot. Ez is azt bizonyítja, hogy Egyiptom már a legősibb idők óta az Ázsia és Afrika közötti kapcsolatok színtere volt. Az írásjelekké alakult hieroglifák már az I. dinasztia korában megjelentek az egyiptomi műemlékeken. Amikor „hieroglifákról” beszélünk, azokra a „szent vésetekre” vagy „írásokra” gondolunk, amelyeken a jelek megőrizték képszerű alakjukat. Ezek templomok falaira vésve fordulnak elő, ahol valóban szent célokat szolgáltak, de megtalálhatók papirusztekercseken és

cserépdarabokon is, ahol köznapi feladatok ellátására szánták őket: versek, szövegek, üzleti iratok rögzítésére. A hieroglifák háromféle irányban olvashatók: felülről lefelé, jobbról balra vagy balról jobbra. Olvasáskor mindig az ellenkező irányba kell haladni, mint amerre az írásban előforduló emberi alakok, állatok és madarak néznek. Vannak közöttük fonetikus (hangértéket hordozó) jelek – köztük számos betűjel, amelyek egyetlen hangot jelölnek, de vannak két vagy három hang jelölésére szolgálók is –, továbbá vannak determinatívumok (magyarázójelek, amelyek a szó jelentésére utalnak, de amelyeknek nincs hangértékük). A jeleknek ezt a két típusát valamennyi egyiptomi szövegben együttesen használták. Ezt az írásfajtát i. e. 3100-ban már alkalmazták, legkésőbbi ismert előfordulására pedig Philae szigetén bukkantak, ez i. sz. 394-re keltezhető.

A későbbi évszázadokban a nem vallásos szövegekben inkább más írásként voltak használatosak az egyiptomi szövegek lejegyzésére. Ilyen volt a hieroglifákból kialakult hieratikus néven ismert kurzív írás, amelyet tollal írtak. Ez bizonyára jobban megfelelt a mindennapi használatra, és valószínűleg csaknem ugyanolyan ősi eredetű, mint a hieroglifák. Használták papiruszra rögzített vallásos szövegek esetében, üzleti levelezésre és irodalmi

78 / Festett hieroglifák Nofertari királyné sírjából, Királynék Völgye, Théba (Újbírodalom kora). Nofertari a XIX. dinasztia időszakának jellegzetes öltözködését viseli, trónusán ülve játékkal szórakozik, másik kezében jogar. A hieroglifák között nevének kartusa is látható, a szöveg a következő: „A király Nagy Hitvese, a Két Ország úrnője, Nofertari, Mut kedveltje”.

művek írására, és ezzel írtak az osztrakonokra, vagyis az égetett agyagcserepekre is. A hieratikus írásból fejlődött ki a közhasználatú démotikus írás. Körülbelül i. e. 700-tól kezdve az egész görög-római korszakon át ezt az írásfajtát használta az írástudó egyiptomi lakosság üzleti, irodalmi célokra és magánlevelezésében. Kurzív írás volt, jeleit tollal és tintával rótták.

Térjünk azonban vissza Napóleon egyiptomi hadjáratának éveire. Ekkor az európai utazók nagyobb számban jutottak el Egyiptomba, mint korábban. Az egyiptológia egyre népszerűbb lett az európai felsőbb osztályok körében, ezek tagjai türelmetlenül várták az olyan rajzok kiadását, amelynek például David Roberts *The Holy Land* (A Szentföld) című művében jelentek meg. Ma ezek a rajzok egy elmúlt kor atmoszféráját idézik fel, azt a kort, amelyben az embereknek még volt idejük elüldögni és leskiccelni a gyakran futóhomokkal borított templomokat, vagy megragadni azt a pillanatot, amikor a thébai romok felett lebukó nap beragyogja a tájat. Egy másik mű, amely felgyújtotta a nagyközönség képzelőerejét és „bestsellerré” lett, Wilkinson *Manners and Customs of the Ancient Egyptians* (Az ókori egyiptomiak életmódja és szokásai) című könyve volt (1837). Időközben továbbra is érkeztek kutatók Egyiptomba, közöttük volt Johann Ludwig Burckhardt, aki átkutatta Núbiát, és felfedezte az Abu Szimbel-i templomokat.

A 19. század első felében Mohamed Ali uralkodása idején Egyiptom könnyebben megközelíthetővé vált az európaiak számára. Mohamed Ali modern reformok bevezetését tűzte ki célul. Később az utazást megkönnyítő Szezi-csatorna és az új vasútvonalak is arra ösztönöztek az érdeklődőket, hogy ellátogassanak a Nílus völgyébe. Az utazókön kívül kormánytisztviselők, konzulok és kereskedők is kezdték gyűjteni a régiségeket Egyiptomban. Új terület nyílt meg a vállalkozások előtt, és akadtak néhányan, akik mohón éltek a kínálgató alkalmakkal. Csak a mutatós tárgyakat, a szobrokat, ékszereket és a feldíszített múmiákat tekintették értékesnek, a kereskedők fő célja többnyire olyan „kincsek” megszerzése volt, amelyeket aztán jó áron adhattak tovább. A „kincskeresők” nem törődtek az apró tárgyakkal, a gyöngyökkel, amulettekkel és a cserépedényekkel, és ezért jóvátehetetlen károkat okoztak. A régészet módszerei még ismeretlenek voltak.

A helyzet azonban hamarosan jobbra fordult. 1854-ben egy francia fiatalember, a Louvre egyik tisztviselője érkezett Egyiptomba, feladata kopt kéziratok gyűjtése volt. Az ifjú Mariette kairói és alexandriai tartózkodása alatt két ház kertjében több, egymáshoz hasonló szfinxet vett észre. Olvasta Sztrabón ókori beszámolóját, amely megemlíti a memphiszi „Szarapisz-templomot”, ahol számos szfinxet látott, közülük néhányat részben, másokat teljesen betemetett a futóhomok. Később Mariette a Memphisz közelében lévő Szakkarába ment, és ott, amint elbeszéli: „észrevettem egy ugyanolyan szfinxnek a homokból előbukkanó fejét. Ehhez még senki sem

79 / Az egyik szakkarai masztaba oszlopába vésett, az Óbirodalom korából származó hieroglifák. Nem olyan élénk színűek, mint az Újbirodalom idejéből valók.

nyúlt, bizonyosan eredeti helyén feküdt. Közelében áldozati tábla hevert, amelyre hieroglifákkal Ozirisz-Ápisznak címzett felirat volt vésve. Nyomban eszembe jutottak Sztrabón sorai. Az út, amely előttem húzódott, nem lehetett más, mint az oly régóta hiába keresett Szerapeumba vezető út. Engem azonban azért küldtek Egyiptomba, hogy kéziratokat fedezzek fel, és nem azért, hogy templomok után nyomozzak. Mégis gyorsan döntöttem. Semmibe véve a várható kellemetlenségeket, anélkül, hogy bárkinek szóltam volna akár egyetlen szót is, titkon összegyűjtöttem néhány munkást, és kezdetét vette az ásatás! A dromosz görög szobrai közül az elsőt Nektanebosz templomának monumentális tábláival, vagyis sztéléivel együtt emeltük ki a homokból, és ekkor már beszámolhattam sikeremről a francia kormánynak, ezzel egyidőben tájékoztatva őket arról is, hogy a kéziratok felkutatása céljából rendelkezésemre bocsátott összeg teljesen elfogyott, és hogy további pénzügyi támogatás nélkülözhetetlen. Így kezdődött el a Szerapeum felfedezése.”

Négy év alatt feltárták a Szerapeumot, és az Ápiszbikák sírjáról kiderült, hogy hosszú folyosókat, hatal-

mas szarkofágokat, sztéléket és áldozati ajándékokat rejt. Mariette-et 1858-ban kinevezték az egyiptomi műemlékek őrévé, és az ő igazgatása alatt alakult meg az Egyiptomi Régészeti Hivatal. Ennek az intézménynek két fő célkitűzése volt: módszeres ásatásokat folytatni a lelőhelyeken és egy kairói múzeumot létrehozni, ahol bemutatják az egyiptomi műemlékeket és kincseket. Ez az álom a kairói Bulaq Múzeum megalapításával valósult meg. Mariette tevékenységét lelőhelyek egész sorára terjesztette ki. Közöttük volt Abüdosz, Tanisz, Memphisz, Théba és Szakkara. Ezeken a helyeken látványos felfedezéseket tettek. A leletekről azonban csak igen keveset publikáltak, és Mariette munkájának folytatása egy másik franciára, Masperóra maradt, aki 1881-ben érkezett Egyiptomba, hogy segítségére legyen a már betegeskedő honfitársának.

Maspero 1914-ig volt a Régészeti Hivatal főigazgatója. Hivatali ideje alatt hozták létre a Francia Intézetet.

Ennek az állandó intézménynek az volt a feladata, hogy gondoskodjék a leletek folyamatos publikálásáról, valamint hogy a kutatók egyiptológiai továbbképzésének műhelyéül szolgáljon. 1881-től kezdve az Egyiptomi Régészeti Hivatal külföldieknek is adott ki ásatási engedélyeket, és megengedte nekik, hogy leleteik egy részét megtarthassák. Ezután a képzett tudósok egyre inkább azért mentek Egyiptomba, hogy ásatásokat folytassanak és további ismereteket szerezzenek, és nem azért, hogy minél több különleges kiállítási tárgyat gyűjtsenek a múzeumok vagy a magángyűjtemények számára – habár felfedezéseik gyakran továbbra is új darabokkal gazdagították a világ nagy múzeumait. A kincskeresők és fosztogatók napjai meg voltak számlálva. Az Egyiptomi Régészeti Hivatal a legutóbbi időkig külföldi igazgatás alatt állt, vezető állásait csak újabban töltik be egyiptomiakkal.

Időközben a 19. század szemtanúja lett a piramisfeltá-

80 / Négy, festett hieroglifából álló sor VI. Ramszesz sírjának falán, a Királyok völgyében.

81 / A 24 alapjelből álló egyiptomi ábécé néhány hieroglifája azt illusztrálja, miképpen jöttek létre az írásjelek az eredetileg tárgyakat ábrázoló képekből.

82 / Festett hieroglifák egy Tuna el-Gebel-i szarkofágon. Az olvasás abban az irányban történik, amelyikbe a madarak, állatok és emberek feje fordul.

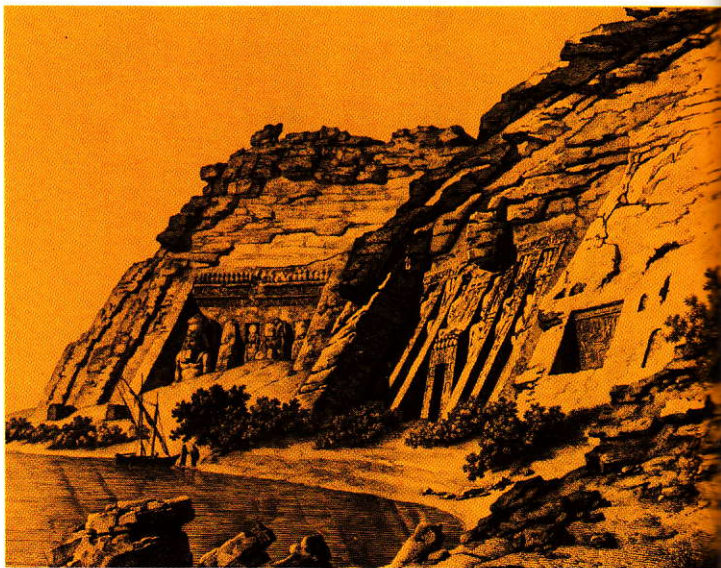
rás technikai fejlődésének és az ezzel kapcsolatos magatartás megváltozásának. A történet olyanokkal kezdődött, mint Giovanni Belzoni, aki 1818-ban behatolt a második gízai piramisba, amely Khephrén számára készült. A Nagy Piramis további feltárását a következő néhány esztendőben egy tengerészkapitány, Caviglia végezte el. Elhordatta a homokot a nagy Szfinxről is, és átvizsgálta néhányat a gízai masztaba-sírok közül. Ekkoriban, 1836-ban érkezett Egyiptomba Richard Vyse ezredes. Megismerkedett Cavigliával, és amikor elindult Alsó-Egyiptomba, annyira foglalkoztatta a piramisfeltárás, hogy szerződtette Cavigliát, távollétében irányítsa a második és a harmadik gízai piramison folyó munkálatokat. Amikor azonban Vyse visszatért, ezt írta tapasztalatairól: „korán reggel elindultam, és egyenesen a nagy

és a második piramishoz mentem, mert azt reméltem, hogy ott találom Caviglia urat és embereit, de egyetlen lelket sem láttam. Később megtaláltam őket, amint a Szfinx és a második piramis mögött három múmiagödörben dolgoznak...”

A múmiavadászat némi nézeteltérést okozott a két férfi között, és noha később kibékültek, sőt egy ideig továbbra is együtt dolgoztak, Vyse végül új helyettest talált, egy Perring nevű kultúrmérnököt. Vyse és Perring közösen végezték el a három gízai piramis, valamint a szakkarai, a dahsuri, a listi, a médumi és a hawarai piramisok első, minden részletre kiterjedő vizsgálatát. Vyse

83 / Rajz Abu Szimbelről, amelyet Johann Ludwig Burckhardt, 19. századi utazó fedezett fel 1812-ben. A rajz akkor készült, amikor a templomot még nem szabadították ki a homokból. Azóta megtisztították és helyreállították.

84 / A Hathor és Nofertari oltalmába ajánlott két Abu Szimbel-i templom.

módszerei ma már megengedhetetlenek lennének – a Nagy Piramis feltárásakor löport alkalmazott –, de használható jegyzőkönyvek maradtak fenn róluk, és helyette, Perring, időnként kiváló munkát végzett. Másolatokat készített a piramisok belsejében talált hieroglif feliratokról (ezeket ma piramisszövegeknek hívják), amelyeket a király sírkamrájának belsejében helyeztek el, hogy segítségére legyenek a királynak halála utáni utazása során. (A piramisok belső díszítése az V. dinasztia idején kezdődött újra.) Az említett feljegyzések segítségével a tudósoknak sikerült megállapítaniuk a piramisokat építtető királyok nevét.

A 19. század második felében számos nemzet fiai járultak hozzá a piramisokra vonatkozó ismeretek gazdagításához: amerikaiak, németek, franciák, svájciak, olaszok és angolok. Fokról fokra rákényszerítették a piramisokat, hogy kiszolgáltatassák féltékenyen őrzött titkaik egy részét. A kutatás, az ásatások, a feliratok másolása és fordítása tovább folytatódott. A legkorábbi felfedezőkhöz, akik színes leírásokban számoltak be kalandjaikról, hamarosan olyanok csatlakoztak, mint Champollion, Erman, Lepsius, Maspero, Mariette, Burckhardt, Hoelscher, Jéquier, Junker, Naville és Petrie, akik tömegével tették közzé tudományos szakmunkáikat. Giza volt az a hely, ahol a piramisfeltárás a leghosszabb időn át tartott, de másutt is végeztek kutatásokat, például Szakkarában, ahol Firth, Quibell és Lauer tevékenykedett. Az Óbirodalom korának az ásatások során feltárt más lelőhelyei: az Abu Gurob-i halotti templom és az abuszíri nekropolisz, ahol német régészek a korszak egész halotti építményegyüttesét feltárták. Hawarában Petrie felnyitotta a XII. dinasztia korából való egyik piramist, amelyet III. Amenemhat építtetett, Listben pedig a New York-i Metropolitan Museum of Art expedíciója a kor egy másik piramisát ásta ki, amely I. Szeszósztiszé volt, a körülötte elhelyezkedő halotti épületegyüttessel együtt.

A Középbírodalom temetkezési helyei másfajta kincseket tártak fel a régészek előtt. De Morgan Dahsurban felfedezte III. Szeszósztisz leányának, Hathor-Szat hercegnőnek ékszereit; Lahunban pedig, II. Szeszósztisz sírja közelében, egy kis méretű sírban Brunton, aki Petrie tanítványa volt, egy másik királyi hercegnő kincseire bukkant. A koronákat és ékszereket a kézművesség addig soha nem látott remekműveinek kiáltották ki. Délen, Nuri, Napata és Meroé környékén Reisner amerikai régész az 1900 és 1914 közötti esztendőket azon lelőhelyek és piramisok kiásásának szentelte, amelyeket az ottani etióp királyok a maguk számára építtettek. A piramisfeltárásokat tehát lassan egyre tudományosabb alapon és a korábbinál átfogóbban végezték. Fokozatosan a piramisépítés fejlődéséről is kialakultak bizonyos elképzelések.

A „valódi” piramisokon kívül kiásták a XI. dinasztiahoz tartozó I. Mentuhotep Deir el-Bahari-i temetkezési helyét is, amely egyetlen épületben egyesítette a piramist

és a templomot. Először Naville és Hall dolgozott itt az Egyiptomi Kutatási Alap számára 1903-tól 1907-ig, azután pedig Winlock a New York-i Metropolitan Museum of Art megbízásából. Az 1930-as években Szelim Hászán Gizában, Abdesz Szalam Husszein és Szelim Hászán Szakkarában végzett ásatásokat az Egyiptomi Régészeti Hivatal megbízásából. Újabban a III. dinasztia idejéből való, Szehemhetnek tulajdonított piramist Zakaria Goneim tárta fel a Régészeti Hivatal megbízásából, a médumi tört piramis völgyépítményét pedig A. Fakhry. Az ötvenes években az úgynevezett „naphajókat”, azaz halotti bárkákat Kemal el-Malakh fedezte fel a gizai Nagy Piramis közelében.

A 19. században a piramisok iránt megnyilvánuló érdeklődéssel párhuzamosan más fejlemények is történtek. Angliában és Amerikában nagy érdeklődést keltettek a Nagy Piramissal kapcsolatos ötletek. A leghíresebb közülük, Charles Piazzi Smyth edinburghi csillagászprofesszor elmélete arra a gondolatra épült, hogy a Nagy Piramis tervezésénél alkalmazott méretek az emberiség számára létfontosságú, titkos ismereteket rejtenek magukban.

Ebben az időben az egyiptológia az Atlanti-óceán mindkét partján népszerű lett a középosztály körében. Tudományos társaságok alakultak, amelyek célja folyóiratok közreadása volt. Ezek új ismereteket közöltek az egyiptomi ásatásokról, és anyagi alapokat gyűjtöttek az ásatások folytatására. Az egyiptomi utazás könnyen megvalósíthatóvá vált, és a vakmerő látogatók számára megszervezték az első társasutazásokat. Gözhajókon vagy vitorlásokon felszállították őket a Níluson. Amerikából és Európából rendszeresen küldtek expedíciókat terepmunkára, és sok helyen végeztek tudományos ásatásokat.

Lehetetlen felsorolni a számos országból érkezett, fáradhatatlanul dolgozó, neves tudósok valamennyi erőfeszítését. A felső-egyiptomi Thébában a királysírok közül egyeseket például Belzoni, Loret és Davis fedezett fel. A 19. század végén, amikor a Régészeti Hivatal Maspero irányítása alatt működött, Deir el-Bahariban megtalálták a királyok és királynék múmiáinak rejtékhelyét. A XXI. dinasztia korának papjai rejtették el őket titokban ezen a biztos helyen. Tíz esztendővel e felfedezés után, nem messze ettől, másik rejtékhelyet is találtak, amely temetési mellékleteket és múmiakoporsókat tar-

85 / Ásatás egy karnaki lelőhelyen, a Szent tó térsége és a templomegyüttes közötti területen.

86 / Helyreállítási munkálatok Hatsepszut királyné Deir el-Bahari-templomában. A teherszállítás az ókor óta mit sem változott.

talmazott. Így azután a 20. század elején azt hitték, a Királyok Völgyében nem vár már több királysír felfedezésre. Lord Carnarvon és Howard Carter azonban másként vélekedett. 1922-ben kitartásuk Tutanhamon híres sírjának felfedezésével elnyerte jutalmát. A sírban hiánytalanul megtalálták a király múmiáját és halotti felszerelésének túlnyomó részét, a világhírű aranyból készült maszkkal együtt. A világ álmélkodott a feltárt kincseken. 1929-ben Montet Taniszban felfedezték a későkori taniszi királyok nekropoliszát, ahol egy újabb nagyszerű aranymaszkot találtak, I. Pszuszennész királyét.

És még ezzel sem volt vége. Sok lelőhelyet ástak ki, Felső-Egyiptomban többet, mint a Deltavidéken. A piramisok mind többet árultak el titkaikból. A predinasztikus (a dinasztia kora előtti) Egyiptom megismerését Petrie, Quibell és de Morgan tette teljesebbé, Emery abüdoszi és szakkarai ásatásai az archaikus korra derítették több fényt. Az ásatások során új válaszok születtek, és új problémák merültek fel; mind több szöveget fordítottak le, nyelvtanokat és szótárakat készítettek, hogy az egyetemi hallgatók megbirkózhassanak az ókori egyiptomi nyelvvel. Ezek az új ismeretek szükségessé tették a történelmi, vallási, művészeti és társadalmi körülményekről kialakult elgondolásokat állandó felülvizsgálását.

Az egyiptológia talán akkor érkezett el fordulópontjához, amikor megjelent Egyiptomban az a fiatalember, akinek eszméi forradalmasították az egyiptomi ásatások technikáját – akárcsak a másutt végzett ásatásokat. 1884-ben egy ismeretlen térképészt, William Flinders Petrie-t kérték fel, hogy vállalja el a néhány évvel korábban alapított, az egyiptológiával, valamint az egyiptológia és az Ószövetség közötti összefüggések vizsgálatával foglalkozó Egyiptomi Kutatási Alap megbízásából Tuniszban folytatott munkálatok vezetését. Petrie 26 éves korában került Egyiptomba. Apját nagyon érdekelték Piazzzi Smyth elméletei, és ezért pontos méréseket szeretett volna végezni a Nagy Piramison, végül azonban csak fia utazott el. A Nagy Piramis közelében egy sírban táborozott le, és hozzákezdett az emlékmű felméréséhez. Ez volt a kor legalaposabb és legpontosabb vizsgálata. Petrie a továbbiakban egész hátralevő életét az egyiptológi-

ának szentelte. Margaret Murray *The Splendour that was Egypt* (Egyiptom maga volt a fény) című könyvében később így írt róla: „Amikor Petrie elindult pályáján, Hérodotosz volt az egyetlen kalauzunk Egyiptom történelmében; amikor pályafutása végéhez ért, Egyiptom egész őstörténetét és történelmét feltérképeztünk és megoldottnak lehetett tekinteni.”

Petrie óriási munkát végzett: télen ásatásokat folytatótt, a nyári hónapokban pedig beszámolók egész sorában tette közzé az eredményeket. Lelőhelyei között szerepelt Daphnai, Hierakónpolis, Nagada, Kahun, Tell-el-Amarna, Abüdosz, Dioszpolis Parva.

Mindenekelőtt azonban ásatási módszerei tették kiemelkedővé munkásságát. Korábban csak a nagy műemlékeket és épületeket méltatták figyelemre, a kis leletekkel, valamint azokkal a talajrétegekkel, amelyekben ezekre rábukkantak, nem törődtek. Ily módon a történeti időrend rekonstrukciójának valamennyi kulcsfontosságú bizonyítékát elpusztították. Petrie egyike volt azoknak, akik elsőként foglalkoztak a kisebb leletek összefüggéseivel, akár amulettekről, edénycserepekről, gyöngyökről, akár háztartási hulladékról volt szó. Felismerte az ezeket egymáshoz és a lelőhely települési rétegeihez fűző kapcsolatok fontosságát. Kidolgozta többek között a fegyverek, köedények, cserépedények tipológiáját, és így kialakította az egyiptológia történeti kronológiájának használható rendszerét. Ő rakta le a későbbi egyiptomi őstörténeti kutatás alapjait is, és ezzel olyan tudományágot hozott létre, amely korábban nem létezett. Módszereit széles körben tanították és alkalmazták, azóta is ezek képezik a szisztematikus és tudományos ásatási munka alapjait. 1894-ben Amelia B. Edwards az ő számára hozta létre a londoni University College egyiptológiai tanszékét, az első Nagy-Britanniában, hogy elősegítse az egyiptomi régészet oktatását.

Most napjainkról szólnak. Sok tennivaló van még valamennyi területen: az ásatások, a szövegek lefordítása és az új ismeretanyag további elemzése terén egyaránt. Az egyiptológiai ismeretek gyarapításában, akárcsak régen, most is számos nemzet vesz részt, változatlanul széles körű az érdeklődés az ország iránt. Az egyiptomi Régészeti Hivatal ásatásain kívül sok ország vesz részt az egyes lelőhelyeken folyó munkálatokban.* Annak ellenére, hogy csak igen korlátozott számú, szakmailag megfelelő üres állás áll tanulmányaik befejeztével rendelkezésre, mégis a diákok a világon mindenütt továbbra is folytatnak egyiptológiai egyetemi tanulmányokat; a turisták egyre özönlenek, hogy megtekinthessék a nagyszerű műemlékeket, ugyanolyan lelkesen, mint a régi utazók annak idején. A felnőttoktatási központok népszerű egyiptológiai tanfolyamokat indítanak, és az egyiptomi régiségekből rendezett kiállítások változatlanul tömegeket vonzanak.

* 1983 óta magyar ásatóexpedíció dolgozik egy thébai újbirodalmi sírban. Az ásatás eredményei a *Théba* című kötetben jelennek meg.

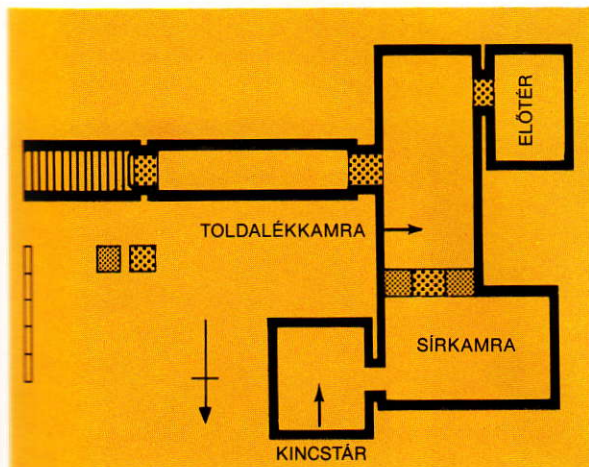
TÖRTÉNET
KÉPEK BEN

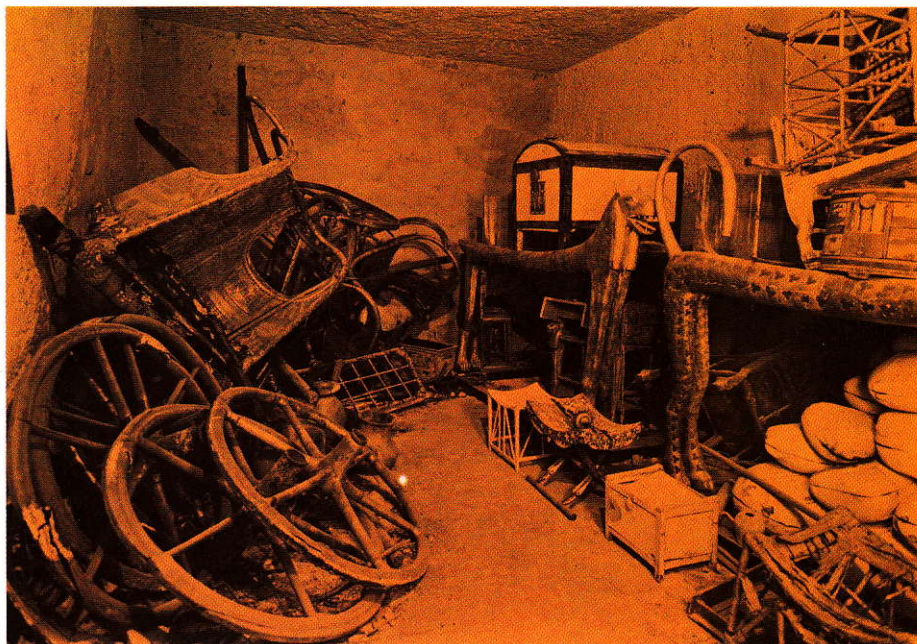
TUTANHAMON SÍRJA

Tutanhamon, a „gyermekkirály” sírjának és kincseinek megtalálása 1922-ben (a 87. kép szigonyosként ábrázolja a királyt) a régészet történetének egyik legizgalmasabb epizódja. A felfedezést szerencsére kiváló minőségű fényképeken örökítették meg, ezek egy részét használtuk fel itt és a következő lapokon, hogy az eseményeket felelevenítsük. Akkoriban úgy tudták, hogy a XVIII. dinasztia valamennyi fáraóját – az „eretnek” Ehnaton kivételével – az Újbírodalom fővárosa, Théba közelében lévő, elhagyatott Királyok Völgyében temették el, és sírjaik többségét már felfedezték – kivéve Tutanhamonét. Sőt, Theodore Davis amerikai régész, aki véletlenül rábukkant egy Tutanhamon sírjából származó halotti felszereléseket rejtő raktárra, biztosra vette, hogy magát a sírt fedezte fel, és ezért ezt írta: „Attól tartok, a Királyok Völgye már nem szolgál több meglepetéssel.” Howard Carter angol egyiptológus azonban másként vélekedett. A vagyonos Lord Carnarvon támogatását igénybe véve, aki megrendült egészségi állapotának helyreállítása érdekében tartózkodott Egyiptomban, Carter évadról évadra kereste a sírt a Királyok Völgyében, az első világháború előtt és után, mindhiába. 1922-ben, amikor már-már feladták a kutatást, Carter és Carnarvon elhatározták, hogy átvizsgálják az egyetlen, még hátralevő területet az ott emelkedő „csúcs” alatt: VI. Ramszesz sírjának környékét (89. kép). Az Újbírodalom uralkodói valószínűleg e piramis alakú csúcs miatt választották a völgyet temetkezési helyül. Kettejük kitarása végül elnyerte jutalmát: egy sziklába vágott lépcsőfok tűnt elő, majd újabb lépcsőfokok.

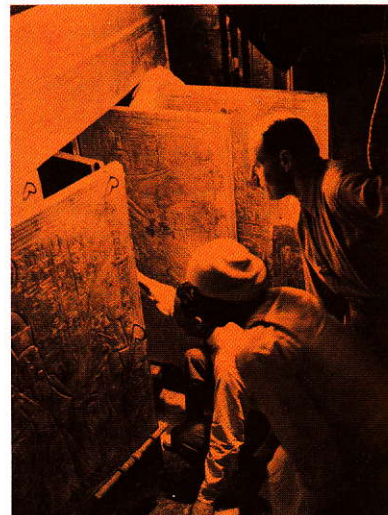
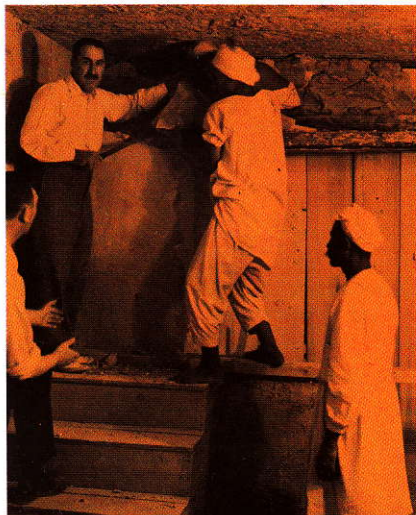
A 88. képen a piramis belsejében lévő helyiségek alaprajza látható.

Amikor Carter megpillantotta a mindenhol elővillanó ezüstöt és aranyat, a káprázatos ékszereket (például a 92. képen látható keselyűs függőt), a ládikákat, az állat alakú ágyakat és az aranyozott harci kocsikat, egészen lenyűgözte „a látvány nagyszerűsége”. A jelek szerint kétszer is tolvajok hatoltak be az előtérbe, nagy felfordulást hagyva maguk után, de csak igen kevés holmit vittek magukkal. Carternek és munkatársainak két esztendeig tartott, amíg rendet csináltak, helyreállították és konzerválták a roppant halmot. Az előtér és a sírkamra közötti utolsó ajtó mögött egy aranyozott fából készült hatalmas kápolna állt. Eddig jutottak el a tolvajok, de tovább nem. A kutatók három további aranyozott kápolnát nyitottak ki óvatosan, egyik a másikban volt elhelyezve. Carter és Carnarvon végül felnyitották az utolsó kápolna ajtóit (93–94. kép), és ebben egy pompás, vörös homokkő szarkofág tárult szemük elé.

Tutanhamon sírjának bejárata a VI. Ramszesz sírjának közelében fekvő ókori munkáskunyhók maradványai alatt rejtőzött (90. kép). Tizenöt lépcsőfok vezetett le egy bevakolt ajtóhoz, amelyen pecsétek nyomait találták, közöttük volt Tutanhamon pecsétje is, ami azt bizonyítja, hogy a sírt még az ókorban kirabolták. Az ajtón túl átjáró vezetett egy második ajtóhoz. Emögött pillantotta meg Carter a leírhatatlan összevisszaságban, szanaszét heverő kincseket: élelmiszereket, harci kocsikat, virágokat, egy trónust, ágyakat (91. kép).

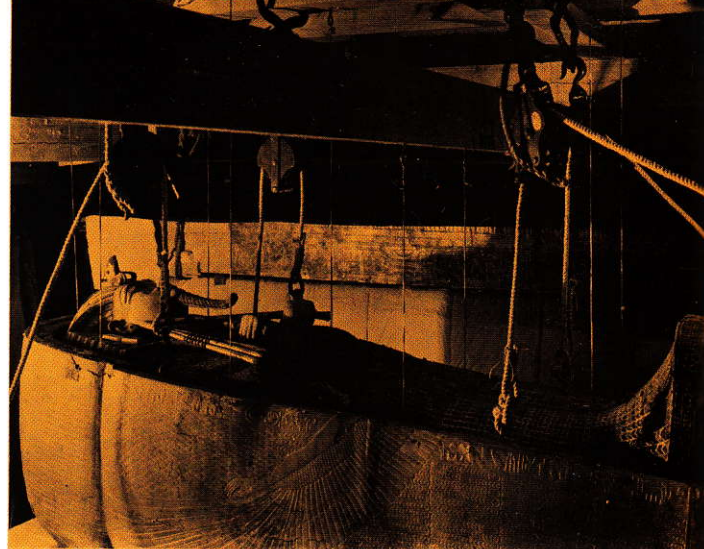

95. kép: Tutanhamon és ifjú felesége, Anheszenamon képe a sírban talált kis láda oldalán. A finom rajz és a királyi pár fesztelen testtartása az egyiptomi művészetben nem sokkal előbb végbement „amarnai forradalmat” tükrözi.

Howard Carter gondosan portalanítja a király orrát (96. kép). Az aranyozott kápolnákat már eltávolították, és felnyitották a súlyos homokkő szarkofágot, hogy napvilágra kerüljön a három egymásba illesztett, múmia formájú koporsó közül az első, amelyen egy kis virágfűzér feküdt, talán Tutanhamon ifjú hitvesének búcsúajándéka.

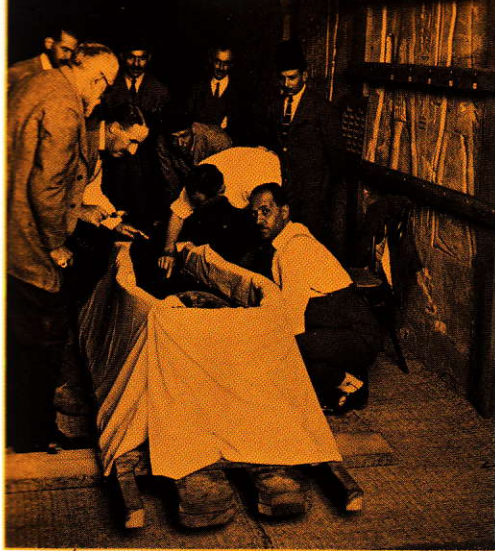

Csigákat kellett alkalmazni, hogy a belső koporsót kiemeljék a balzsammal vastagon bekent külsőből (97. kép). Az első két koporsó aranyozott fából készült. A második koporsón az arcvonásokat úgy mintázták meg, hogy a halál szenvedéseit fejezzék ki (99. kép). A harmadik koporsó vastag, 22 karátos színaranyból készült (102. kép).

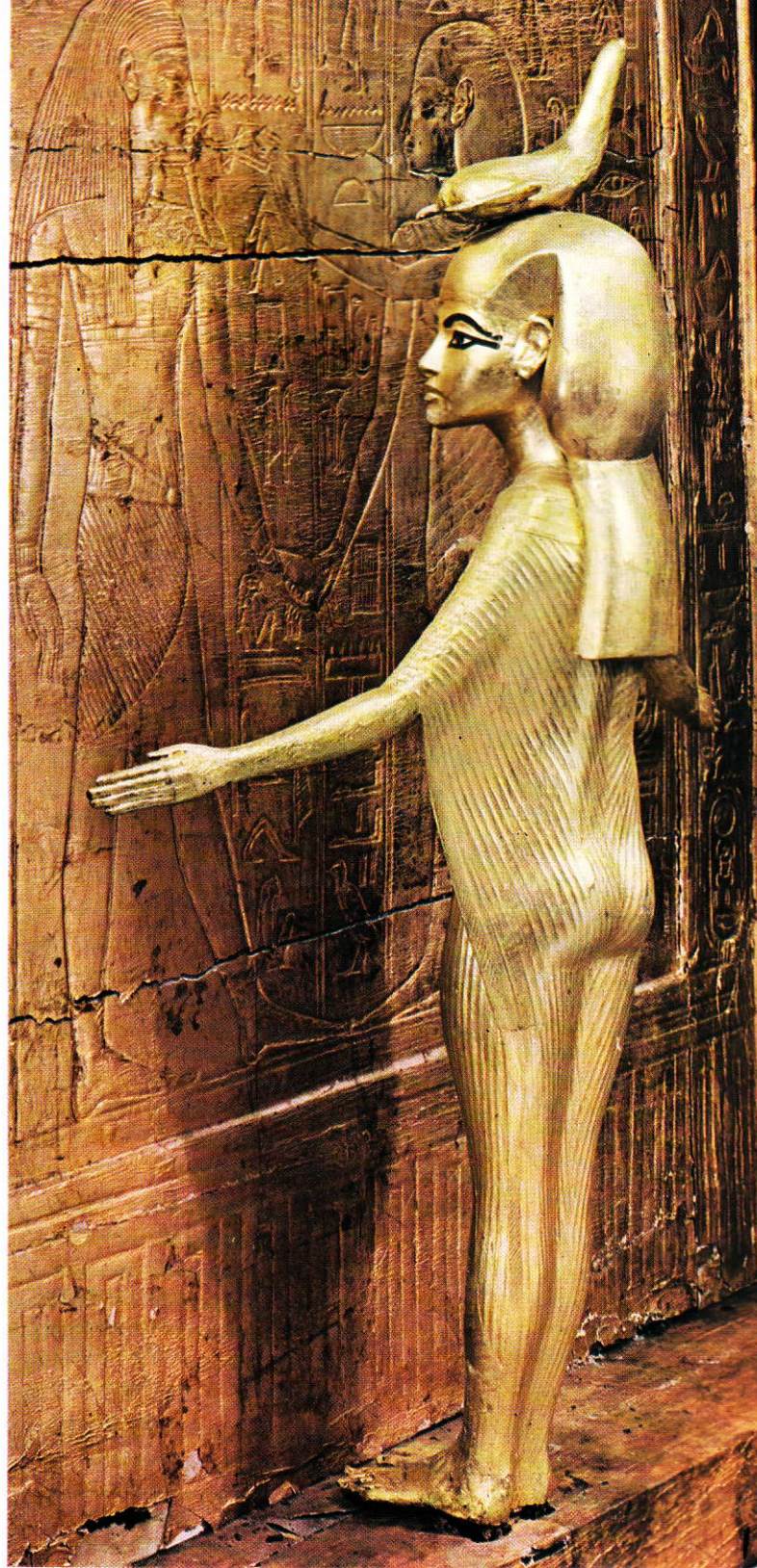

Az előtérben talált, aranylemezekkel borított, fából készült trónus háttámláján az ifjú fáraó és hitvese meghatóan gyengéd helyzetben látható (98. kép). A megragadó jelenet aranyból és ezüsből készült, színes üvegpasztá és kalcit berakásokkal. Tutanhamon, aki halálakor mindössze tizenkilenc esztendő volt, nagyon jelentéktelen fáraónak számított. Sírja kevésbé ékes, mint a vagyonosabb királyoké, és az is nyilvánvaló, hogy nagy sietséggel temették el, a sírban elhelyezett tárgyakat kapkodva szedték össze. Viszont a Királyok Völgyében lévő összes sír közül Tutanhamoné az egyetlen, amely jóformán érintetlenül maradt ránk.

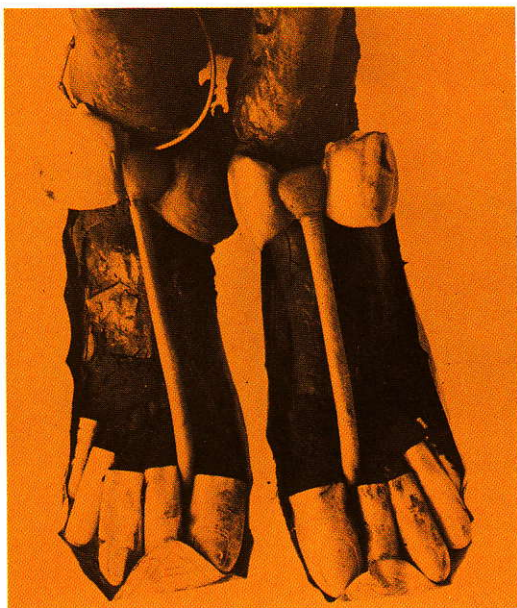

Howard Carter (a 100. képen baloldalt előrehajolva) segít a legbelső koporsóban sértetlenül megtalált múmia burkolatának lebontásában. A múmia arcát nagyszerű halotti maszk fedte.

Szelket istennő körülbelül 90 centiméter magas szobra őrzi az aranyfóliával bevont, fából készült kápolnát, amely a király mumifikált belső részeit rejti (101. kép). Ízisz, Nephthüsz és Néith védelmezték a láda másik három oldalát. Belsejében vászonnal letakart, alabástrom ládika, ennek négy rekesze rejtette a király miniatűr arany koporsókba helyezett belső részeit. Ez csupán egy a sok értékes tárgy közül, amelyeket a sírkamra mögötti úgynevezett kincstárban találtak.

A harmadik, színaranyból készült koporsó, amikor először megpillantották, vörös vászon halotti lepellel volt letakarva, amelyet úgy hajtottak vissza, hogy csupán az arc maradt szabadon. A mellészen virágfűzér feküdt (103. kép). Az arcvonások mélységes nyugalmat fejeznek ki, ezzel azt a lelkierőt jelenít meg, amellyel a fáraó halálból való feltámadását várja, míg a második koporsón az arcvonások a halállal járó szenvedést fejezik ki (99. kép). Kifinomult jelképrendszer és ősi szertartások szabták meg a Tutanhamon sírjában talált felszerelési tárgyak kiválasztását, díszítését és elhelyezési módját.

A halotti szertartás és a bonyolult szimbolika célja az volt, hogy a halott királyt biztonságban, sértetlen testtel és összes evilági tulajdonával együtt juttassa el a túlvilágra. Sajnos a király múmiájáról, amikor burkolatából kibontották, kiderült, hogy a balzsamok túlságosan bőkezű adagolása következtében súlyos károsodást szenvedett (105. kép). Részben aranylemezekbe, valamint saruba bűjtött lába és keze azonban épen maradt (104. ábra).

A sír különböző helyiségeiben, így az előtérből nyíló kis toldalékkamrában felhalmozott számos értékes tárgy között több gazdagon díszített legyező is találtak, amelyeknek eredetileg strucc toll csapójuk volt. Az itt látható példány egyik oldalán a díszítés az ifjú királyt harci szekeren ábrázolja, kutyáival, strucc vadászat közben (106. kép), illetve a vadászból való hazatérését; a fáraó előtt az elejtett vadakat viszik szolgálói (107. kép). A király harci kocsijait, íjait és nyilait megtalálták a sírban.

Tutanhamon arany halotti maszkja (108. kép) minden bizonnyal a halott király hűséges portréja. „Végre ott volt előttünk az ifjú fáraó. Elérkeztünk hosszadalmas kutatómunkánk csúcspontjához!” – írta Carter, felidézve az 1925. évi felfedezés nagy pillanatát. A színarany maszkot üveg- és féldrágakő-berakások díszítik.

Ilyennek látták először a sírkamrán túl lévő kincstárat, amely a temetési kellékek legértékesebb darabjai közül tartalmazott néhányat (109. kép). A legkiemelkedőbb közülük egy hordozórudakkal ellátott, aranyozott láda, rajta a kutyafejű Anubisz szobra, vászonnal letakarva. A háttérben a kanópuszkápolna és az azt őrző istennők. A tolvajok ide is behatoltak, de csak néhány ékszert vittek el.

Királyi tör és annak díszes hüvelye (110. kép), a tör markolata (111. kép), valamint három lóuszvirágot utánozó alabástrom lámpa (112. kép). Ha ez a hevenyészett sír ilyen gazdag volt kincsekben, akkor a nagy fáraóké bizonyára minden képzeletet felülmúlóan tündöklő lehetett. Tíz esztendeig (1922-től 1932-ig) tartott, amíg Tutanhamon sírjából kiürítették az ott talált kincseket, amelyek jelenleg a kairói Egyiptomi Múzeum állandó kiállításán láthatók.

A sírkamra falát borító festett díszítés részlete (113. kép). Egyedül ennek a helyiségnek falait díszítették festmények.

4. MŰVÉSZET ÉS VALLÁS

Az egyiptomiaktól nemcsak több ezer év választ el bennünket, hanem az eltérő életfelfogás is. A szemléletbeli eltérés talán az egymással szorosan összekapcsolódó egyiptomi művészetben és vallásban a legnyilvánvalóbb. Ezek együttesében jutnak kifejezésre azok a legalapvetőbb nézetek, amelyek a világ egyik legnagyobb civilizációjának lényegét tükrözik.

MŰVÉSZET

Az egyiptomi művészet különféle formákat öltött, magába foglalta a szobrászatot, a domborművet és a festészetet is. A túlvilági életbe vetett hit miatt nagy gondot fordítottak arra, hogy az elhunytat ellássák földi javakkal, és ezeket úgy készítették el, hogy „örökké” tartsanak, míg a mindennapi használati tárgyakat inkább csak ideiglenesnek szánták. Ezért azután azok a művészeti emlékek, amelyek a mai napig fennmaradtak, túlnyomórészt temetési célokra készültek.

Mégis feltételezhetjük, hogy a családi házak, és főként a paloták szintén élénk színű falfestményekkel voltak díszítve. Erre utalnak a III. Amenhotep thébai és fia amarnai királyi palotáiból származó töredékek, valamint az Óbirodalom idejéből való szarkofágokon ábrázolt paloták homlokzatai. A legtöbb lakóház azonban – lévén hogy vályogtéglából készült – elpusztult, a sírok ellenben kőből épültek.

Az egyiptomiak legkiválóbb és talán legjellegzetesebb alkotásai közé tartoznak a királyi család és az előkelők sírjaiban talált festmények. Az előkelők sírjainak falait a tulajdonosok mindennapi életéből vett jelenetekkel borították be. Ezek foglalkozásukat, családi életüket és különféle szórakozásaikat ábrázolták: vadászatot, halászatot, lakomákat. Találhatók a földművelés köréből vett jelenetek is: vetés és aratás, borkészítés, kenyérsütés és sörfőzés, továbbá olyanok, amelyek kézműveseket, például aranyműveseket, fazekasokat és vályogvetőket ábrázolnak, miközben szorgosan űzik mesterségüket. A Nílus partján még ma is gyakran láthatók ilyenfajta tevékenységet végző emberek. A sírképek bepillantást engednek ugyan az évezredekkel ezelőtti mindennapi életbe, az a mód azonban, ahogy a sír tulajdonosát és kíséreit megjelenítik, furcsa a modern szem számára, mivel az egyiptomi művészetben a miénktől merőben eltérő elképzelést alkottak az emberi alakról.

Mi hozzászoktunk ahhoz, hogy a legtöbb mai alkotást templomok, középületek és otthonaink díszítését szolgáló tárgynak, vagy bizonyos esetekben valamely meggyőződés vagy közlés hordozójának, vagy egy történet elbeszélésének tekintsük. Az egyiptomi művészet megértéséhez nélkülözhetetlen alapelveinek ismerete. Az egyiptomiak számára a halotti és vallásos művészet gya-

korlati célt szolgált. Nem a sírok díszítésére alkalmazott módszernek tekintették, noha a festmények ezt a funkciót is hatékonyan töltik be. Nem vallásos áhítatra akarták buzdítani a szemlélőt, és nem nagyszerű tetteket kívántak megörökíteni az utókor számára, hiszen tárgyük mindennapi és földhözragadt. Az egyiptomi sírfestészet a sír tulajdonosát volt hivatva szolgálni, az embernek a mágiába vetett hitéhez és vallásos nézeteihez kapcsolódott szorosan. A sírt az elhunyt „házának” tekintették, ahol az örökkévalóságot tölti, és a festmények azokat a tevékenységeket jelenítették meg, amelyekről a sír tulajdonosa azt remélte, hogy azokat a túlvilágon is folytatni fogja. Az egyiptomiak így módon tehát a mágia segítségével jómódú és kellemes túlvilági életet szerettek volna biztosítani maguknak.

Ezt – hitük szerint – kétféleképpen érthették el. Először is nagy figyelmet fordítottak az áhított körülmények aprólékos ábrázolására. A sír tulajdonosát és családját idealizált lényekként mutatták be, akik karcsú testűek, fiatalok, szépek, minden testi hibától mentesek, és élvezik az élet örömeit. Szinte nem is ruházták fel őket egyéni vonásokkal, hiszen ezeket az ábrázolásokat nem portrénak szánták, hanem a „tökéletes ember” és családja jelképeinek. A képeken előforduló többi, kisebb fontosságú alakot, közöttük a sír tulajdonosának kényelméről gondoskodó személyeket – szolgákat, táncosnőket, zenészeket, munkásokat, serfőzőket, pékeket stb. – sokkal realisztikusabban festették meg. Rajtuk felismerhetők az öregedés elkerülhetetlen jelei: vannak köztük ősz hajúak, ko-

115 / Festett dombormű Nofertari sírjában. A bal szélén látható alak Ozirisz, a főalak Hóruszt, „atyja védelmezőjét” ábrázolja a szem-papok öltözetében. A mennyezetre festett csillagok népszerű temetkezési motívumok.

paszok és kövérek, sőt a testi fogyatékosságokat – például a vakságot – sem leplezték el. Míg az arisztokraták és előkelő társaik arckifejezése nyájas, indulattól és szenvedélytől mentes, addig a többi alak gyakran mutat vidámságot vagy rosszkedvet, vagy éppen figyelemre méltó humorérzetet.

A képek többségét hieroglif írással készült szövegek kísérik, melyek többnyire megadják a jelenet címét, megnevezik az előkelőséget, röviden beszámolnak tevékenységéről, és közlik a szükséges varázsszavakat. A feliratoknak az volt a funkciójuk, hogy azonosíthatóvá tegyék a képen ábrázolt jeleneteket, és ezáltal is biztosítsák az öröklétet a főszereplő számára, mivel az egyiptomiaknál a nevek nemcsak az emberek, tárgyak, események megjelölésére szolgáltak, hanem azok lényegi részét alkották: a név ismerete és mágikus ismétlése hatalmat adott a tárgy vagy a személy felett. A sírban lévő festményeket és az őket kísérő feliratokat a papok „keltették életre” azzal, hogy a szükséges formulát fennhangon elmondták azon a napon, amelyen az összes halotti felszerelést és az elhunyt mumifikált tetemét magába foglaló sírt végleg lepecsételték. Hitük szerint a festmények – miután átestek ezen a mágikus szertartáson – „életre kelttek”, és mindörökké valóságosan létezővé váltak. Ha a

sír tulajdonosának mumifikált tetemét bármikor károsodás érné, akkor a sír falán lévő ábrázolása, valamint a sírban elhelyezett szobra biztosítja majd a halál utáni fennmaradásának folyamatosságát, és gondoskodik a *ka*, azaz a lélek számára testi alakról.

A falakon látható ábrázolások, amelyek a sír tulajdonosát különféle foglalatosságai, munka vagy játék közben mutatják, ezenkívül a tevékenységek egész sorát biztosították a halott számára, melyeket megeleveníthetett és tetszése szerint tölthette velük idejét. Ezt a szertartást „szájmegnyitás” néven ismerték, mivel a falakon lévő alakoknak, a szobroknak és magának a múmiának a száját egy különleges eszközzel, az ácsbárddal megérintették, és így módon „életre keltették”. Ezt a szertartást a templomokban is elvégezték, hogy a fali domborműveket életre keltsék és örök hatalmat adjanak nekik. A kifaragott és festett alakokat viszont mágikusan meg is lehetett „ölni”, ha kezüket, arcukat, lábukat, valamint az illető személy nevét levakarták. Erre számos példa akad mind a sírokban, mind a templomokban.

A SZOKÁSOK / Az egyiptomi művészet legfőbb törekvése tehát az volt, hogy a művész ne a látványt jelenítse meg a lehető leghívebben, hanem azt, amiről tudta, hogy ott kell lennie, hiszen csak azt lehetett örök „életre kelteni”, amit a domborművek és festmények ténylegesen ábrázoltak. Azok, akik megszokták az egyiptomi művészetet, már nem is veszik észre ezeket a furcsaságokat. A gyermekek szintén nem találják szokatlannak a festményeket, mivel ők is hajlamosak rá, hogy azt rajzolják le, amit szeretnének vagy amiről úgy gondolják, hogy jelen kellene lennie, és nem azt, amit ténylegesen látnak. Az európai művészethez szokott szem számára más furcsaságok is akadnak az egyiptomi festményeken. Ritka kivételtől eltekintve, az emberi fej mindig profilból, a szem viszont szembenézetből látható. A vállakat szintén előlnézetből jelenítik meg. Deréktól a lábig az alak ismét oldalnézetből látható, az egyik lábszár és lábfej a másik előtt. Effajta kicsavart tartás fizikailag lehetetlen.

Akkor miért így jelenítették meg az emberi alakokat az egyiptomiak, akik pedig egyáltalán nem voltak ostobák? Ha a mágiába vetett hitükre gondolunk, akkor nem nehéz megérteni a vezérlő elveket. Ha a fejet szemből ábrázolják, akkor az orr pontos körvonalai örökre elvesznek, ezért profilból kellett megörökíteni. Egyes létfontosságú testrészek vagy szervek – ha a művész a látványt örökíti meg – kevésbé vagy egyáltalán nem ábrázolhatók pontosan. Ezért a szem pupilláját előlnézetből mutatják, a vállat – amelyet az erő jelképének tekintettek – szintén. A lábszárat és a lábfejet viszont, amelyek szemből perspektivikusan megrövidültek volna, profilban mutatják. Így módon örökíthető meg a testből a lehető legtöbb a túlvilági élet számára. Természetesen előfordultak bizonyos következetlenségek: például az arc megjelenítésében, amikor is kizárólag az egyik szem, az orr és a száj egyik fele látható, az egyiptomiak mégis ragasz-

kodtak ahhoz a szokáshoz, hogy csak a rabokat és a foglyul ejtett idegeneket ábrázolják teljes arcukkal. Mivel a sírokban elhelyezett, illetve ábrázolt alakok az örökkévalóság számára készültek modellek voltak, szokássá vált, hogy az előkelő személyeket, ha valamilyen tárgyat tartottak a kezükben vagy fogtak meg ujjjaikkal, nem a valóságnak megfelelően festették meg, nehogy a tárgy eltakarja az ujjak egy részét. Az ujjak a tárgy felett és alatt helyezkednek el és nem körülötte, úgy, hogy minden egyes ujj tökéletesen látható.

Az egyiptomi sírfestészetben és a templomi domborműveken az istenek, királyok és az előkelők esetében

116 / Vak hárfást ábrázoló dombormű. Mivel közember volt, nem eszményítették: pocakját, világtalan szemét realisztikusan ábrázolták.

117 / Festmények az Újbírodalom korából: a sír tulajdonosa és felesége, fejükön viaszkupokat és lótuszvirágot viselnek.

118 / Szennofer és hitvese.

szigorúan ragaszkodtak ezekhez az elvekhez. A parasztokat és még inkább az állatokat szabadabban, mozdulataikat kötetlenebbül ábrázolták. Az állatok természetesen, életszerűen mozognak a képeken, és legjobb oldalukról mutatják be a művészek szakértelmét és ötletességét. A parasztok és táncosnők, a zenészek és egyszerű kézművesek mit sem törődnek a hagyomány szigorú tör-

vényeivel: olykor felemelik lábukat az alapvonalról, vagy hátulnézetből mutatkoznak.

A távlat szokásos érzékeltetése szintén hiányzik az egyiptomi festészetből. A falakon látható emberi alakok méretei eltérőek ugyan, ez azonban társadalmi helyzetüket, és nem a távlatot érzékelteti, hasonlóan ahhoz, ahogyan a gyermekek rajzaikon a legfontosabb személyt ábrázolják a legnagyobbnak. A sírképeken tehát a tulajdonosnak és feleségének alakja mindig nagyobb gyermekeikénél, cselédeikénél és a parasztokénál. A falakat általában vízszintes sávokra, sorokra tagolták, ezzel jelezték az események sorrendjét. Az események egymásutánjában a falon lévő legalsó sort kell elsőnek tekinteni, mivel ez van a nézőhöz legközelebb. A sír tulajdonosának és feleségének kivételével a különböző sorokban látható alakok rendszerint azonos méretűek, semmi nem jelzi a távlatot. A társadalmi helyzet jelzésére másfajta módszereket is alkalmaztak, az egyik képen például az alacsonyabb rangú személyek kissé alacsonyabbra helyezett alapvonalon állnak, mint a rangban felettük elhelyezkedők.

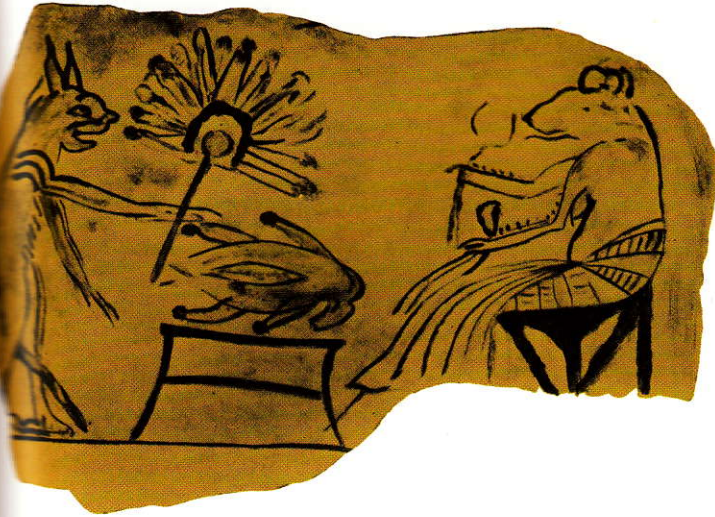
Egy másik konvenció szerint a sír tulajdonosának fiait és leányait kisgyermekként ábrázolták, akik sokkal kisebbek szüleiknél, és a fiúk „az ifjúság oldalvarkocsá”-nak nevezett copfot viselnek. Egyes esetekben ezek a „gyermek” a sír díszítése idején már nyilvánvalóan érett felnőttek voltak! A szokások közé tartozott az is, hogy a Nílust nem perspektivikusan, keskeny kék vonalnak ábrázolták, hanem széles színes szalagnak, amelyben nagyszámú, gondosan megfestett hal úszkált. Amikor azután a folyót „életre keltették”, volt gazdag zsákmány az előkelőség számára, ha éppen halászni támadt kedve, és örök időkre bőséges élelem.

A kosarak és edények tartalmát sem bízták a képzeletre: az edények tetején felhalmozva mindig megmutatták, hogy mi rejlik bennük, hiszen csak azt lehetett megeleveníteni, ami valóságosan látható volt. A mezőgazdasági tárgyú képek a sír tulajdonosának élelmézését voltak hivatva szolgálni. Amikor a képek épületeket vagy házakat ábrázolnak, homlokzatuk rajza mellett gyakran alaprajzuk is látható, hogy az egész épület (többnyire a sír tulajdonosának otthona), és ne csak annak homlokzata keljen életre, és a túlvilágon is kényelmet nyújtson. A hagyomány szerint a „tömeget”, a „sokaságot” három alakkal jelezték, mivel a falakon többnyire nem volt elegendő hely ahhoz, hogy nagyszámú embert rajzoljanak le.

Az egyiptomi művészetnek talán legfigyelemreméltóbb sajátossága, hogy a szobrokból és a festményekből kiegyensúlyozottság, nyugalom sugárzik, az amarnai korszaktól eltekintve, évezredek át az ábrázolás módja mit sem változott. A művészek ugyanis nem törekedtek arra, hogy túlszárnyalják elődjeiket, vagy hogy eredeti műveket alkossanak. Úgy hitték, hogy az „első alkalommal”, amikor a világ a káoszból létrejött, mindörökké meghatározották a tökéletesség és a harmónia törvé-

neyei. Az egyiptomiaknak csak arra volt szükségük, hogy ezt az eredeti, tökéletes állapotot újra felidézzék, és ezt próbálták megvalósítani. Az ókori Egyiptom legkiválóbb műalkotásai – noha ezek is a hagyományos művészet elfogadott törvényeinek megfelelően készültek – mégis magukon viselik az eredetiség és a teremtő lángész bélyegét, ám alkotóik neve, néhány kivételtől eltekintve nem maradt fenn az utókor számára.

Noha az előkelők sírjait az eljövendő élet jeleneteivel díszítették, az elhunyt temetését is megörökítették. Alighanem így is biztosítani akarták, hogy a temetés és a halotti rítusok szabályszerűen végeztesse el, mivel egy egyiptomit mélységes rettegéssel töltött el a gondolat: úgy éri a halál, hogy nem részesül az előírt szertartásokban. A királyok és királynék sírjait szintén domborművekkel vagy festményekkel díszítették, ezek azonban nem a mindennapi élet jeleneteit ábrázolták. Helyettük szent szövegek és varázsigék szerepelnek, a hozzájuk tartozó képekkel, amelyek célja, hogy megoltalmazza a királyt a földi világból a túlvilágra vezető útján. A király

119 / Egyiptomi humor: Deir el-Medinéből származó osztrakon, rajta a macskaszolgáló egérgazdájának ételét hűti.

részben isteni eredetű volt, és ezért a halála utáni életét biztosítottnak tekintették az előkelők által alkalmazott módszerek nélkül is.

A RAJZMŰVÉSZET / Egyiptomban a sírfestmények mellett a képi ábrázolás más formái is léteztek. A papiruszok hieroglif írással készült szövegeit gyakran gyönyörű festett képekkel illusztrálták. A Deir el-Medine nevű falu melletti hulladékhalomban egy különösen bájos vázlatosorozatot találtak meg. Medinében művészek és kézművesek zárt közössége élt, tagjait a fáraó sírjának munkálatainál alkalmazták. Feleségeikkel és gyermekeikkel eleven közösséget alkottak, és láthatóan nagy szellemi önállóságot élveztek. A faluban talált törött cserepeket („osztrakonokat”) levelek írására és ötletszerű

120 / A rajzon egy egér látható, akit szolgálója, a macska csinosít.

vázlatok készítésére használták. A művészek, mentesülve azoktól a hagyományos szabályoktól, amelyek a sírokban végzett hivatalos munkájuk során korlátozták őket, betekintést engednek az átlagemberek vidám, tréfás kedvű világába és a társadalmi rendet illetően nem csekély mértékben cinikus nézeteikbe. Ezeknek az osztrakonoknak némelyikén macskák és egerek jelenetei láthatók, melyeken a macskák a cselédek szerepében jelennek meg, az egerek viszont az uralkodó osztály tagjaként, akiket a macskák kiszolgálják. Az egyik rajzon egy macska sült szárnyast legyezget, hogy kihűtse és az egér-arisztokratának felszolgálhassa vacsoráját (119. kép). A másikon a cselédmacska az egér mindennapi szépségápolási teendőivel foglalkoztatódik, miközben az egér tükre előtt cicomázza magát (120. kép). Más képek azokkal a házimunkákkal foglalkoznak, amelyek a művész szeme előtt zajlottak le: két nő egy nagy edény felett veszekszik, a gazdasszony pedig kétségbeesetten fújta a téglakemencét, hogy lángra lobbantsa a tüzet. Nyoma sincs ezen a képen gyönyörűen elrendezett frizurának, választékos öltözködésnek, mint amilyeneket az előkelő hölgyek a sírfestményeken viselnek. A megkapó rajz, mely egy Deir el-Medine-i asszonyt örökít meg, fárasztó háztartási munkája közben, borzas hajjal, évezredeket hidal át.

A Deir el-Medine-i osztrakonok arról tanúskodnak, hogy a művészek tudtak életteli képeket is alkotni, s mintegy rációfolnak némely művészettörténész vélekedésére, mely szerint az egyiptomiak a halál kóros megszállottai voltak.

A SZOBRÁSZAT / A festményekhez hasonlóan a szobrok is alapvetően vallási célokat szolgáltak, szintén a hasznosság elve jegyében fogantak: őket is elsősorban a sírokba és a templomokba szánták. A két alapforma – a lapos dombormű és a szobor – célja egyaránt az volt, hogy egy kíváncsi állapotot mentsen át az örökkévalóságba, vagy pedig a kényelemnek olyan fokát biztosítsa

a halál utánra, amely az életben nem mindig jutott osztályrészül.

A szobrászat körébe tartoznak maguk a szobrok, továbbá az amulettek és az usébtik. A szobrászok különféle fajtájú kővet, fát, bronzot, aranyat munkáltak meg, fajansszal és fazekasaggyal is dolgoztak. Mint az „élet mintázói” emberi alakokat, királyok és közemberek szobrai faragták ki, hogy azután azok „életre keljenek” és örökké éljenek. Akárcsak a sírfestményeket, ezeket a szobrokat is „életre lehetett hívni” a szájmegnyitás szertartásával. A sírokban felállították az elhunyt szobrai, és úgy hitték, ezek képesek elfogadni a sír tulajdonosának a rokonok és papok által felajánlott étel- és italáldozatokat, vagy a sír falain mágikus értelemben megjelenített ételeket. Sőt, ha az elhunyt mumifikált teste valami

121 / Anyát és gyermekét ábrázoló lapos dombormű, Menna sírjában lévő festmény másolata (XVIII. dinasztia).

A művészeti hagyomány követelményeinek megfelelően az étel a kosár tetejére van halmozva. Szokatlan megoldás, hogy az asszonyt keresztbe vetett lábbal ábrázolták. A gyermek az „ifjúság oldalvarkocsát” viseli.

módon megsemmisült volna, az elhunyt a szoborban élhetett tovább.

A sírokban más bizonyítékok is tanúskodnak a szobrászok szakmai hozzáértéséről. A múmia köré tekert pólya rétegei közé amuletteket helyeztek, hogy a halottat megóvják a sokféle veszedelemtől, amely a túlvilágba vezető útja során fenyegeti. Úgy vélték, hogy minden egyes amulett megvédi viselőjét valamely meghatározott veszedelemtől, ezért viselték őket életükben és haláluk

után. A sírokban maketteket is elhelyeztek, többnyire fából, amelyek szolgákat ábrázoltak, különböző tevékenységek, például kenyérsütés és sörfőzés közben. Úgy hitték, hogy ezek a makettek, miután „életre keltették” őket, a sír tulajdonosa helyett minden fárasztó munkát elvégeznek a túlvilágon. Hajómodellt is készítettek számára, hogy azzal tegye meg a zarándokutát Abüdosz szent városába. Az Újbírodalom idején a szolgák makettjeit a múzeumokban manapság gyakran látható usébtí-szobrocskák váltották fel. Nagy számban találták meg őket a királyok és előkelők sírjaiban. Az „usébtí” szó jelentése „válaszoló”, a kis szobrokra ugyanis hieroglif írással feliratokat véstek, melyekben ígéretet tesznek rá, hogy a sír tulajdonosa helyett elvégzik a fizikai munkát a túlvilágon, amikor szükség lesz rá, és ily módon megkímélik őt a kellemetlen feladatokról. Egyes sírokba igen nagy számú usébtit helyeztek el, feltehetően azért, hogy teljes létszámú személyzet álljon az elhunyt rendelkezésére az év minden napján. „Felügyelőkről” is gondoskodtak, akik az usébtik tevékenységét irányították.

A templomokban istenek, királyok és emberek szobrai álltak. Közülük alighanem csak néhány szolgált valóságos tisztelet tárgyául: az isteneknek azok a képmásai, amelyeket a templomi szentélyekben és hajókápolnában őriztek. Mivel fából és fémről készítették őket, napjainkra túlnyomórészt elpusztultak. A szentélyben álló szobrok előtt naponta szertartásokat végeztek, azt azon-

ban nehéz megállapítani, hogy azonosították-e a szobrot magával az istennel, vagy csupán olyan tárgynak tekintették, amelyben az isten hatalma megtalálható, és így a papok kapcsolatot teremthetnek vele és hódolhatnak előtte. A hajókápolnában könnyű szobrokat tartottak, és ezeket bizonyos ünnepi szertartások alkalmával a papok a templom körül körbehordozták.

Az istenszobrok azonban többnyire egyszerűen azért készültek, hogy növeljék az isten tekintélyét, és éppen úgy, mint a kisebb méretűek, tulajdonosuk számára védelmet nyújtsanak. A közrendű emberek által felajánlott és a templomokban elhelyezett szobroknak az volt a funkciója, hogy az adományozót képviseljék, aki ennek révén részt vehetett a templomban végzett szertartásokon, és ezzel elnyerhette magának az öröklétet.

A szobrok két fő csoportra oszthatók: királyokra és közrendűekre, de a művészi formákat meghatározó alapelvek mindkettőre érvényesek voltak. A sírfestészethez hasonlóan a szobrászatban is ritkán törekedtek a megbízók portréjának elkészítésére. A hagyományos törvények a szobrászatra éppúgy vonatkoztak, mint a festészetre. A legfőbb cél – a kialakult szabályok egész sorának figyelembevételével – tökéletes, eszményített alakok megmintázása volt. Megbízójuk örök életéről úgy gondoskodtak, hogy nevét egyszerűen rávésték a szoborra, ezzel a szobrot azonosossá tették vele.

A szobrok – mivel készítésük során a mesterek azonos elveket követtek – némiképp hasonlítottak egymásra, habár az idők során, sőt, még egy és ugyanazon korszakon belül is, számos részletben eltértek egymástól. Gyakran ugyanazt a hagyományos csoportot jelenítették meg: a férfiból, asszonyból és gyermekekből álló együttést. Egyes szobroknál, főképp az Óbírodalom idején, a pupillát nem ábrázolták, ennek köszönhető az arc merengő kifejezése: mintha valami örök érvényű, igen távoli, a szemlélő számára elérhetetlen jelenetet figyelne. Az emberi arc két fele a valóságban sohasem egyforma, sokszor nagyon is különböznek egymástól, az egyiptomi művészek azonban a lehető legegyszerűbbre mintázták meg, így az arcvonások természetellenesen szabályosak.

A mai turista, ha belép egy templomba vagy sírba, nyomban észreveszi, hogy az ókori egyiptomiak szerették szent építményeik belsejében a hatalmas falfelületeket faragott domborművekkel fedni. A templomok falait, mennyezetét és oszlopait szorosan egymás mellé faragott lapos domborművekkel vagy bemélyített körvonallakkal formált domborművek jeleneteivel díszítették, amelyek olykor még magukon viselik az egykori festett vakolat nyomait is. Egyes sírokban (főként az Óbírodalom idején) ugyanis az volt a szokás, hogy a falakba vésett jeleneteket festéssel hangsúlyozták.

Sztélék – négyszögletes kőlapok – is készültek ezzel a módszerrel, ezek gyakorta az elhunytat ábrázolták, amint áldozatot mutat be az isteneknek. A hozzájuk tartozó szertartásos feliratok néha az elhunyt életéről és pályafutásáról is közöltek részleteket.

122 / Fából faragott fej Szakkarából (V. dinasztia). A szemek berakással készültek. A plasztika szép példája.

A domborművekre ugyanazok a konvenciók vonatkoztak, mint a festészetre. A két művészeti ág szorosabb kapcsolatban állt egymással, mint a szobrászattal, jóllehet a lapos dombormű – a formai megoldásokat illetően – közelebb áll a szobrászathoz, mivel valójában sík felületre leképzett „szobrok” sora. A bemélyített körvonalakkal megformált domborműveket és a lapos domborműveket gyakran együttesen alkalmazták: az emlékmű külső falán általában bemélyített körvonalú, a belső falakon pedig lapos domborművek láthatók, olykor azonban ennek fordítottjára is van példa.

A MŰVÉSZEK / Mielőtt a festészeti és szobrászati technikákról szólnánk, foglalkoznunk kell röviden a művészekkel is. Az egyiptomi társadalom számára oly létfontosságú feladatot ellátó embereket – tevékenységük nélkül számtalan vagyonos és befolyásos személy örök üdvössége került volna veszélybe – valójában csak különleges szakértelemmel rendelkező, egyszerű, állami alkal-

123 / Szennofer, a királyi kertész sírjának festett mennyezete a thébai előkelők temetőjében (Újbirodalom kora). Az egész mennyezetet beborítják a színesre festett szőlőindák, tanúsítva, hogy az egyiptomiak nemcsak a vallásos témáknak voltak mesterei, hanem világi díszítőelemek alkalmazásához is értettek.

mazottaknak tekintették. Mint kézműveseket azonos kategóriába sorolták őket a kovácsokkal, az ácsokkal és a kőfejtőkkel, akikkel együtt dolgoztak a sírokon.

A sírdíszítés közös erőfeszítést igényelt, amelyben több művésznek vagy domborműszobrásznak kellett együttműködnie a mester mindenre kiterjedő irányítása mellett. Mindenki a munka valamelyik részterületéért felelt, egyéni elismerésre senki sem tartott igényt. A művészet, néhány kivételtől eltekintve, valóban névtelen volt. Hogyan is gondolhattak volna arra, hogy egykor majd tudósok és turisták (akik a rómaiak korától kezdve felkeresték a műemlékeket) lépnek be a szent templomokba és sírokba megbámulni alkotásaikat, ítéletet mondani azok művészi értékeiről. Az egyiptomi mesterek másképpen értelmezték a társadalomban betöltött szerepüket: ők szolgáltatást végeztek, ugyanúgy, mint bármelyik másik ügyes kézműves vagy alacsonyabb rangú tisztviselő, és bizonyára nem várták és nem is várhatták, hogy alkotásaikat különlegesen „rejtélyesnek” találják, vagy hogy műveik révén hírnévre tegyenek szert az utókor szemében.

A fiúk szokás szerint folytatták az apjuk foglalkozását, az ifjú művészeket mesterekhez adták inasnak. Megtanulták, hogyan kell lemásolni a mintákat, és semmi sem készítette őket arra, hogy új vagy eredeti elgondolásokat valósítsanak meg. A végső cél a technikai tökély volt, valamint az, hogy minél hívebben utánozzák a hagyományos formákat.

A műhelyek a király palotájához, valamelyik templomhoz vagy egy előkelő személy házához kapcsolódtak, ahol a művészek munkáját szigorúan ellenőrizték. Valószínűleg meg kellett szerezni a király engedélyét, mielőtt bármilyen magánjellegű munkához hozzáfértek volna, talán még az előkelők sírjainak díszítéséhez is, noha úgy látszik, volt idejük és energiájuk mellékes tevékenységekre, például apró dísz tárgyak, csecsebecsék, pipercikkek, amulettek előállítására is. Ezek biztos piacra találtak a kényeskedő, a divatportékát kedvelő hölgyek körében.

A Deir el-Medinében élő kézművesek, mint már említettük, jókedvű, vidám emberek voltak, nagyon is képesek arra, hogy kézben tartsák ügyeiket – ha a szükség úgy hozta, akár erőszakos módszerekkel is –, és el voltak szánva, hogy elfoglalják az őket megillető helyet a társadalmi ranglétrán. Minden szempontból tipikus egyiptomi művész-kézműveseknek tekinthetők.

A MŰVÉSZETI TECHNIKÁK / Az Újbirodalom korának thébai sírjai, amelyek a megművelt földeken túl, a terméketlen pusztaságban bújtak meg, napjainkban az egyiptomi festészet legkiválóbb példáival szolgálnak. Eredetileg ugyan a templomi képeket is élénk színekkel festették ki, de a vakolat nagy része már lehullott a falakról, és csak a faragott domborművek maradtak meg. A kőből és fából készült szobrok közül szintén sokról eltűntek az eredeti színek.

A thébai nekropoliszban a gondosan kidolgozott alkotások mellett a munka különféle szakaszaiban félbehagyott művek is láthatók, ugyanis a sírokat befejezetlenül hagyták. Ennek oka alighanem inkább bizonyos vallási szokásokban vagy babonákban gyökerezik, semmint a megrendelő váratlan és korai halálában, habár alkalmilag ez is előfordulhatott.

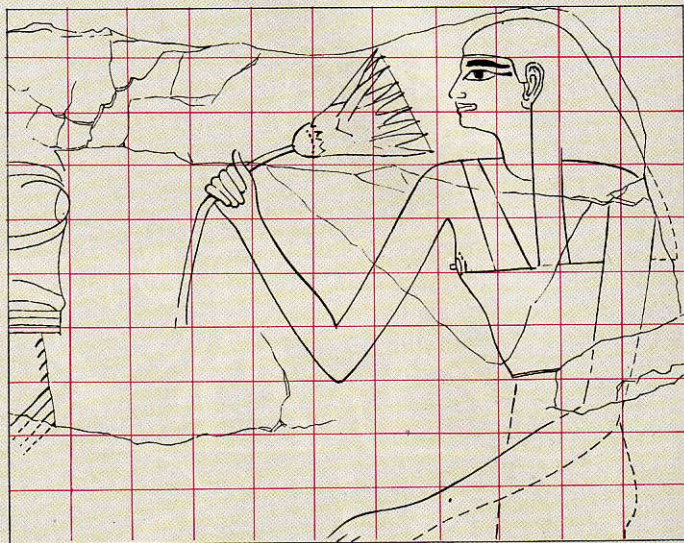
E síroknak a szín volt a legfőbb jellegzetességük: a színárnyalatok még ma is csaknem olyan elevenek, mint azon a napon, amikor felrakták őket. Minden színnek jelképes értelme volt, bizonyos helyeken mindig meghatározott színeket használtak: vörösesbarnát a férfiak, halványsárgát a nők bőréhez, sötétbarnát a núbiaiak, meghatározott színeket az egyes istenek ábrázolásához. Szinte kizárólag az alapszíneket használták: vöröset, sárgát, kéket, zöldet, feketét és fehéret. Porrá morzsolható darabokban dolgoztak velük, vörös oxidból vagy okkerből, sárga okkerből vagy auripigmentből (arzen-triszulfid), porított azuritból (rézlazúr) vagy kék üvegpasztából, porított malachitból, krizokollából vagy zöld üvegpasztából, feketeszenből, gipszből (kálciumsulfát) vagy mészporból készítették őket. A színek variálása, fokozatos színátmenetek vagy tompított tónusok csak ritkán fordulnak elő, ilyenkor az alapanyagok összeke-

124 / I. Széthi fáraó sírjának szarkofágtermében lévő nagy mennyezetfestmény részlete. A Nap éjszakai útját ábrázolja. A képen Ta-Weret, a krokodil- és víziló-istennő látható, aki egy csillagképpel azonos.

verésével állították elő őket. Az amarnai korszakban a szürke és a rózsaszín használata is előfordult. A festők által felhasznált anyagok egyszerűek voltak. Palettának gyakran megfelelt egy kagyló vagy egy agyagcserép, bár némelyik palettát külön erre a célra készítették. Megrágott nádból és apró palmarostokból állították elő az ecsetet, egy kis vizesböggre tette teljessé a felszerelést.

A sírok környékén előforduló kő fajtája határozta meg, hogy a falakra előbb domborműveket faragtak-e, majd kifestették őket, vagy csak festettek rájuk. Az Óbirodalom idején, amikor a legjelentősebb sírok Szakkarában épültek (olyan területen, ahol jó minőségű kő állott rendelkezésre), szokás volt a sírokat faragott domborművekkel díszíteni. Az Újbírodalom korában a királyok, királynék és előkelők thébai völgyeiben azonban nem akadt elég kemény kő, ezért a falakat csupán bevakolták és kifestették.

Mind a festmények, mind a lapos domborművek esetében természetesen egyaránt szükség volt a képek előzetes megrajzolására. Amint a sír építőmestere meghatá-

rozta a pontos méreteket és a szükséges részleteket, a művészek mestere elkészíthette a falakra kerülő képek kicsinyített vázlateit, amelyeket bemutattak a megrendelőnek, aki esetleg változtatásokat javasolt. Ezután előkészítették a falakat. Egyes síroknak természetes, a sziklába vájt falai voltak, ilyenkor minden lyukat kitöltöttek vakolattal, aztán a falakat vakolattal vagy gipszszel vonták be. Más sírokban a falak keverékanyagból, szalmával összekevert agyagból is lehettek, erre több réteg vakolatot vittek fel.

A simára vakolt felületre már rákerülhetett a rajz: a vázlatokat először egy geometrikusan tagolt hálózatra vetítették, így csak igen csekély mértékben tértek el az eredetitől, aztán az egészet tetszés szerint fel lehetett nagyítani, miközben az alakok egymáshoz viszonyított aránya azonos maradt. Ez a szigorúan betartott, a hagyományos elveknek megfelelően megszerkesztett hálózat megkönnyítette a vázlatok átvitelét a falra. Amint a mester elkészült a fekete vagy piros tintával megrajzolt vázlatokkal, segédei – szoros ellenőrzés mellett – befejezték a munkát. Egyéni vagy eredeti megoldásokra aligha volt lehetőség, mivel a hagyományos elvek merev korlátok közé szorították őket. Majd sor került a rajzok kifestésére. A festéket vízben feloldották és egy gyantaszerű anyag felhasználásával vitték fel a falra. A felületet végül valamilyen záróréteggel, talán méhviasszal fedték le.

A lapos domborművek és a bekarcolt körvonalú reliefs esetében is szinte teljesen hasonló módszert alkalmaztak. A felületet elsimították, és az előzetes vázlatrajzokat átvitték a falakra, azután került sor a faragásra. A bekarcolt reliefsnél – amelyeket általában az időjárás viszontagságainak kitett külső falakon alkalmaztak – az alakok körvonalait mélyen bevájták a falba, majd az így kialakított alapformára kidolgozták a részleteket. A la-

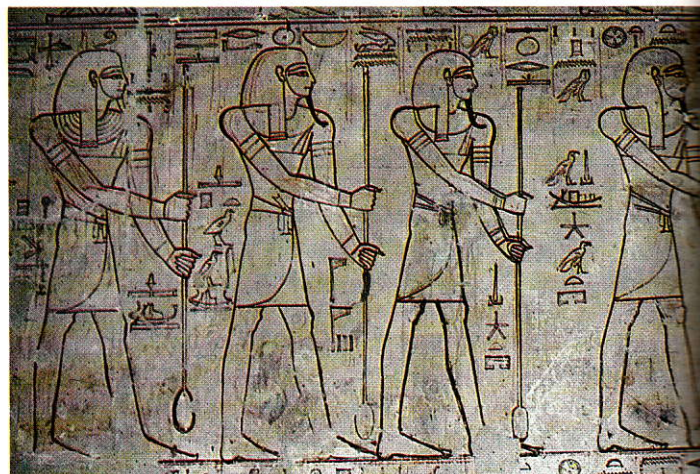
125 / Falfestmény egy XII. dinasztia korabeli sírból. Lótuszvirágot tartó nőt ábrázol.

126 / A rajz a festők négyzethálós technikáját mutatja be. Ahol az eredeti képen (125. kép) lekopott a festék, előtűnnek a háló vörös vonalai, amelyek segítségével a művész dolgozott.

pos domborműveknél kivésték a hátteret, a falból kiemelkedő alakokat meghagyták félig domborúnak, kidolgozták a részleteket, majd felvitték rá a színeket.

Marad egy rejtélyes probléma: miképpen világították meg a sírokat, hogy a művészek képesek legyenek elvégezni bonyolult munkájukat? A nyitott bejáraton át nem juthatott be elég fény, az akkoriban rendelkezésre álló lámpák nem voltak megfelelőek, a templomok és valószínűleg a paloták világítására használt fáklyák és mé-

127 / Befejezetlen vázlat II. Amenhotep sírjából. A rajz elkészült, de nem festették ki.

csepek füstnyomokat hagytak volna a sírok falán és mennyezetén – márpedig ilyen nyomok nem láthatók. Napjainkban gyakran nagy tükröket használnak a sírok belsejének megvilágítására, arra a kérdésre azonban, hogyan világították meg őket az ókorban, még nem sikerült választ adni.

Az egyiptomiak által alkalmazott módszerek tárgyalásakor minduntalan szembekerülünk azzal a rejtéllyel is, miképpen voltak képesek szerszámaik és eszközeik korlátozott választékával a mesteri kivitelezésnek ilyen magas színvonalát elérni. Ez éppúgy érvényes szobrászatukra, mint festményeikre. A kemény kőzeteket, például a dioritot és a porfirt, minden nehézség nélkül megmunkálták, holott a jelek szerint csak egyszerű, fanyelű rézszerszámok álltak rendelkezésükre. Vésők, kis balták, kések, fúrók, kaparók és fűrészek tartoztak a szobrász felszereléséhez. Sok találgatás született arról, hogyan vágták el az egyiptomiak a követ, akár szobrászati célokra, akár az építkezésekhez volt rá szükségük, de nem akadt közöttük igazán meggyőző teória, amelyik megoldotta volna a sok technikai problémát. A kövek fényezésére használt módszerük a csiszolás volt: igen fáradságos eljárás, de rendkívül tetszetős eredménnyel járt.

A szobrok készítéséhez a kötömböket hasáb alakúra faragták, oldalán és elülső részén az elképzelt téma körvonalait tintával meghúzták, majd bekarcolták a két lapba, ezt követően az alakot elnagyoltan kivésték a kötömbből, s ezután kezdtek hozzá a szobor faragásának kényes munkájához.

AZ AMARNAI KORSZAK / E korszak művészetével külön is foglalkoznunk kell, mivel törést – az egyetlen számottevő törést – jelentett az egyiptomi művészet történetében. A vallás és a művészet, amint már említettük, szorosan összefonódott. Amikor IV. Amenhotep új vallási nézeteket és elképzeléseket vezetett be, nevét Ehnatonra változtatta és monoteista (egyistenhívő) vallást hozott létre, amelyet Aton, vagyis a napkorong jelképezett, lerombolta azokat a konvenciókat, amelyek évszázadokon át megszabták az egyiptomi művészet alapjait. Új fővárost épített: Ahet-Atont, olyan helyen, ahol korábban nem volt semmilyen település; az újabb korban ezt a helységet Tell-el-Amarna néven ismerjük, és róla kapta nevét mind a történelmi korszak, mind a művészeti stílus.

Ehnaton hitelvei a *maat* fogalmával állottak kapcsolatban, amit szabadon „igazságnak” lehetne fordítani. Korábban a fáraót, családját és azokat, akik elég előkelők és gazdagok voltak ahhoz, hogy megszerezzék maguknak ezt az előjogot, sírjaikban és az emlékműveken tökéletes, eszményített külsővel ábrázolták, ekkor viszont maga a fáraó mutatott példát: testi fogyatékoságaival együtt ábrázoltatta magát. Sőt, nagyon valószínű, hogy a fogyatékoságokat szándékosan el is túlozták, a királyi család tagjait ugyanis gyakran szintén eltorzult végtagokkal és megnyúlt koponyával jelenítették meg.

128 / Ehnaton és családja egy tell-el-amarnai domborművön. A fáraó mögött felesége, Nofertiti, az ő háta mögött pedig Meritaton. A jelenet a Nap imádását örökíti meg.

129 / Király fejszobra, valószínűleg Szemenkharét ábrázolja, aki Ehnaton társfáraója volt Ehnaton idősebb korában. Inkább érzékeny, egyénített portré, mint sematizált arcmás. Ez az amarnai művészet jellemző sajátja.

130 / Teje királyné, az eretnek Ehnaton király anyja.

131 / Nofertiti királynénak, Ehnaton feleségének befejezetlen fejszobra. Mindkét fej az amarnai művészet kifinomult realizmusáról tanúskodik.

Egyes esetekben nehéz eldönteni, vajon ezek élethű portrék-e vagy pedig a király torz teste „művészeti forma” lett, amelyet ötletszerűen más alakok ábrázolásakor is alkalmaztak.

Az amarnai királyi szobrok esetében két változás az első pillanatban nyilvánvaló. Először is: a királyi család tagjai szinte kérkedtek sajátos testi tulajdonságaikkal (igaz, néhány szobor a hagyományos elgondolások jegyében fogant), másodszor pedig a királyi alakok annyira életszerűen jelennek meg a szobrokon és a domborműveken, hogy bepillantást nyerhetünk magánéletükbe: látjuk a királyt, amint éppen megcsókolja egyik kislányát, a királyi párt, karjukban gyermekeikkel, a családot étkezés közben.

A sírokban és a templomokban korábban nagy számban helyezték el magánemberek szobrai. Ez az amarnai

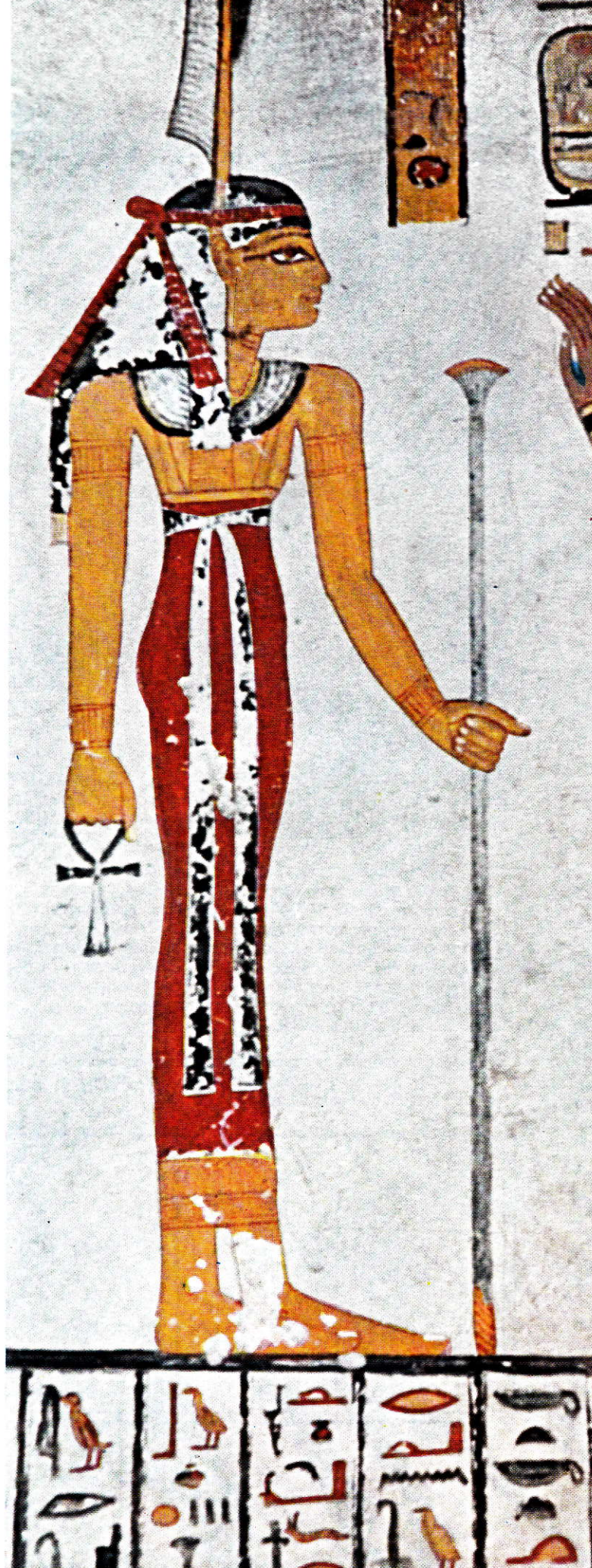
korszakban megszűnt. Az állami istenek pompás szobrait, amelyek egykor a templomi szertartások közepontjában állottak, Aton ábrázolásai váltották fel. Őt napkorong formájában jelenítették meg, amint emberi kézfejen végződő sugarakat bocsát alá, amelyek azt jelképezik, hogy az isteni hatalom kisugárzik a királyi családra és Ehnaton közvetítésével Egyiptom egész földjére. Említést érdemel, hogy Atonnak ilyenfajta ábrázolása már az amarnai korszak előtt és után is előfordul, például Tutanhamon aranyozott fatrónusának háttámláján, továbbá Ramosze sírjában, amelynek díszítő elemei összekötő kapcsot jelentenek III. Amenhotep uralkodása és az azt követő amarnai korszak között.

A halotti művészet tehát gyökeres változásokon ment át. Az amarnai sírok, amelyeket a királyi család és az őket követő és szolgáló előkelők számára készítettek, határozott eltéréseket mutatnak például a thébai sírokkal összehasonlítva. A halál utáni életet, ahogyan azt az egyiptomi előkelők elképzelték maguknak, nem jelenítették meg többé a falakon, helyettük pályafutásuk eseményeit ábrázolták, főként azt a szerepet hangsúlyozva ki, amelyet a király játszott életükben és előmenetelükben. Ebben természetesen az az Ehnaton által támogatott tantétel tükröződött, amely szerint mint isten fia, egyedül ő képes közvetíteni Aton és az emberek között. Ugyanakkor az is kiderül, hogy az új hit – az Ozirisz-tisztelettel ellentétben – kisebb fontosságot tulajdonított a halál utáni életnek és így a korábbi temetési szertartások szerepe is csökkent. Az amarnai sírokban az ábrázolt alakok többé már nem a hagyományos vízszintes sorokban következnek egymás után. Alapjában véve azonban tovább élt az az elv, mely szerint az emberi alakokat részben oldalnézetben kell ábrázolni.

Festést továbbra is alkalmaztak a sírokban, templomokban, palotákban és a szobrokon, de a művészek ebben a korban szabadabban kísérletezhettek a színekkel, és festékanyagaikat úgy vegyíthették össze, hogy eltávolodtak a korábban használatos egyhangú alapszínektől. Témáikat, beleértve az őket körülvevő tájban megfigyelt részleteket – a magasban szárnyaló madarakat és a papi-rusznád bokrait –, finom, tompa árnyalatokkal festették meg. Egy amarnai palota falfestménye (eredetileg egy nagyobb családi csoportkép része volt) két, jellegzetesen telt csípőjű és combú, megnyúlt koponyájú kis hercegnőt ábrázol.

Az amarnai közjáték idején a templomok rendeltetése és szerkezeti felépítése nagy változásokon ment át. Ehnaton Thébában épült templomában, amelyet később leromboltak, de több ezer kötömb megmaradt belőle, a domborművek Aton tiszteletét jelképezték.

132 / Maat, az igazság istennője, jellegzetes tollával, az igazságszolgáltatás jelképevel. VI. Ramszesz hódolatát fogadja, akinek csak a keze látszik a kép jobb oldalán. A festmény VI. Ramszesz Királyok Völgyében lévő sírjában van.

A művészek ebben az új közegben kivirultak. Ahet-Atonban bizonyára olyan szabadságot élveztek, amelyben a többi fővárosban soha nem lehetett részük. Az utasításokat valószínűleg közvetlenül a királytól, ettől a forradalmi elképzeléseket tápláló ifjútól kapták, és a művészek most első alkalommal kaptak hivatalos felhatalmazást a kísérletezésre. Felkérték őket, hogy hagyják figyelmen kívül a szigorú vallási szabályokat, amelyek atyáikat korlátozták, és munkájukat ezután a *maat* elvére alapozzák.

Nem lehet kétséges, hogy a művészek Ahet-Atonban magas színvonalat értek el mind a festészetben, mind a szobrászatban. Ez talán sehol sem oly szembeszökő, mint a szobrász Thotmesz műhelyében talált Nofertiti fejét ábrázoló mészkőszobor esetében. A faragott fejet gipszvakolattal vonták be és kifestették, kivéve a szemgödört és a vállvégződés sima lapját. A színek alkalmazása és az arcvonások finom megmintázása együttesen hozta létre a tökéletes műalkotást, amely mentes a kor művészetére egyébként jellemző túlzásoktól. Más, befejezetlen példányok, amelyek nyilvánvalóan szintén ezt a királynét ábrázolták, egyaránt tanúskodnak Nofertiti szépségéről, valamint a művész zsenialitásáról.

Nem minden amarnai művész sülyedt el a névtelenség homályában. Néhányuk neve – Bek, Iuty és a már említett Thotmesz – fennmaradt, és nyilvánvaló, hogy egyes műhelyek bizonyos mértékű függetlenséget élveztek, és közvetlenül a mester-művész irányítása alatt álltak. A krétai művészek, akik az előző király, III. Amenhotep uralkodása alatt elmenekültek katasztrófa sújtotta hazájukból és Egyiptomban telepedtek le, Ehnaton új fő-

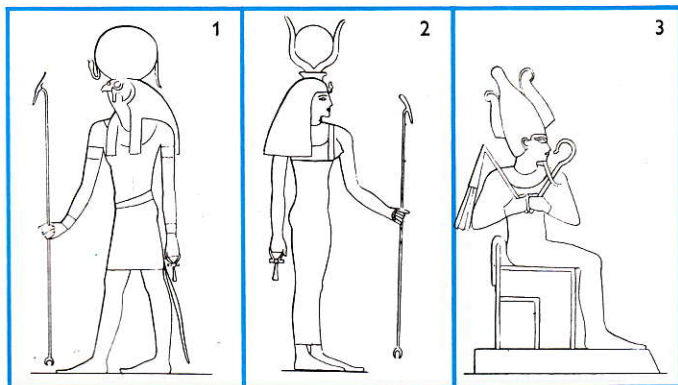
városában otthonosan érezték magukat, és kétségtelenül befolyást gyakoroltak az ott kifejlődő művészeti formákra.

Az amarnai művészetben tudatos kísérlet történt arra, hogy szakítsanak a hagyományos eszmékkel. Némelyek ezeket a művészeti formákat groteszknek és ellenszenvesnek tartják, mivel oly mértékig szakítottak a hagyományokkal, hogy eljutottak a rút megjelenítéséig, feladva a hagyományos művészet „tökélyét”. Mások számára viszont ez a művészet a szabadságot és az eredetiséget testesíti meg, elbűvölőnek tartják a meghitt családi jeleneteket, és ezt a közjátékot a művészi alkotókészség csúcspontjának tekintik Egyiptom hosszú történetében.

Az egyiptomi civilizáció végnapjai idején a művészi formák többsége az új eszmék kényszerítő hatására megváltozott, egyedül a templomok őrizték a korábbi hagyományokat. A görög-római korban emelt új templomok formája és a falaikat díszítő domborművek stílusa nagyjából hasonló azokéhoz, melyek az Újbírodalom idején épültek. A domborműveken az alakok érzékibbek és talán kevésbé finoman megmunkáltak, mint a bírodalom korában emelt építmények karcsú alakjai, de – mivel az örökkévalóságnak tervezték őket – még ma is az egyiptomi istenek dicsőségét és hatalmát, valamint az istenek fiának, a fáraónak soha el nem enyésző méltóságát hirdetik.

133 / Néhány egyiptomi isten rajzos ábrázolása. 1/ és 7/ Ré, a Napisten. 2/ Hathor, a tánc és a zene istennője. 3/ Ozirisz, az alvilág istene. 4/ Amon-Ré, a nagy állami isten és az Újbírodalom korának főistene. 5/ Ízisz anyaistennő, Ozirisz felesége. 6/ Ptah, a kézművesség istene. 8/ Anubisz, a balszamozás istene. 9/ Hnum, a fazekas-isten.

134 / Szahmet, a sivatag és a pusztítás oroszlánfejű istennője, a fáraók oltalmazója. Fekete gránitszobor III. Ramszesz Medinet Habu-i halotti templomából.

VALLÁS

Az ókori egyiptomiak vallási elképzelései ejtik leginkább zavarba a mai kor emberét. A sokféle, gyakorta egymásnak ellentmondó tan, az istenek végeláthatatlan sora megnehezíti az eligazodást. Az egyiptomiak vallása a görög-római kor óta egészen napjainkig sok találgatásra és tudományos elmélkedésre adott okot. E fejezetben mindössze arra vállalkozhatunk, hogy körvonalazzuk a vallásos hit legalapvetőbb alkotóelemeinek némelyikét és legalább érzékeltessük, miképpen értelmezték az egyiptomiak a világegyetemet és saját maguk létét, valamint a halál utáni életet.

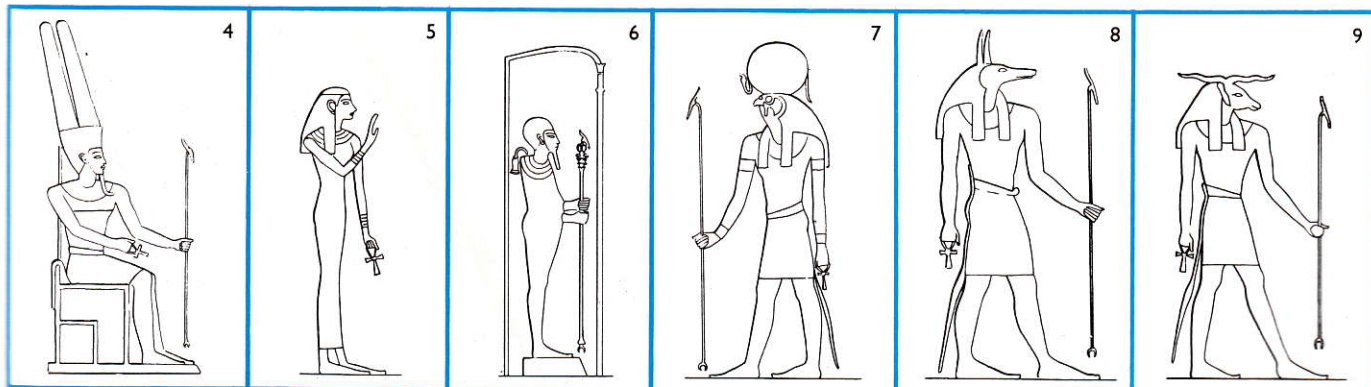
AZ ISTENEK SOKASÁGA / A vallás egyesítő erőként hatott az egyiptomiak életében. Társadalmuknak, beleértve a királyt és legszegényebb alattvalóját, a halállal együtt ez volt az egyik legfontosabb kérdése, amely áthatotta az élet valamennyi mozzanatát. A vallás sohasem korcsosult üres állami vallásgyakorlattá, mindenki fontosnak tartotta, hogy egyéni kapcsolatot alakítson ki isteneivel. A Nílus két partján hosszan elnyúló, keskeny, művelésre alkalmas földterületet nehéz volt központilag kormányozni. A katasztrófák és támadások ellenére Egyiptom mégis évszázadokon át egységes állam maradt, amelyet többnyire egyetlen legfőbb uralkodó irányított, akit isten fiának tekintettek. Egyiptom, noha közeledett a hanyatlás időszaka, az egymást követő idegen hódítók ellenére is megőrizte vallási elképzeléseit, sőt bizonyos fokig még hódítóinak is átadta őket. A vallás az egyiptomi kultúra sarokpillére volt.

Aki kevésbé ismeri ezt a vallást, úgy véli, hogy az egyiptomiak számtalan istent imádtak. Az élőlények – tehének, krokodilok, kosok, kutyák, nőstényoroszlánok, íbiszek, majmok, bikák, keselyűk, kígyók, sólymok és számos más állat – istenként való tisztelete megszokott volt, és az állatkultusz megőrizte népszerűségét a legrégebbi időktől egészen a görög-római korig. Sőt, még egyes élettelen tárgyakat és növényeket is vallásos tiszteletben részesítettek. Az ókori világ más népei az állatok tiszteletét az egyiptomiak jellemző, ám igencsak megbotránkoztató vonásának tekintették. Voltak természete-

135 / Bésznek, a házitűzhely istenének szobra. Csúf törpének ábrázolták, de igen népszerű volt, különösen az egyszerű emberek körében, lévén a házasság és a családi boldogság istene.

sen antropomorf (ember alakúnak képzelt) isteneik is, némelyik mumifikált alakban. Sok ilyen istennek és istennőnek a megjelenítése annyira hasonlónak tűnik egymáshoz, hogy csak a fejükön levő jelvények, melyeket gyakran viselnek, továbbá más jellegzetességeik alapján lehet megkülönböztetni őket.

Az istenek funkciói – akárcsak külső megjelenésük – változatosak voltak, gyakran részben fedték egymást vagy felcserélhetők voltak a szinkretizmus folyamata (a közös elemekre épülő egységesedési és keveredési folyamat) következtében, amely Egyiptom egész történelme során érvényesült.

Az egyszerűség kedvéért az isteneket nagyjából két fő csoportra oszthatjuk. Az elsőbe a helyi és az állami istenek tartoznak; ezek legendákban és mítoszokban fordulnak elő, és többnyire saját templomaik voltak. A helyi istenek saját vidékükön a legősibb idők óta fogva mindvégig megőrizték tekintélyüket, de ritkán tettek szert az egész országra kiterjedő jelentőségre. Gyakran állatistenek voltak, mint például Bástet, a macskaisten-nő, akinek központjában, Bubasztisban bronzból készült macskák százait szentelték neki; vagy mint Szobek, a krokodilisten, akinek tisztelete a Fajjúm-oázisban lévő Krokodilónpolisban, valamint Kom Ombóban összpontosult.

A helyi istenek sorából emelkedtek ki a nagy állami istenek. Eredetileg minden egyes vidék a saját külön istennek vagy istencsoportjának adózott tisztelettel, és amikor az illető körzet törzsi vezetőjének sikerült magát Egyiptom uralkodójává tennie, természetesen az ő helyi istenét, aki áldását adta törekvéseire, országos isten rangjára emelte. Az amarnai korszak kivételével azonban a nagy istenek soha nem voltak kizárólagosak, megtűrték más istenek létét is. Tulajdonképpen ez az egyik oka annak, hogy az egyiptomi pantheon oly roppant nagy volt: egyetlen istent sem rekesztettek ki belőle teljesen, habár az gyakran előfordult, hogy két különböző isten tulajdonságait egyikük neve alatt egyesítették.

136 / Falfestmény a thébai Deir el-Medine egyik sírjában. Az elhunyt (baloldalt) áldozatokat vesz át a családtól.

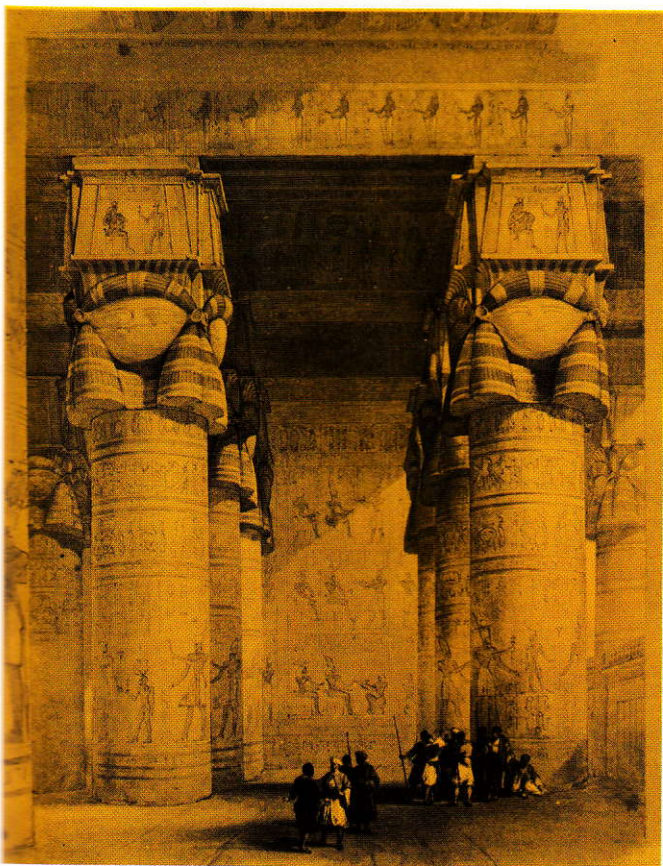
Az első isten, aki a király támogatásával egyetemessé vált, Ré volt, a Napisten. Ez a választás nem meglepő olyan országban, ahol ez az „isten” majdnem mindig ott látható az égbolton. Ré már az I. dinasztia korában megkezdte fokozatos felemelkedését, amikor is szorosan összekapcsolódott a királlyal. Az Óbirodalom idején épült piramisok mind ehhez a hithez kapcsolódnak, és az V. dinasztia korára Ré az állam fő istene lett. A király felvette a „Ré fia” címet, és úgy hitték, hogy halála után kizárólag ő csatlakozik atyjához, Réhez az égen. Az Óbirodalom korának végén, a királyi hatalom összeomlásakor és a rákövetkező I. átmeneti kor nyugtalan éveiben Ré hatalma lehanyatlott, és soha többé nem nyerte vissza ezt a kiemelkedő helyzetét. A Középbírodalom korára az ő tisztelete helyébe a népszerű Ozirisz istené lépett. Ozirisz demokratikus túlvilágot ígért, de azért Ré is megőrizte hivatalos hatalmát. Az Újbirodalom korában Ré egyesült az új állami istennel, Amonnal, Amon-Ré néven. Ré tiszteletének központja az Óbirodalom vallási szempontból legjelentősebb városainak egyike, Héliopolisz volt, ma a modern Kairó előkelő külvárosa.

A provinciális istenek gyors felemelkedésének meglepő példája az, ami Amonnal történt. Ebből az eredetileg tizedrangú istenből, akit Théba vidékén tiszteltek, az egyik leghíresebb egyiptomi isten lett. Az mindenképpen bizonyos, hogy ő volt köztük a leggazdagabb. E kor fáraói nem ismerték fel, hogy valójában utódaik hatalmát veszélyeztető fenyegetést idéztek elő, mivel a többi kultusz hívei féltékenyek lettek Amonra. És nem kellett sok

időnek eltelnie ahhoz sem, hogy az Amont szolgáló papság éppen azokra a fáraókra váljon veszedelmessé, akiknek elődei megalapozták Amon hatalmát. Lehetséges, hogy ez volt az egyik ok, amely arra kényszerítette III. Amenhotepet és – sokkal fokozottabb mértékben – Ehnaton, hogy feloszlassák a papságot és új istentiszteleti formát vezessenek be. A későbbi dinasztiák idején a fáraó és Amon papjainak érdekei ismétellen ellentétbe kerültek egymással.

Az istenek második nagy csoportjába a népi istenek, vagyis a „házi tűzhely” istenei tartoznak. Ők oltalmazták a szegényeket, akik a maguk egyszerű környezetében tisztelték őket. Ezeknek az istenségeknek nem voltak saját templomaik, és nem kaptak helyet a vallási tanításokban sem, de az emberek inkább hozzájuk fordultak imáikkal, mint a távoli állami istenekhez. Változatos formákban jelentek meg. Elhunyt királyokat vagy különösen kiváló tisztségviselőket tiszteltek néha istenekként, például az első köpiramis építészét és a gyógyítás istenét, Imhotepet. E kisebb istenek közül a legnépszerűbb a csúf és jelentéktelen nyomorék törpe: a házasság istene, az örömhöz és a gonosz ellen védelmet nyújtó Bész volt, valamint Ta-Weret istennő, a termékenység jelképe, aki a szülő nőt oltalmazta. Ta-Weret vemhes vízlónak

137 / Hathor-fejekkel díszített oszlopok a dendarai templom oszlopcsarnokában. A *The Holy Land* (A Szentföld) című 19. századi könyv rajza. A templom a Ptolemaiosz-korban épült.

138 / A dendarai templom, amilyennek a 19. században látták. A fő templom felé vezető északi kapu látképe.

ábrázolva, számos amulettel látható, ezeket minden bizonnyal valamennyi társadalmi osztályba tartozó aszszony viselte.

ÍZISZ és OZIRISZ / Mindössze egyetlen olyan isten volt, aki nemcsak az egyszerű egyiptomiak szívébe lopta be magát, hanem nagy befolyást gyakorolt az államvallásra és a túlvilághitre is, és akit feleségével együtt más népek is istenként tiszteltek. Ozirisz volt ez, a földművelés istene, a túlvilági bíró, a halottak királya. Az Ozirisz-mítosznak számos változata van, beleértve azt, amelyet Plutarkhosz, görög történetíró hagyományozott ránk. Úgy tartották, hogy Ozirisz eredetileg ember volt, az a király, aki megteremtette a rendet, és a civilizáció elemeit elhozta népének. A mítosz erről a királyról, valamint féltékeny és gonosz testvéréről, Széthről szól, aki meggyilkolta őt, továbbá Íziszről, hűséges feleségéről, aki halála után fogant fiának, Hórusznak anyja volt, illetve Hóruszról, aki megmérkőzött Széthtel és bosszút állt apja haláláért. Ozirisz végül ismét életre kelt, de nem az emberek királyaként, hanem mint a halottak királya és az alvilág ítélőbírája. Ebben a történetben több fontos elem bukkan fel: egy derék ember szenvedése, pusztulása és végső győzelme, gonosz ellenségének végleges veresége, Ozirisz hitvesének és fiának hűsége, ítékezés a halottak felett, az örökké tartó jutalom ígéretével. Nyilvánvaló a hasonlóság a keresztény vallás egyes mozzanataival.

Ozirisz a vegetáció istene is volt, talán ez lehetett az eredeti funkciója. A föld megújulásának évenként megismétlődő folyamata testesült meg benne, és így Egyiptomnak az áradások utáni évenkénti újjászületését jelké-

pezi. Feltámadása a halottak királyaként és megújulása a vegetáció isteneként szorosan összefüggött egymással.

Mit kínálhatott fel Ozirisz követőinek, amire a többi isten nem volt képes? Amikor még földi király volt, elszenvedte a halált és diadalmaskodott felette, ezért a benne hívőknek biztosíthatta az örök életet, Egyiptomnak pedig a folytonos újjászületést. Vonzereje ellenállhatatlan volt, és fokozatosan kiszorítva a többi istent, kisajátította a fáraók és a nép szeretetét. Az Óbirodalom korának végére kultusza igen népszerűvé lett, az első átmeneti korban pedig Ré helyébe lépett. Az egyiptomiak hite szerint halálakor minden királyból Ozirisz lesz, az új uralkodó, az elhunyt utóda pedig Ozirisz fiának, Hórusznak megtestesülése. Nem csupán a királyok számára biztosította az örök életet, hanem a Középbirodalom időszakára már minden egyiptomi, aki Oziriszben hitt, úgy tekinthette magát, mint akiből „Ozirisz” lesz halálakor, és élvezheti a túlvilági életet.

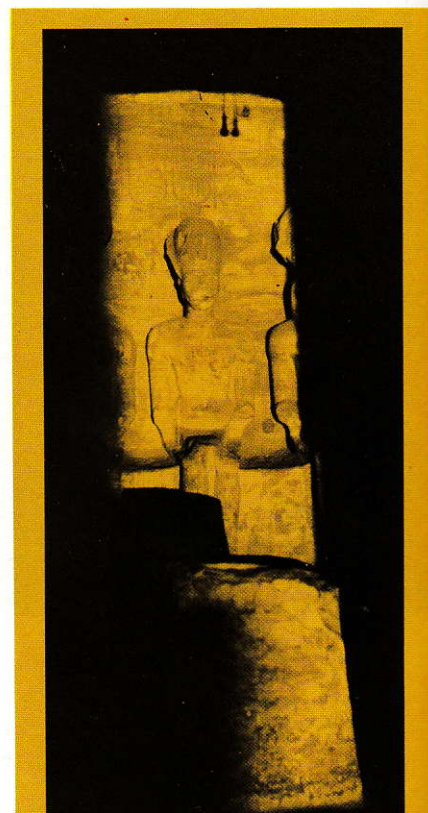
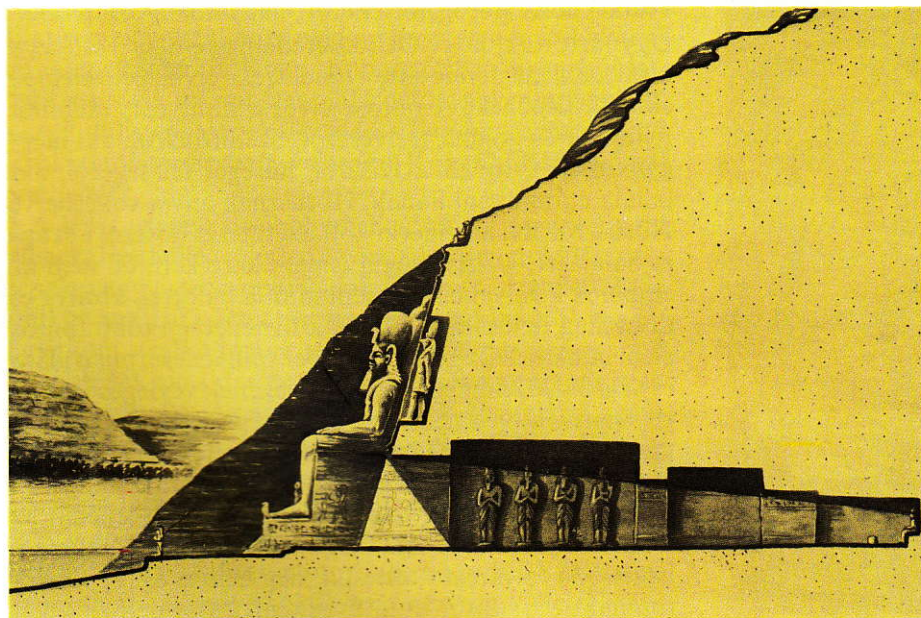
Az Ozirisz-tisztelet nagy hatással volt az egyiptomiakra. Bár az ország egyik vidékét sem mondhatta kizárólagosan magáénak, Buszirisz és Abüdosz számítottak legfőbb központjainak. Ezekre a helyekre minden Oziriszhívó élete során legalább egy alkalommal el ohajtott zarándokolni. Az istennek nem volt saját temploma, más istenek templomaiban hódoltak neki, és valószínűleg nem részesítették azokban a szokásos szertartásokban, mint amilyeneket a többi istennek a templomaiban bemutatnak. Mégis, ha létezett olyan isten, aki Egyiptomban általánosan elfogadottnak volt mondható, akkor az Ozirisz volt. Tisztelete hatott a templomi szertartásokra,

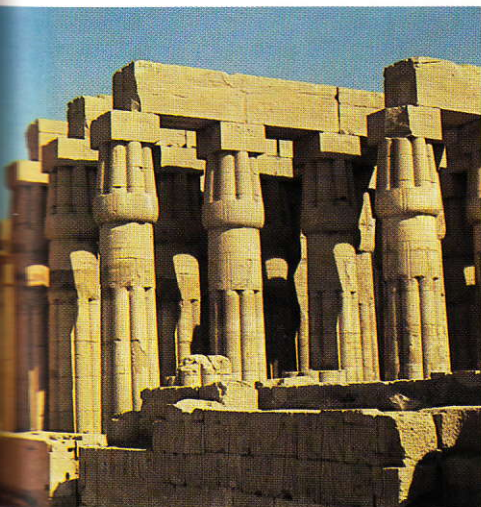
139–140 / A Nilus menti Abu Szimbel-i templom Asszuán közelében. A rajzon jól látható, hogy a templom bejáratát úgy alakították ki, hogy kétszer egy évben a Nap behatoló sugarai megvilágítsák II. Ramszesznak a templom belsejében elhelyezett szobrát (140. kép).

a halotti kultuszokra és az erkölcsi előírásokra. Hitvese, Ízisz, a hűséges feleség és a szerető anya tökéletes mintaképe ugyancsak széles körben népszerűvé vált, egészen a rómaiak koráig. Széth viszont a gonoszság jelképe lett.

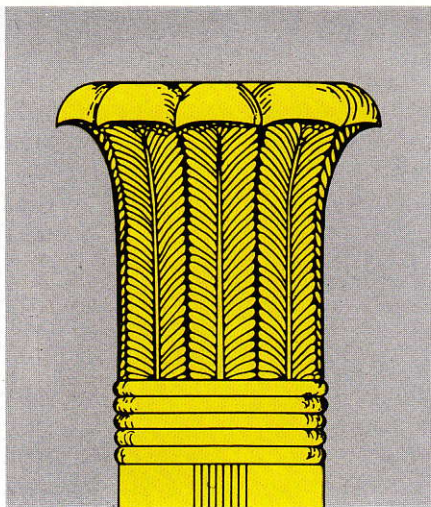
Időről időre megkísérelték az egyiptomi pantheon szerkezeti felépítésének egyszerűsítését. Az isteneket triászokba (három tagból álló csoportokba) sorolták. Ezek többnyire az apa, az anya és a fiú családi együttesét képviselték, vagy pedig enneádokat, kilenc istenből álló csoportokat alkottak azokból, akiket különösen szoros kapcsolat fűzött valamelyik vallási központhoz vagy városhoz. Az első enneád Héliopolisban keletkezett, másutt más csoportok alakultak ki, és olyankor is az „enneád” kifejezést alkalmazták rájuk, ha kilencnél több vagy kevesebb istenből álltak.

Az egyiptomiak elképzelése a teremtésről és arról, ami mögötte rejtelt, mélységesen befolyásolta magatartásukat az élet minden vonatkozásában. A sötétségnek és a káosznak az időszakában még nem voltak törvények és intézmények, ám a földnek, az embereknek és az isteneknek fizikai, illetve testi megteremtésével egyidejűleg, az „első alkalom” idején létrejöttek az olyan elvont fogalmak is, amilyen például a jog, a vallás, az erkölcs és a királyság, melyek alapelvei ekkor mindörökké meglettek határozva: létrejöttek mindazok az összetevők, amelyek szükségesek voltak a társadalmi rend szilárdságához. Az egyiptomiak gondolkodása nem ismerte a változást. A világegyetem bizonyos rend szerint működött, olyan alapelvek irányították, amelyeket még az ősidőkben fektettek le. Az egyiptomiak nem vonták kétségbe a rájuk hagyományozott hitelvek érvényességét, nem kívánták megváltoztatni társadalmukat. Történelmük folyamán mindvégig az volt a fő célkitűzésük, hogy elérjék azokat a körülményeket, amelyek – hitük szerint – a teremtés hajnalán fennálltak.

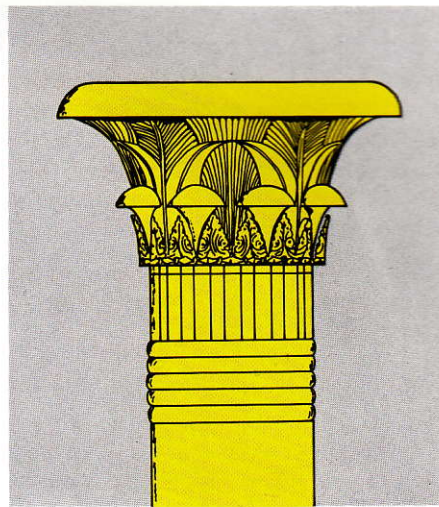

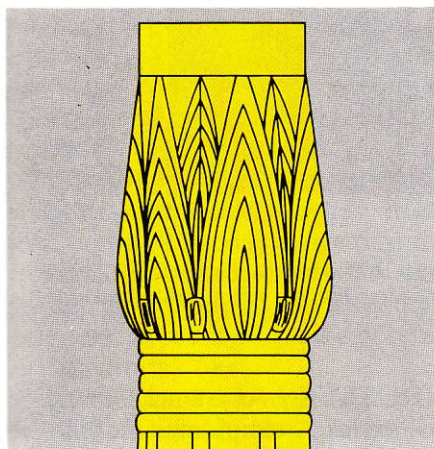
141 / A luxori oszlopsor, lótoszvirágot mintázó oszlopfőekkel.

142 / Pálmamotívumokkal díszített oszlopfő.

143 / Pálmamotívumokkal díszített oszlopfő.

144 / Lótoszmotívum.

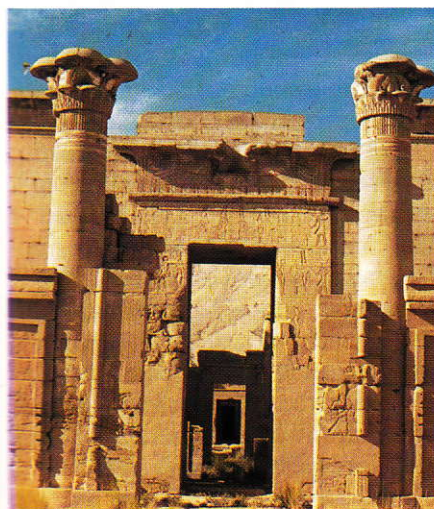

145 / Lótoszmotívumos oszlopfő.

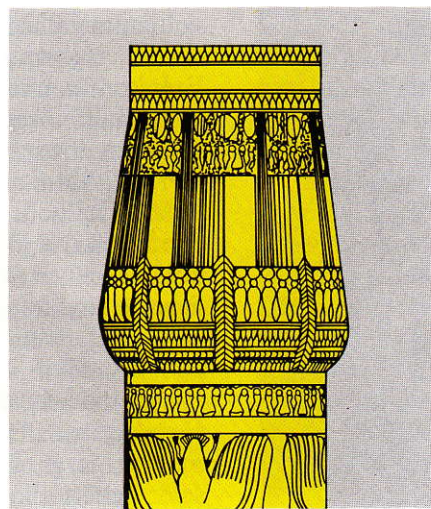

146 / Lótoszmotívumos oszlopfő.

147 / III. Ramszesz Medinet Habu-i halotti templomának oszlopfői.

148 / Lótoszmotívum.

149 / Hathor-fejű oszlop, jellegzetes dendarai motívum.

Ebbeli hitükben erősen különböztek tőlünk, akik a szüntelen társadalmi változás eszméjét, az értékrend megújítását, az újonnan felvetődő problémák újfajta megoldását és az ismeretek számos ágában való előrelépést hirdetjük. Nem meglepő, hogy az egyiptomiak ragaszkodtak a nézeteikhez, mivel környezetük – az évszázak Egyiptomban annyira szembetűnő évenkénti megújulása – nyilván azt sugallta számukra, hogy az élet ciklikusan ismétlődő folyamat, amelynek törvényszerűségei valamikor a távoli múltban alakultak ki, és amelyek soha nem változnak meg. Nem meglepő tehát, hogy ez a meggyőződés olyan társadalmat eredményezett, amely sok évszázadon át változatlan maradt.

Az egyiptomiak történelmük során sok mindent elszenvedtek: éhínségeket, természeti csapásokat, idegen betöréseket, a fennálló vallási, társadalmi és gazdasági rend összeomlását. Mindezek ellenére soha nem pártoltak el ősi isteneiktől. Amikor katasztrófa sújtotta az országot, általában úgy vélték, hogy az istenek és őseik tanításainak semmibevevése okozta az általános összeomlást. Az egyén életében jelentkező testi és lelki betegségeket az istentelenség következményének tekintették, és a bűnbánat – hitük szerint – visszaadta a bűnös ember egészségét. Az istenekben való hit egészen történelmük végéig az állami egység érzését adta az egyiptomiaknak, és a kereszténység megjelenéséig segítségükre volt abban, hogy az egymást követő idegen megszállások alatt megőrizték egyedülálló egyiptomi öntudatukat.

150 / III. Ramszesz Medinet Habu-i halotti temploma.

A domborműveken a fáraó látható, amint hadifoglyokat öl meg.

AZ ISTENEK LAKÓHELYE / Az istenek – mind az állami, mind a helyi istenek – templomait *hut-nutjer*-nak, azaz „az isten lakóhelyének” nevezték. Ez volt a templomok fő funkciója: otthont adni az isteneknek.

A templomok soha nem voltak rendszeres, közösségi szertartások központjai, habár fontos szerepet játszottak a társadalmi és gazdasági életben, valamint a közigazgatásban. Közvetlen hatásuk inkább világi jellegű volt, mint vallási. Nagy földbirtokok voltak tulajdonukban és nagyszámú személyzet állt alkalmazásukban. Ezenkívül a királyok hatalmas vagyont adományoztak nekik, különösen a karnaki Amon-templomnak az Újbirodalom időszakában. Diadalmas hadjárataik során szerzett zsákmányukból sokat a templomoknak ajándékoztak, hálából az isten oltalmáért. A gazdagságnak e forrásán kívül jövedelmük származott azokból az adókból is, amelyeket a tartományoknak kellett fizetniük, és egyes aranybányákból is. A templomok gazdasági hatalmát királyi rendeletek védték. Mivel Egyiptomban a pénz a későkor végéig nem volt használatban, a templomi járandóságokat természetben, gabonával, olajjal, sörrel, borral, fémekkel és egyéb árukkal fizették. Ez bonyolult igazgatási rendszert tett szükségessé, sok tisztviselőt kellett alkalmazni, akik nyilvántartást vezettek a

templomi bevételekről és kiadásokról. Nagy raktárakra is szükség volt, ahol az árukat tárolhatták.

Minden templomban tevékenykedtek papok és világi alkalmazottak. A papság legfőbb feladata volt gondoskodni az isten szükségleteiről, a pap tehát az „isten szolgájaként” az isten „palotájában” tett eleget kötelességeinek. Úgy látszik, lelkipásztori teendői nem voltak, arra sem kellett törekednie, hogy istenének tiszteletét másokra ráerőltesse. Az egyiptomi templomokhoz nem tartoztak „kongregációk” (gyülekezetek), a papok elsősorban az isten jólétéről gondoskodtak. A papi hivatás többnyire öröklődött, és mellékfoglalkozásként bizonyos családok kezében maradt. Maatnak, a jog és az igazság isten-nőjének szolgálatát például valószínűleg valamely jogász hivatalt betöltő család kaparintotta kezébe.

Azok, akik a papi tisztséget „másodállásként” látták el, részfoglalkozású alkalmazottai voltak a templomnak, és négy csoportba osztották őket. Mindegyik csoport egy hónapon át dolgozott a templomban, ez évente háromhónapos elfoglaltságot jelentett összesen. A templomban szolgálatot teljesítő papok embertársaiknak is segítségükre voltak: vallási teendőiken kívül azt is elvárták tőlük, hogy oktatási, közigazgatási és orvosi feladatokat is ellássanak. Ily módon a templomokban az írnokok, művészek és orvosok számára oktatási központok jöttek létre. A templomok menedékhelyet is nyújtottak azoknak, akiknek megzavarodott az elméjük, vagy akik csodás gyógyulást reméltek. A betegeket a templomok mellett működő szanatóriumokban helyezték el, és a papok gondoskodtak róluk. A jelek szerint a páciensek legalábbis egy részének óhaja teljesült: gyógygyógyították őket.

A templomoknak természetesen állandó alkalmazottakra is szükségük volt a hivatali teendők nagy mennyisége miatt. A szertartásokat végző főpap – a király képviselője – egyben hivatalnok is volt, ő felügyelte a nagy templomi földbirtokok ügyeinek intézését. Az alsó papság, az énekesek, táncosok és zenészek (gyakran nők), kertészek, szakácsok és hentesek, akik az istennek szánt húsáldozatokat készítették el, valamennyien közreműködtek a hatalmas komplexum működtetésében, és munkahelyük közelében laktak. Egyes papok a templomban nélkülözhetetlen különféle tudományágak – többek között a liturgia, az álmok magyarázata (azok számára, akik gyógyulásért a templomot felkeresték), az állatkultusz, az asztronómia – szakértői voltak.

Mivel az egyiptomi templom olyan erő volt, amellyel nyilvánvalóan számolni kellett, fontos az eredete és társadalmi szerepe. Az egyiptomi civilizáció kezdetekor minden törzsnek megvolt a maga istene, akinek képviselőjét nádból készült rejtkehelyen helyezték el, és ott őrizték – ez volt az első primitív „templom”. Valószínűleg a törzs főnökének kunyhója közelében állt, mivel a főnök kötelessége volt gondoskodni az isten szükségleteiről. A nádból készült szentély kis, fallal körülvett udvaron álló, egyszerű kunyhó volt, a falon egyetlen bejárattal.

A bejárat két oldalán zászlórudat helyeztek el. Ez az elrendezés az egyiptomi történelem évezredei során mindvégig lényegében változatlan maradt, bár természetesen jelentősen tovább fejlesztették. A szentély egyszerű alaprajza és az épület körülkerítése még a késői fáraókor és a Ptolemaiosz-kor templomain is nyomon követhető: ezek szentélyből, oszlopcsarnokokból, nyitott előudvarokból és az egészet körülvevő falból álltak. A nagy főbejáraton át lehetett bejutni, amelyet két kőtorony – pülón – fogott közre. A tornyokon helyezték el a zászlótartó árbocokat.

A III. dinasztia korában az egyiptomiak már az „örökkévalóságnak” kezdtek építkezni: a régebbi nád- és vályogtéglaszerkezeteket kőből készült sírokká és templomokká alakították át, de az ősi anyagok megkövetelte eredeti alaprajzot soha nem változtatták meg. Mivel a mintául szolgáló templom alaprajza és díszítése megfelelt céljaiknak, bármiféle nagyobb változtatást nemkívánatosnak és lehetetlennek tartottak.

Képzeli most el, milyennek látná a látogató a fáraó- vagy ptolemaiosz-kori nagy kőtemplomok valamelyikét. Minden templom nagyjából azonos terv szerint épült: téglalap alaprajzú volt, négy fő részből állt, és egy nagy, elkerített térség közepén helyezkedett el, amelyen gyakran melléképületek is álltak, az egész épületegyüttest vastag, vályogtéglából emelt fallal vették körül. A templomi épületegyütteshez közeledve az ember a két tömör kőtorony között nyíló főbejárat elé érkezett. A tornyokon zászlórudak, falaikon többnyire hatalmas, bemélyített körvonalakkal készült domborművek, melyeken a király látható, amint a foglyul ejtett, megaláz-

151 / Áldozat bemutatását ábrázoló dombormű a késői korszakból. Stílusa a korábbi, finomabb munkákkal összehasonlítva elnagyolt.

152 / A kettős koronát viselő II. Ramszesz szobrának feje a thébai Ramesszeumban. A kor lenyűgöző, monumentális művészetének jellemző példája.

kodó rabokat leüti buzogányával. Ezek a nagy tornyok valójában a primitív szentélyekhez vezető bejáratot oltalmazó, nádból font tornyok kőből emelt utánzatai voltak. A hatalmas bronzkapukon belépve a külső udvarra érkezünk, ennek padozata kőborítású, körös-körül oszlopok sora húzódik, a falak vésett domborművei rendszerint a királyt ábrázolják, amint az istenek nevében hadjáratot vezet. Az első udvar után olykor egy második is következik, mindkettő nyitott, gyakran szobrok teli. Egyes fontos világi személyeknek valószínűleg megengedték, hogy az ünnepek alkalmával belépjenek ezekbe a külső udvarokba. Ilyenkor a papok az isten szobrát előhozták a szabadba. Az ünnepekre összesereglett egyszerű embereket minden bizonnyal a templomfalán kívülre rekesztették. Ott mondhatták el imáikat és helyezhették el az istennek szánt szerény ajándékaikat. Valahol a templomépületen kívül, de a zárt területen belül volt egy szent tó, ahol a papok szertartásos tisztálkodásukat végezték, és amelynek vizében megmosták a templomi felszerelést.

A nyitott udvarokon túl volt a tulajdonképpeni templom tetővel fedett szent területe, ahová csak a papok léphettek be. Az, aki átjuthatott a templom főtengelyébe helyezett hatalmas bronzkapukon, nyomban megbizonyosodhatott róla, hogy az „isten lakóhelye” elnevezés nem üres frázis. Az egyiptomi templom csakugyan az ott lakó isten „otthona” volt, ugyanúgy, ahogy a sír az el-

hunytaké, ahol az öröklétet töltötték. Mindkettő működő intézmény volt, megfelelő létszámú kiszolgáló személyzettel: a temetői papok „*aka* szolgálói” voltak, a templomi papok pedig az „isten szolgálói”. Míg az élők háza és palotája fából és vályogtéglából épültek, a sírok és a templomok kőből, mivel ezeknek örökké kellett tartaniuk. Más tekintetben azonban a háromféle „lakás” építészeti megformálása hasonló volt: mindháromban voltak lakószobák és tárolóhelyek a tulajdonos holmijai számára, mivel az istenekről és a halottakról egyaránt úgy vélték, hogy ugyanolyan testi szükségleteik vannak, mint az élőknek: szükségük van élelemre, italra, ruházatra, pihenésre és szórakozásra.

Az előtér, amelybe belépett az ember, a külső hűposztülosz (oszlopcsarnok) volt. Ezen túl gyakran egy újabb, belső oszlopos terem következett. E csarnokokban kőoszlopok sorai álltak szorosan egymás mellett, melyekre növénymotívumokat faragtak: pálmaleveleket, lóbusz- és papyrusvirágokat. Eredetileg ilyenek díszítették az ősi szentélyekben álló törékeny, nádból készült oszlopokat. A csarnokok a terem felett oldalt kiemelkedő falak ablakain át kapták a fényt; az üveg nélküli ablakok a középső oszlopsor – amelynek oszlopai magasabbak voltak a többinél – két oldalán helyezkedtek el. A szertartások ideje alatt a papok fáklyákat tartottak kezükben, hogy erősebb legyen a világítás. A templomi oszlopcsarnokok a lakóházak fogadószobáinak mintájára készültek.

Ezen túl következett a szentély. Itt állt az isten szobra, valószínűleg fából készült kápolnában, amely a lakóházak „hálósobájának” felelt meg. Mivel a papok felvonulásának a templom szentélye volt a végcélja, ezért a „hálósoba” az épület főtengelyében kapott helyet, míg a lakóházakban ez többnyire oldalvást helyezkedett el a főbejáratához képest.

Az isten szentélye, a legősibb, nádból készült szentély utánzata, kicsi és sötét volt. A szentély térségében más kápolnák is helyet kaptak, azoké az isteneké, akiknek a főistennel együtt szintén a templomban volt a székhelyük, de mindig a főisten kápolnája volt a főtengelyben. Az isten szobra egész esztendőn át a kultikus kápolnában nyugodott. Egyes templomokban, ahol elegendő hely volt rá, hajókápolnát is készítettek, ebben állt a szent hajó, fedélzetén az isten könnyebb, hordozható szobrával, készen az ünnepi felvonulásokra.

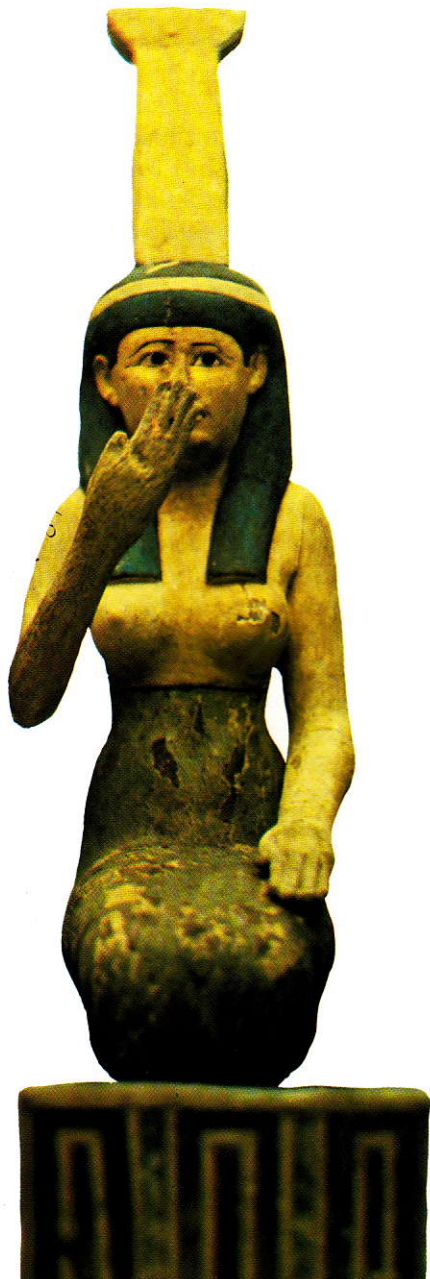
A szentélyen áthaladva az ember a szentélyt körülvevő kis helyiségek sorába jutott. Ezekben különféle szervezési és egyéb feladatokat végeztek, és itt tartották az isten ruháit, valamint értéktárgyait.

Így írható le röviden az Újbírodalom korából való „kultikus” templomok jellegzetes elrendezése. A típus-tervtől való eltérések azonban már az Újbírodalom korában is előfordultak. A Középbírodalom templomépítészetének maradványai ritkaságszámba mennek, a késő Ptolemaiosz-kori templomok azonban (amelyek igen jó állapotban maradtak fenn, és ezért kiváló lehetőséget

kínálnak számunkra a fali domborművek tanulmányozásához, különféle csarnokok és helyiségek rendeltetésének meghatározásához) az Újbirodalom időszakában épült templomokkal összevetve csak kisebb szerkezeti eltéréseket mutatnak.

A kultikus célokat szolgáló templom különálló épület volt, amelyben az ott székelő istennek szertartások és ünnepek keretében mutatták be hódolatukat. A „halotti” templom, a templomok másik fő típusa, gyakran egy királysírhoz vagy – az Óbirodalom idején – egy piramishoz kapcsolódott. Fő funkciója az volt, hogy helyet adjon a halott király tiszteletére rendezett temetési szertartásoknak. Az Újbirodalom korában a király sírja és halotti temploma már nem egymás közelében állt, a királyokat a Királyok Völgyében temették el, templomaik azonban máshol voltak. Az sem szokatlan, hogy a halotti és a kultikus funkciókat közös épületbe vonták össze.

153 / Nephthisz istennőnek, Ízisz testvérének, a halottak oltalmazójának festett faszoborcájá. Késő Ptolemaiosz-kor.

Az egyik részleget az isten szertartásainak és ünnepeinek tartották fenn, a halott király tiszteletére rendezett szertartásokat pedig ugyanennek a templomnak másik részében rendezték meg.

Ehnaton, az „eretnek” fáraó uralkodása alatt Aton tiszteletére emelt templomok általában olyan helyek voltak, ahol a király érintkezhetett az istennel. Építészetiileg azonban különböztek a hagyományos templomoktól: tetejük ugyanis nyitott, és nem található bennük hely semmiféle istenszobor számára.

Az egyiptomi templom társadalmi szerepe a legjobban úgy válik érthetővé, ha megvizsgáljuk a templomok eredetéről kialakult egyiptomi hiedelmeket, és megkíséréljük rekonstruálni a zárt ajtók mögött végbemenő szertartásokat, valamint azt, mi volt ezek célja.

A SZERTARTÁSOK CÉLJA / A vallás középpontjában a templom állt. Az egyiptomiak elképzelése szerint a templomoknak már a pusztá léte biztosította országuk és életmódjuk fennmaradását. Láttuk, miképpen magyarázták a világegyetem teremtését. Úgy képzelték, hogy a „Templom”, a többi társadalmi intézménnyel együtt, az „első alkalom” idején keletkezett. Az edfui és dendarai görög-római kori templomok „építési szövegeinek” egy csoportja összefoglalja azokat a vallási elképzeléseket, amelyeket az egyiptomiak templomaik mitológus és történelmi eredetéről vallottak.

Valamennyi új templomot az „első alkalommal” épült, mitikus templom tükörképének tekintették, sőt annak a Szent Szigetnek megtestesülését látták benne, amely a nagy ósíceán iszapos vizéből merült fel. Ezen a szigeten ért földet az isten annak idején sólyom képében. Letelepedett egy nádszálla, és berendezkedett pihenőhelyén. Idővel az isten köré nádtemplomot emeltek, és a sziget lett az egész teremtés középpontja.

Ebből származtak a templomok építészeti sajátosságainak mitológiai magyarázatai. A templom, a díszítése és mindaz, ami benne található, a valóságot – egy kíváncsúnak tartott állapotot – volt hivatott megjeleníteni, ugyanúgy, mint a művészeti alkotások a sírokban. A templomok fali domborművei, az oszlopok, a mennyezet, a padozat mind mágikus erővel bírtak, amelyeket különleges szertartásokkal lehetett „életre keltetni”, elsődlegesen tehát nem szerkezeti elemnek vagy művészi díszítménynek szánták őket.

Valamennyi egyiptomi templom falait olyan jelenetsorok borították, amelyeken az uralmon lévő fáraó vallási szertartásokat végez különféle istenek tiszteletére. A halotti templomokban látható ábrázolásokon egyes szertartásokat olykor az istenek végeztek a királyért. A domborműveket pompás technikával faragták ki. Ennek ellenére az egyiptomi művészet legjellegzetesebb emlékei gyakran a falak felső részén találhatók, ahol alig lehet látni őket; előfordulnak az oszlopokon is. Feladatuk sosem az épület díszítése vagy az imádat ihletése volt,

ugyanúgy funkcionális célt szolgáltak, akárcsak a sírok domborművei.

A külső udvarokon a királyt gyakran csata közben ábrázolták. Ezek a képek értékes történelmi információkkal szolgálnak: megtudható belőlük többek között a hadjáratok útvonala, a meghódított népek neve. A domborműveket azonban nem azért faragták, hogy történelmi eseményeket örökítsenek meg, hanem a fáraó tetteit akarták dicsőíteni, a fáraót, akit mindig hódító hősként mutattak be. A templomok belső termeiben minden helyiséget vallási szertartásokat ábrázoló képsorokkal ékesítettek. Egyes esetekben csupán jelentős vallási események emlékét, például a templom alapítását és felszentelését vagy a király megkoronázását és az istenek közé való befogadását örökítik meg, az esetek többségében azonban a képek olyan vallási rítusokat ábrázolnak, amelyek hagyományosan az illető helyiségben vagy csarnokban folytak le. Ha meg lehet határozni a képek „leolvasásának” helyes sorrendjét, a hozzájuk tartozó feliratokkal együtt, akkor rekonstruálhatók azok a szertartások, amelyekre a templom különböző részeiben sor került.

A falakon általában csak arra volt elegendő hely, hogy az eredetileg hosszabb és bonyolultabb szertartásból bizonyos kiválasztott rítusokat bemutassanak. Hittek abban, hogy ezek a képek a „szájmegnyitás” szertartása segítségével „életre kelthetők”, amikor is a falakon lévő összes alak és a templomban álló valamennyi szobor, valamint maga a templom is megelevenedik. Az „elevenné” lett templom hatalmas mágikus erő birtokába jutott, és úgy gondolták, hogy ha a szertartások tényleges bemutatása megszűnne, akkor a megelevenedett fali domborművek gondoskodnának mágikus folytatódásukról. A „szájmegnyitás” ceremóniáját akkor végezték el, amikor a templomot felszentelték, majd a továbbiakban a szertartást évenként megismételték.

Az isteneknek bemutatott szertartások folyamatos fenntartása biztosította, hogy a király, valamint Egyiptom földje és lakói cserében elnyerjék az élet adományait. Egyiptomban valamennyi templomi képen mindenütt maga a király végzi az isteneknek szánt szertartásokat, elvileg ő az egyetlen, aki képes gondoskodni szükségleteikről, hiszen kiváltságos helyzetben van: ő az isten fia. Léven részben isten, részben ember, elvileg a király építette az összes templomot és végezte valamennyi szertartást, hogy így gondoskodják Egyiptom és népe biztonságáról és termékenységről, megőrizze saját hatalmát, gazdagságát és legyőzhetetlenségét. Az istenek azért teremtték őt, az isteni örökös, hogy gondoskodják róluk, és közvetítő legyen köztük és az emberiség között. Mint fiuk, egyedül ő érintkezhetett az istennel. Amikor a rítusok révén kapcsolatba lépett velük, az egyiptomiakat és Egyiptomot képviselte.

Egyiptomnak és népének ajándékait – az étel-, ital- és más adományokat, az emlékművek építését, a hadjáratokon szerzett zsákmányt – a király közvetítésével mind

felajánlották az isteneknek, akik ezt a tőlük kért jótéteményekkel viszonozták. Az egyiptomiak meg voltak arról győződve, hogy ha a szertartásokat nem végzik el, csapások sújtják őket, éhezni fognak és elpusztulnak. A pusztaságban maradásukat is a templomi szertartások biztosították.

A templomokban látható domborművek és feliratok, amelyek tanúsága szerint a király a papok közreműködése nélkül végezte az atyáit megillető valamennyi szertartást, ezt az idealizált helyzetet illusztrálják. Az ősi időkben a törzs főnöke bizonyára egyedül végezte a rituálét, amely később is alig változott. Amikor azonban a törzsi vezetőből hatalmas állam királya lett, kötelességei megsokasodtak, és a templomok száma is megsokszorozódott. Többé nem volt lehetséges, hogy ő maga végezzen minden szertartást Egyiptom összes templomában. Teendőit tehát át kellett ruháznia minden egyes templom főpapjára, bár a főisten legfőbb templomában a naponkénti szertartásokat valószínűleg személyesen végezte el, és talán az alapítási szertartásokon és bizonyos ünnepségeken is országszerte jelen volt.

Abból az eredeti elképzelésből, amely szerint a templom a Teremtés Szigete, amelyet a sólyomisten otthonául választott, kialakult egy másodlagos hiedelem: az, hogy minden templom az ott lakozó isten otthona és szobrának pihenőhelye. Itt az isten szükségleteinek kielégítésekor az emberek a szertartások segítségével érintkezhetnek istenükkel. A szertartásoknak két alapvető típusa volt: a nagy ünnepségek, amelyeket az év meghatározott időszakaiban, templomonként kissé eltérő módon rendeztek meg, valamint a naponkénti istentisztelet, amely sosem változott. Mivel az egyiptomi isteneknek, akárcsak hívőiknek, pihenésre, szórakozásra, élelemre, italra, ruházatra, illatszerekre és mosdásra volt szükségük, a mindennapi rituálé e szükségletek kielégítésének és a rendszeres hódolat bemutatásának volt az eszköze. Mindazok az elemek, amelyek jelen voltak a nádból készült szentélyben bemutatott legősibb szertartásban, valószínűleg tovább éltek a későbbi, kidolgozottabb rítusokban, és magukba foglaltak a Nap- és az Ozirisz-kultuszokból származó elemeket is.

A király (vagy a főpap) minden reggel belépett a szentélybe, kitárta a legbelső kápolna ajtaját, és kiemelte az isten szobrát. Eltávolította róla az előző napi kenetet és ruházatot, majd tömjénezte a szobrot, friss ruhával és kenettel ékesítette fel, és átnyújtotta neki a királyság jelvényeit, végül válogatott ételeket szolgált fel. Ezután a pap – a befejező megtisztítás után – elhagyta a szentélyt, bezárva az ajtót maga mögött. A szertartást számos ima és megtisztító füstölés kísérte. Ez a mindennap végrehajtott ceremónia a Nap naponkénti újjászületését és Ozirisz feltámadását jelképezte: a király újra életre keltette apját. A szertartás létfontosságú tényező volt az egyiptomiaknak az életében, akik keményen dolgoztak a földön vagy az építkezéseken, és nem láthatták azokat a rítusokat, amelyeknek – hitük szerint – a létüket köszönhették.

A szertartásokat naponta háromszor végezték el: reggel, délben és este, amikor a szobrot ismét „megetették”, majd visszavitték fából készült kápolnájába, hogy ott lepihenjen és bevárja, amíg élete másnap reggel megújul. Az isten szobrának felajánlott étel természetesen érintetlen maradt, ezért kivitték a szentélyből, és egy sor másfajta szertartás közepette, a templom másik részében, a királyi ősöknek ajánlották fel. A királytól elvárták, hogy bizonyos kötelezettségeknek valamennyi ősével, Ménész korától fogva Egyiptom összes volt királyával szemben – meghatározott kivételektől eltekintve, ilyen volt például Ehnaton – eleget tegyen. A király ezzel a szertartással gondoskodott arról, hogy az ősök támogassák Egyiptom feletti hatalmi igényét. Az áldozati ajándékokat a királyoknak a templom egyik falába vésett névjegyzéke alatt helyezték el.

Ezt a szertartást az Újbírodalom kora óta számos templomban elvégezték, ezeknél tehát ugyancsak a főpap helyettesítette a királyt. Az étel, amelyet elméletben már két alkalommal is felkínáltak – előbb az istennek, azután az ősöknek –, még mindig érintetlen volt. Az egyiptomiak, akik mindenkor gyakorlatias emberek voltak, ezt a naponként megismétlődő tékozlást teljességgel megbocsáthatatlannak tartották volna, a problémát ezért ügyesen oldották meg: az ételt kivitték a templomból, és napi járandóságként szétosztották a papok között. Így tehát csillapították az isten étvágát, ezzel továbbra is elnyerték áldását, és az ősök is elégedettek lehetnek fiukkal és örökösükkel, végül pedig a papok bőségesen étkeztek naponta háromszor!

Az év folyamán időközönként megrendezett nagy ünnepségek különleges alkalmakul szolgáltak az istenek és az emberek számára. Az utóbbiak – ha módjukban állt – összegyűltek Egyiptom különböző vidékeiről, hogy vallási buzgalomból részt vegyenek ezeken az ünnepségeken. A naponkénti szertartások a mindennapi élet eseményeit utánozták, de az ünnepségek a nagy mulatságok időszakai voltak, amikor az istenek felkeresték egymás templomait, papjaik kíséretében, akik az isten szobrát annak szent bérkáján szállították. Máskor az évszakokkal kapcsolatos eseményeket ünnepelték meg, például a tavasz érkezését vagy az új évet. Ezeken az ünnepségeken előtűntek az istenek „emberi” tulajdonságai. Talán csak az Ozirisz-ünnepről mondható el, hogy olyan esemény jelképe volt, amely nem pusztán a földi lét kellemes mozzanatait másolta le. Ezt az ünnepet minden évben Abüdoszban tartották meg. Nagyszabású szent rítus volt: az isten halálból való feltámadását ünnepelték meg. Mély gyász előzte meg a rákövetkező örömnünnepet, az Abüdoszba érkező zarándokok vallásos játékokat adtak elő: eljátszották Ozirisz életét, halálát és feltámadását.

A vallási rítusokat és ünnepségeket a felületesen vizsgálódó talán meglehetősen köznapi – habár eleven – szertartásoknak tarthatja. Kinevethetjük az isten felöltöztetését, megkenését, etetését és megszentelését, ami megszakította az esztendő egyhangúságát, ám a rend-

szer, a jelek szerint mégis kielégítően működött az egyiptomiak számára évezredek át, egészen addig, amíg a keresztények végül megszüntették a pogány templomokat és rítusokat. A szertartások mindenképpen meghozták a remélt eredményeket: nagyhatalmú istenkirályt, hatalmas birodalmat és nagyszerű civilizációt. Amikor az isteneket semmibe vették, és templomaikat elhanyagolták, mint például az amarnai korszakban, olyankor az egyiptomiak úgy érezték, hogy az istenek megvonták tőlük jóindulatukat.

A papok, lévén igen képzett, intelligens emberek, bizonyára tisztában voltak avval, hogy a templomoknak az anyagi szükségleteken kívül valami többletet is nyújtaniuk kell. A vallási előírások és az ismétlődő cselekedetek külszíne mögött – ezek az egyedüli bizonyítékok, amelyekre megállapításainkat alapozhatjuk – megtalálták az életük alapvető problémáira adható válaszoknak legalábbis egy részét.

AZ AMARNAI ERETNEKSÉG / Amint korábban már láttuk, az ókori Egyiptom hagyományait egy nagy vallási forradalom zúzta szét. A XVIII. dinasztia korának végén IV. Amenhotep fáraó székvárosát Thébából mintegy 400 kilométerre északra, lakatlan vidékre telepítette át. Az új fővárost Ahet-Atonnak hívták (ma Tell-el-Amarna), a fáraó saját nevét Amenhotepről („Amon elégedett”) Ehnatonra („Aton dicsősége”) változtatta, és hivatalos vallássá tette a szoláris monoteizmust (a napimádó egyistenhitet). A tudósok ezt a forradalmat egy Messiás víziójának tekintik, aki jóval megelőzte saját korát, vagy az Amon-papság túlzott hatalmától fenyegetett gyenge uralkodó érthető próbálkozásának tartják, mondván: a fáraó eszközként használta fel az új vallást arra, hogy megerősítse isteni mivoltát és félreállítsa a hagyományos papságot. Ehnaton még azzal is vádolják, hogy bizonyos mértékig ő a felelős az egyiptomi birodalom fokozatos felbomlásáért.

Az új vallás a Napnak, mint minden élet és a teremtés forrásának tiszteletén alapult. Az isten hatalma a napkorongnak, azaz Atonnak életadó sugaraiban mutatkozik meg. Az isten egyedüli földi képviselője a fáraó, az istenhez csak rajta keresztül lehetett imával fordulni. A holtak régebbi istenei helyett a fáraót és a királyi családot ábrázolták a sír falain. Ehnaton mint az isten egyedüli főpapja feloszlatta a helyi papi testületeket, és bezáratta a rivális istenek templomait.

Aton azonban nem frissen érkezett, új istenként jelent meg az egyiptomi színtéren. A Középbírodalom korától kezdve vannak utalások létezésére, ismert volt már a XVIII. dinasztia többi királyának uralkodása alatt is. III. Amenhotep, Ehnaton apja volt az, aki először juttatott vezető helyet tiszteletének. Ehnaton viszont olyat tett, amit előtte egyetlen fáraó sem: elrendelte az összes többi isten teljes száműzését. Miután megszüntette a hagyományos templomokat, szertartásokat, ünnepeket és szobrokat, még a többi isten nevét is kitöröltette, és

Ahet-Atonban, új fővárosában családjával és őt követő udvari embereivel együtt az egy istent imádta. Valószínűtlen, hogy az új vallást, amely egy megfoghatatlan isten hatalmát hirdette, a továbbra is házi isteneikhez imádkozó egyszerű emberek többsége megértette és elfogadta volna. Ehnaton uralkodását követően az udvari emberek többsége minden bizonnyal visszatért a hagyományos vallási nézetekhez.

Nofertiti, Ehnaton szépséges felesége és hat leányának anyja talán az egyik legtitokzatosabb e rejtélyes „eretnekek” közül. Okunk van azt hinni, hogy fontos szerepet játszott ebben a forradalomban; az egykor a thébai Aton-templomban álló kőtömbökön látható jelenetek tanulmányozása és elemzése arra enged következtetni, hogy Nofertiti nagy befolyást gyakorolt az új vallásra.

Az isten ennek ellenére megtagadta prófétájától az uralkodónak kijáró legfőbb áldást: nem adott neki fiát, aki folytathatta volna apja megkezdett munkáját. Ehnaton ezért kénytelen volt legidősebb leányának férjét, Szemenhkarét jelölni ki utódául, de ő is utódok nélkül, fiatal emberként halt meg. Őt Ehnaton másik veje, Tutanhaton követte a trónon, aki ekkor nevét Tutanhamonra változtatta, ezzel jelezve, hogy visszatért az Amon-hitre. Múmiájának és halotti kincseinek jóformán érintetlen fennmaradását az ókori egyiptomiak bizonyára megérdemelt jutalmának tekintették volna!

Horemheb, a XVIII. dinasztia utolsó fáraója megkísérelte eltörölni az amarnai eretnység összes emlékét. Ahet-Aton elnéptelenedett, a pompás templomok, paloták és nyaralók, valamint annak a forradalmi művészetnek sok alkotása, amely ebben a városban virágzott ki, mind a hódító homok és a sakálok prédájává lett. A város felépítése és fenntartása súlyos gazdasági érvágást jelentett az ország számára. Egyiptom sokat veszített külföldön szerzett hatalmából és gazdagságából. A fennálló rendet feláldozták a fáraó azon óhaja kedvéért, hogy a művészetben és a vallásban az „igazság” érvényesüljön. Ehnatonnak az emlékét is gyűlölték, és vallási elveit hamarosan elfeledték.

Akár számító politikus volt, akár egyistenhívő idealista, aki az „internacionalizmus” egy korai változatát hirdette, vagy esetleg valami e kettő között, álmai nem váltak valóra. Abban az Atonhoz címzett, híressé vált himnuszban azonban, amelyet Ehnatonnak tulajdonítanak, mégis tovább élnek eszméi: az, hogy minden emberfajának a Nap ereje teremtett; hogy minden emberfajának a Nap volt az atyja; hogy ez az egyedülvaló istenség helyezte az embereket a különféle tájakra és adott nekik különböző nyelveket és testi tulajdonságokat, s hogy a teremtő határozta meg az emberek életének minden fontos eseményét.

A TÚLVILÁGHIT ÉS A TEMETÉSI SZOKÁSOK /

Az ókori egyiptomiak nem a halál, hanem az élet szerelmesei voltak. Talán minden más népnél jobban áhítoztak az öröklétre, ők voltak az első nép, amelyről tudjuk,

hogy határozott elképzeléseket alakítottak ki az emberi lélek halhatatlanságáról.

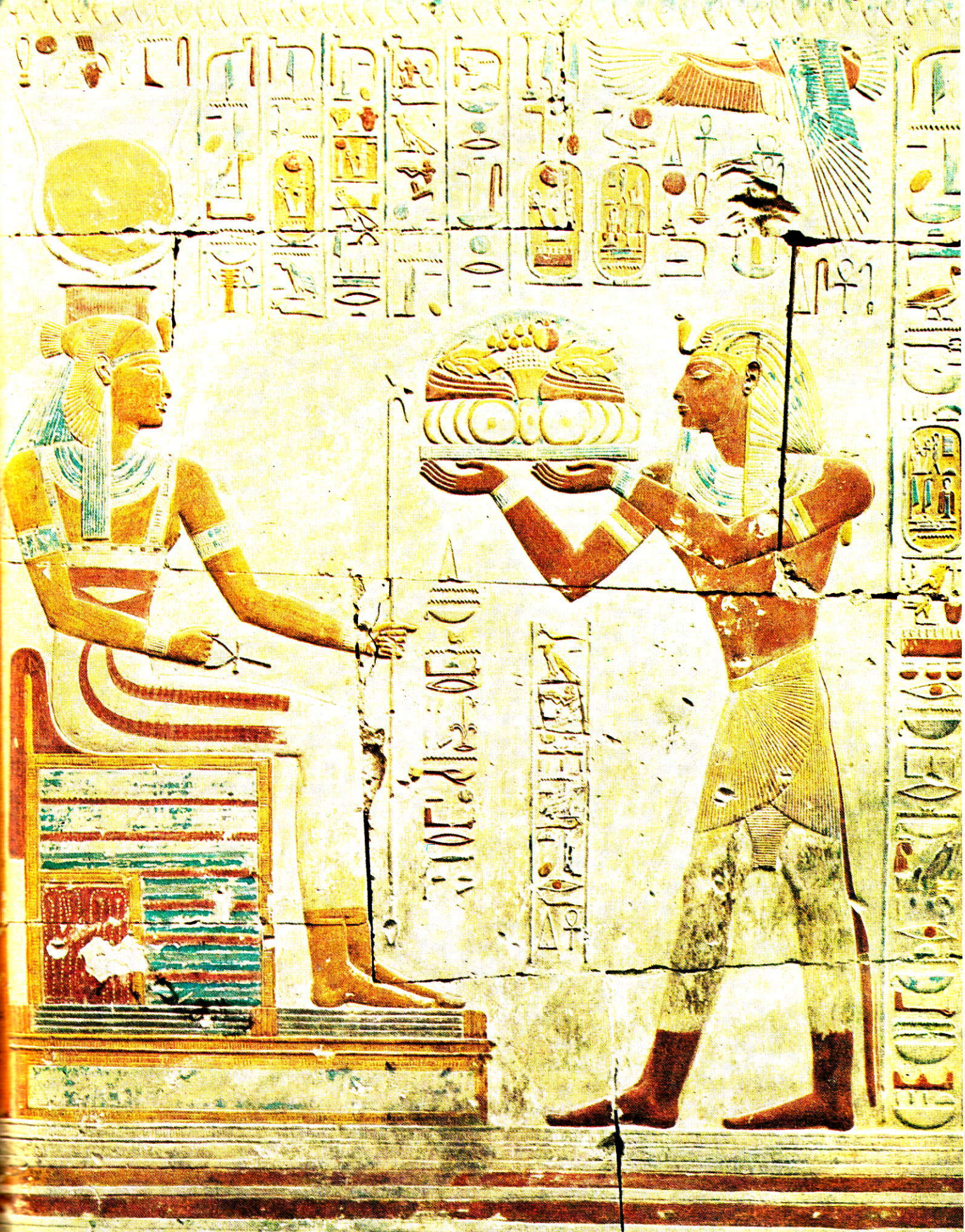
A részben isteni eredetű király túlvilági életét mindig másfajta képzeltek, mint az alattvalóké. A következőkben csak azok túlvilági életével foglalkozunk, akik nem voltak tagjai a királyi családnak.

Az egyiptomiak összetett módon értelmezték az emberi „személyiséget”. Elképzelésük szerint a test (és végső soron a holttest), az árnyék, az egyén neve és a *ba*, valamint a *ka* együttesen alkotja minden ember lényegét. A *ba* az ábrázolásokon emberfejú, madártestű lény. Ugy hitték, hogy a *ba* – szabad fordításban „lélek” – az egyén halhatatlan része, amely a halál után a testhez kötött marad, de a halott képviselésében, mintegy annak megbízottjaként tőle függetlenül cselekedhet: elhagyhatja a sírt és felkeresheti az életében kedvelt tartózkodási helyeit. Térbeli korlátozásoktól mentesen, időről időre továbbra is élvezheti a földi örömeket az elhunyt helyett.

A *ka* szó pontos értelmezése még nagyobb nehézséggel jár. A *ka* bizonyos mértékig az ember „hasonmása”, mindig jelen van és kész vezetni és segíteni őt életében. A halált követően a *ka* tovább él a sírban, sőt, a sír neve tulajdonképpen azt jelenti: „*ka* palotája”. A papokat, akik az elhunyt szükségleteiről gondoskodtak, *ka*-papoknak hívták, és az összes étel- és italáldozatot a *ka* számára készítették. A *ka* talán úgy írható le legjobban, mint teremtő erő, életadó energia, az élet igazi lényege, amely a halál után továbbra is fenntartja az egyén létét, életében pedig az ember állandó tanácsadójaként és lelkiismereteként működik. A *ka* mindig két felemelt karal, imádkozó pózban látható az ábrázolásokon, gyakran az ember feje fölött helyezkedik el.

A sír – akár veremsír, akár masztaba- vagy sziklába vájt sír (a valódi piramisok a királyi család számára voltak fenntartva) – volt az a hely, ahol az emberrel halála után ismét egyesülhetett a *ba* és a *ka*. Kimutatták – és van is benne némi igazság –, hogy az istenek templomai és az elhunytak sírjai emésztették fel Egyiptom anyagi erőforrásainak tetemes részét. Nemcsak a királyi család, hanem az előkelők és a jómódúak is minden lehetséges módon gondoskodtak róla, hogy felépítsék és berendezzék sírjaikat öröklétük céljára, és biztosítsák, hogy testüket a mumifikálás módszerével megőrizték.

A túlvilággal kapcsolatban három alapvető gondolkodói iskola alakult ki. A legősibb és legegyszerűbb elképzelés szerint az emberek sírjukban tovább folytatják életüket. Ez a tanítás volt a három közül mindvégig a legnépszerűbb. A sírban az emberek képességei és szükségletei ugyanolyanok, mint életükben: élelemre és használati tárgyakra továbbra is rászorulnak. A legősibb veremsírokban a tetemmel együtt kezdetleges főzőfeszerezést és ékszereket is elhelyeztek. Később a sír falait,

a sír tulajdonosának szórakoztatására, a mindennapi életből vett jelenetekkel, valamint ételeket és italokat felvonultató lakoma képeivel díszítették. Teljes halotti felszerelést is adtak velük: ruhákat, ékszereket, parókákat, háztartási eszközöket, életükben kedvelt tárgyaikat, továbbá szolgák makettjeiből álló csapatot. A maketteket, később pedig az usébtiket a szolgák helyett temették uruk mellé – korábban ugyanis a szolgákat temették el az urukkal együtt, hogy halála után gondoskodjanak szükségleteiről.

A holttestet bonyolult eljárással mumifikálták. A balzsamozás az idők során rangos szakma és jövedelmező foglalkozás lett, de az alapötletet valószínűleg elődeiknek azok a maradványai sugallták, amelyeket az ókori egyiptomiak megaszalódva és konzerválódva találtak meg a homokban. A mumifikált tetemet pólyába burkolták, ennek rétegei közé amuletteket helyeztek, hogy a testet minden bajtól és veszedelemtől megóvják, mivel a test fennmaradását elengedhetetlennek tartották a túlvilági élet szempontjából. A sírba gyakran hajómodellt is tettek, hogy az elhunytak módja legyen zarándokutat tenni Abüdosz szent városába.

Úgy vélték, hogy a *ba* a halál beálltakor elhagyja a testet, a mumifikálási eljárás befejezése után azonban visszatér, amikor a temetéskor a szájmegnyitás szertartását elvégzik a múmián, ezzel mindörökre visszaadva a halottnak az életet. A halottnak szükségük volt az élőkre, hogy azok elvégezzék a halotti rítusokat, később pedig folyamatosan ellássák őket étel- és italadományokkal, hogy a *ka* táplálékhoz jusson. A birtok örököse nem szükségszerűen a legidősebb fiú volt, hanem az, aki az elhunyt számára a temetési szertartásokat elvégezte (bár a legtöbb esetben ez a legidősebb fiú kötelessége volt). Az egyiptomiak attól rettegetek a legjobban, hogy esetleg Egyiptomon kívül éri őket utol a halál, olyan helyen, ahol a szabályos temetési eljárást nem végzik el, vagy pedig attól, hogy holttestük a tűz martaléka lesz, illetve tönkremegy, ha vízbe fülnek.

Hamarosan kiderült, hogy az örökösök képtelenek a végtelenségig folytatni az ételek és italok hordását a sírba. Néhány nemzedék múlva – az elhunyt hozzátartozók számának növekedésével – egész napjukat kitöltötte volna a sírok felkeresése. Ezért alakult ki a szokás, mely szerint az egyiptomiak vagyonuk egy részét még életükben félretették, hogy haláluk után biztosítsa sírjuk ellátását és egy *ka*-pap alkalmazását, aki mindörökké gondoskodott a szükséges adományok eljuttatásáról. A *ka*-papi hivatás kezdett nemzedékről nemzedékre öröklődő családi foglalkozássá válni. Ennek a rendszernek egészen nyilvánvaló hátrányai voltak: az idők múlásával a jövedelem csökkenése aláásta a család gazdasági helyzetét, és arra sem lehetett biztosan számítani, hogy a *ka*-papok eleget tesznek vállalt kötelezettségeiknek. A tényleges gondoskodást ezért végül varázslattal, az ételeknek a sír falára festett, a sír tulajdonosa által tetés szerint életre kelthető képeivel helyettesítették. Bi-

zonyos ünnepeken napjainkban is elterjedt szokás a modern Egyiptomban ételek szétosztása a szegények között a halottak lelki üdvéért. Nem valószínű, hogy a résztvevők tudatában lennének annak, hogy a szokás gyökerei fáraókori múltjukba nyúlnak vissza.

A túlvilághit és a temetési szokások idővel az Ozirisz- és a napkultusból átvett elemekkel egészültek ki. Eredetileg úgy hitték, hogy a király vagy a mennybe jut, ahol csillag lesz belőle az égen, vagy atyjával, Rével, a Napis-tennel együtt járja az égboltot, annak nappali és éjszakai bárkáján, vagy pedig halálakor azonossá válik Ozirisszel, a halottak királyával, az alvilág istenével. Az első átmeneti kor után a túlvilághit demokratikusabbá vált. Minden férfi és nő elkísérhette az égen körbejáró Rét örökké tartó útján, vagy – másik lehetőségként – jogot nyerhetett rá, hogy Ozirisszá legyen, bármilyen alacsony sorból származott is. Ebben az esetben veszedelmekkel teli utat kellett végigjárnia, számos megpróbáltatást kiállnia, és alávetni magát földi tettei megítélésének, mielőtt végezetül eljuthatott Ozirisz birodalmába, ahol minden ember egyenlő. Ott egy kis földdarabot művelhetett, és folytathatta korábbi földi életét. A gürcölő parasztok számára az Ozirisz-hit szerinti túlvilági élet bizonyára pompás kilátásokkal kecsegtetett. Nem meglepő tehát, hogy ez a vallás igen népszerű volt.

Úgy látszik, a társadalom valamennyi rétegének kielégítő vallási elképzelés állt rendelkezésére. A szegényektől nem lehetett elvárni, hogy jól berendezett sírban töltött túlvilági életről álmodozzanak, miközben tetemüket gyékénytakaróba burkolva, a földbe ásott gödörbe helyezték, és közös sírba temették vagy a Nílusba dobták. Egyetlen reményüket Oziriszba vetették tehát. A vagyonosabbak azonban foglalkozhattak azzal a gondolattal, hogy az örökkévalóságot előkelőbb helyen: a paradicsomban – egy második Egyiptomban – töltik, amely mentes a járványoktól és a háborúktól. Az egyiptomiak éppen a túlvilághit összetettsége miatt hajlamosak voltak a kompromisszumokra, és végül hivatalosan is teljességgel elfogadhatónak tartották a különböző vallási nézetek egybeolvasztását, egyáltalán nem érezték ezt következetlenségnek. A halál utáni életbe vetett hit azonban az egész egyiptomi társadalomban általánosan elfogadott volt.

Vajon akadtak-e olyanok, akik kételkedtek e bonyolult temetési előkészületek hatékonyságában? A jelek szerint igen, fennmaradtak ugyanis olyan szövegrészletek, amelyek másfajta magatartásról tanúskodnak a halállal kapcsolatban. Ilyen például az itt következő: „Az isteneknek, akik hajdan éltek és piramisaikban nyugosznak, az előkelőknek és hasonlóképpen a megdicsőülteknek, akik szintén piramisaikba temetkeztek és palotákat építettek maguknak – a helye sincsen meg. Mi történt velük? ... Falaik összedőltek, nyomuk sincs már, mintha soha nem is lettek volna.

Nem jön vissza senki onnét, hogy beszéljen helyzetükről, elmesélje ügyeiket és megnyugtassa szívünket, amíg

mi is eltávoztunk arra a helyre, ahová ők mentek... Ünnepelej, ne fáradjon ki a szíved ebben. Íme, nem adatott meg senkinek, hogy vagyonát magával vigye és nem jön vissza az, aki eltávozott.” (Kákosy László fordítása)

Az egyiptomiak vallási nézeteinek egyik legérdekesebb vonása az egyéni lélek feletti utolsó ítélettel kapcsolatos elképzelésük. Úgy gondolták, az emberek halálukkor az istenek megvesztegethetetlen ítélőszéke elé kerülnek, akik számba veszik életüket és földi cselekedeteiket, és eszerint ítélik őket örök üdvösségre vagy pusztulásra.

„Tudd meg, hogy a bíróság, amely ítéletet mond a bűnösök felett, nem lesz elnéző abban az órában, amelyben meghozza döntését a boldogtalanokról és eleget tesz feladatának... Ne reménykedj az évek hosszában, mert számukra egy emberöltő csupán annyi, mint egy óra. Midőn az ember halála után odaáll, cselekedetei ott vannak felhalmozva mellette. És ami ott van, mindörökké ott is marad. Aki olyat tesz, ami bűnös dolog, az örült, de aki gaztettektől mentesen jut a másvilágra, úgy él majd ott, mint egy isten.” (Idézi Pierre Montet az *Eternal Egypt* [Az örök Egyiptom] című művében.)

Ozirisz, a nagy bíró volt a 42 isteni szavazóbíróból álló törvényszék elnöke. Az eljárásra Thot, az írás istene fel-

155 / Anubisz, a balzsamozás sakálfejű istene felkészíti a holttestet a temetésre. A múmiát oroszlántestű utánzó ravatalra helyezték, és Anubisz éppen az Ozirisz-szertartást végzi. Az elhunyt Szennedzsem, a sírok hivatalnoka az Újbirodalom korából (XIX. dinasztia).

ügyelt, aki táblájára feljegyezte a vizsgálat eredményét. Az elhunyt köteles volt felmondani a „tagadó hitvallást”, 36 nemleges kijelentést tenni: tagadni, hogy része lett volna különféle gonosztettek elkövetésében, majd pedig szertartásosan kinyilvánítani ártatlanságát. Végezetül fel kellett sorolnia azokat a jócselekedeteket, amelyeket véghezvitt. Szívét az istenek mérlegére helyezték, súlyát összemérték *Maat* tollának – az igazság jelképének – súlyával, és ha a mérleg két oldala egyensúlyban volt, akkor az elhunyt elindulhatott az örök boldogság felé. Ha bűnös életet élt, szörnyű sorsra ítéltetett.

Az egyiptomiak talán legszembevetőbb jellemvonása az a határozott meggyőződésük volt, hogy az emberi élet folytatódik a halál után. A modern világ hálával tartozik az egyiptomiaknak azért, hogy ily alaposan felkészültek a túlvilági életre, ez tette lehetővé, hogy mélyebb, alaposabb betekintést nyerjünk e nagy nép képességeibe, megismerhessük művészetét és vallási nézeteit.

AZ EGYIPTOMI TEMPLOMOK

TÖRTÉNET
KÉPEKBEN

Az egyiptomi templomok alaprajza és építészeti megoldásai keveset változtak az Újbírodalom korától a Ptolemaiosz-korig. Valamennyi templom az isten lakóhelyéül szolgált. Tömör pülónjai, vagyis kapuzatuk – amilyen például a Ptolemaiosz-kori edfui Hórusz-templomé (156. kép) – nyitott udvarok és oszlopcsarnokok során át vezetett az isten szentélyéhez. A templomoknak két fő típusuk volt: a bennük lakozó isten imádására szolgáló úgynevezett kultikus templomok, illetve a halott és istenként imádott fáraók tiszteletére szánt halotti templomok. Az edfui Hórusz-templom a kultikus templomra példa, a thébai Ramesszeum, amelynek hatalmas oszlopai a 157. képen láthatók, II. Ramszesznek, a katonakirálynak

szentelt halotti templom. A templom hatalmas pülónjai nyitott előudvarba vezettek, melyet gyakran oszlopos kerengők öveztek. Az ünnepi felvonulási menetek a pülónok között léptek be a nyitott udvarra, útban a szentély felé, ahol a legmagasztosabb szertartásokat végezték. A világiakat valószínűleg nem engedték az udvaron túlra, ott azonban imádkozhattak, áldozatokat mutathattak be és végignézhették az ünnepi felvonulást. A felvonulási út a szentély felé közeledve fokozatosan emelkedett, ezzel is növelve az áhítat érzését, miközben elérte a szentélyt. Minden templom az ősi „Teremtés Szigetét” jelképezte; pálmákat, papiruszt és lótuszt formázó oszlopaik pedig a sziget növényvilágát utánozták.

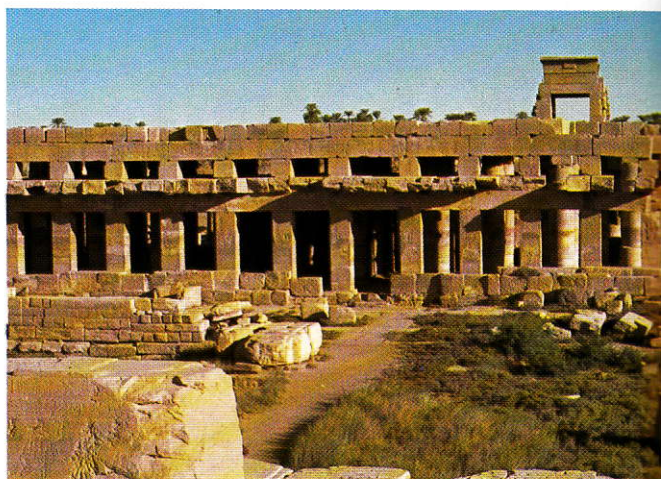
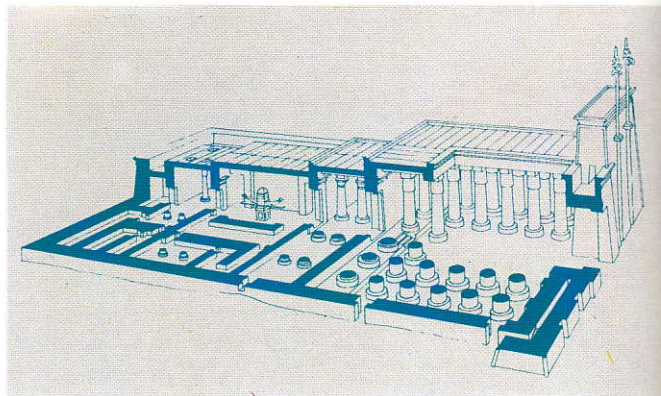
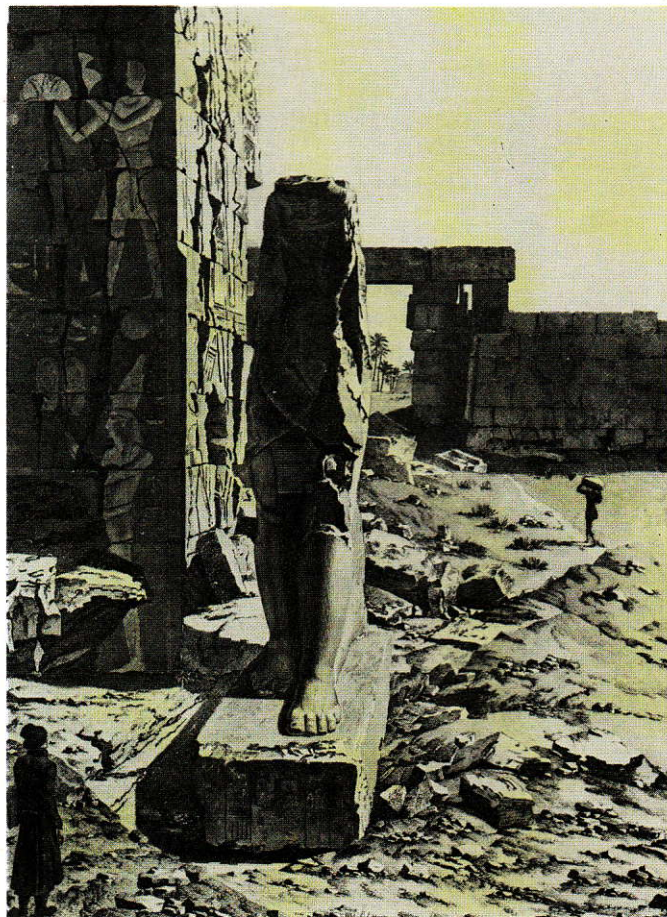

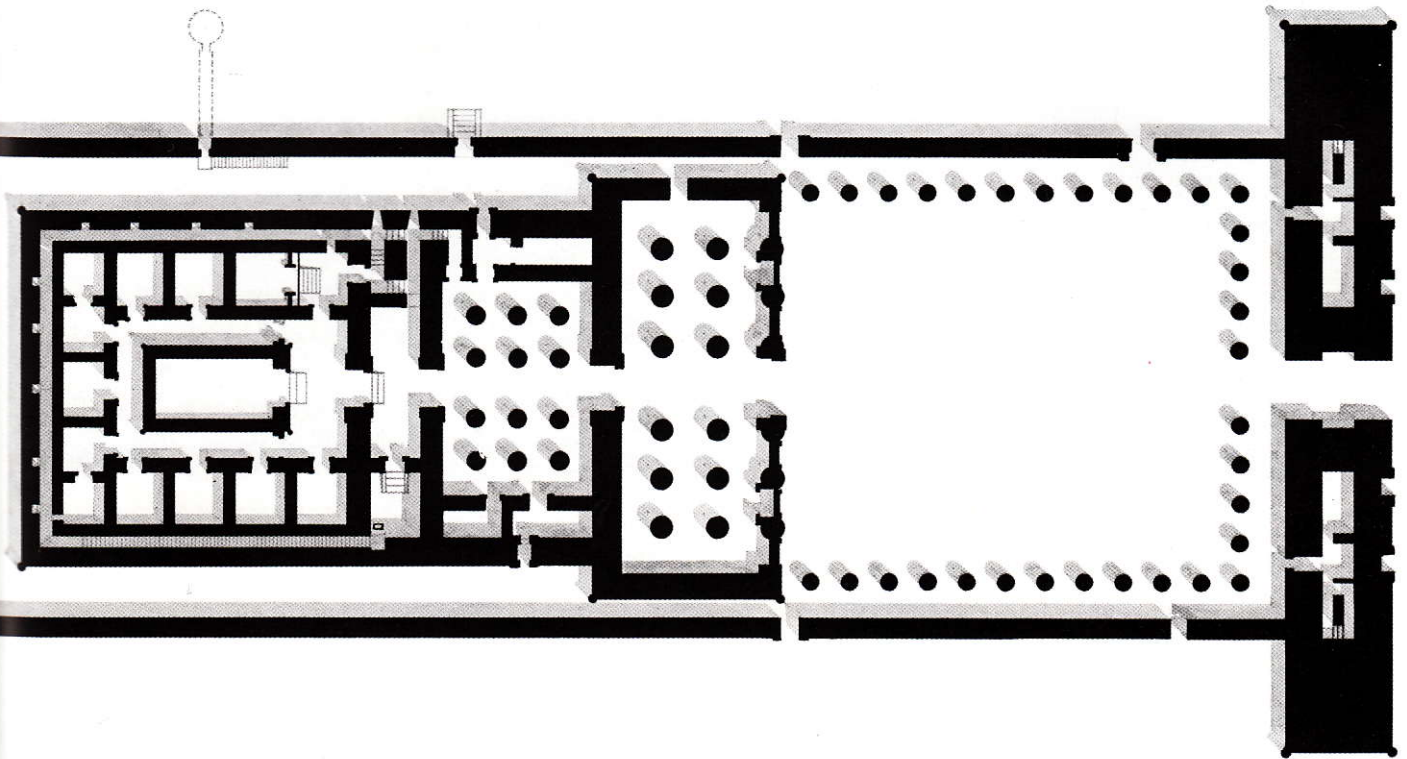
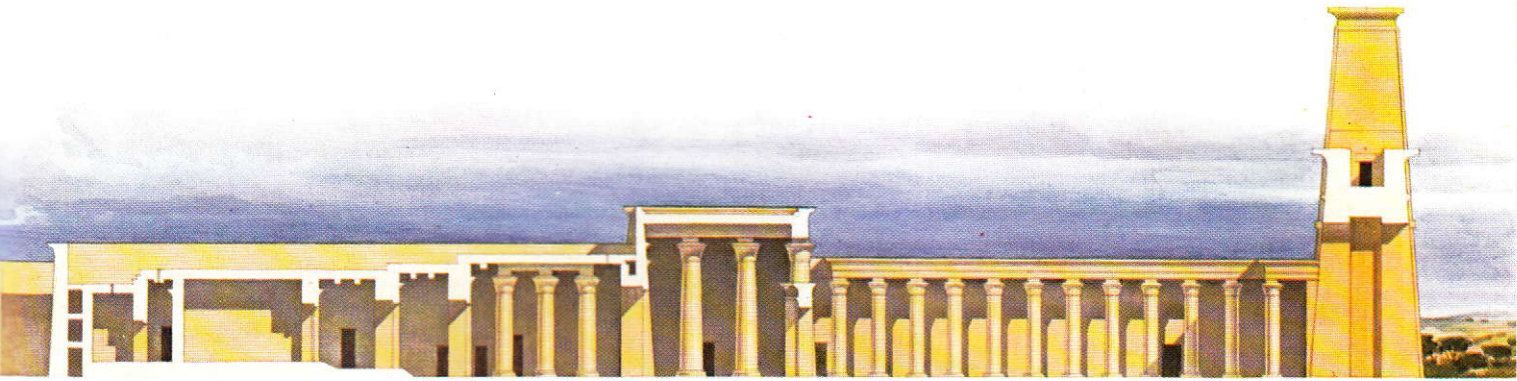

158. kép: Az edfui Hórusz-templom hüposztülosz udvara (oszlopos előcsarnoka), egy utazó 1838-ban készült rajzán. Sok nagy templomot nagyrészt eltemett a homok, s ilyen állapotban pillantották meg őket első ízben a múlt századi európai utazók. Eredetileg élénk forgalmú, lakott vidékeken épültek, napjainkra azonban többségük környéke elhagyatott.

159. kép: Egy másik, 1847-ből való nyomat az oszlopcsarnok előtt álló egyik szoborkoloszust ábrázolja és a karnaki romokat tárja elénk, mielőtt újabban megtisztították és részlegesen restaurálták. Karnak és Luxor – mindkettő Théba közelében van – Amon isten kultuszának fontos központja volt. A jellegzetes elrendezésű templomokban az oszlopcsarnok lenyűgöző hatást keltett, ez volt az utolsó állomás a szentélyhez vezető úton.

160–161. kép: A karnaki főtemplom keresztmetszetén (160. kép) a pülóntól a szentélyhez (az ábra bal oldalán) vezető oszlopcsarnokok láthatók. A szentélyben bárkáján áll az istenszobor. A jellegzetes oszlopcsarnokot, amelynek oszlopfői lóbuszt vagy papiruszt mintáznak, a királyt az istenek társaságában ábrázoló jelenetek díszítik. A karnaki negyedik pülón csarnokai a világosságot az oszlopok feletti ablaksoron át kapták (161. kép).

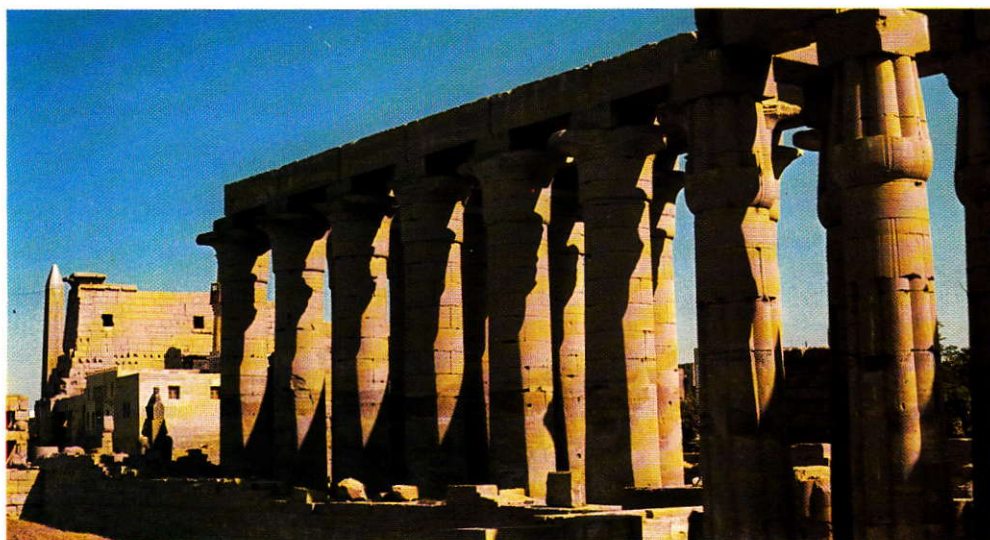
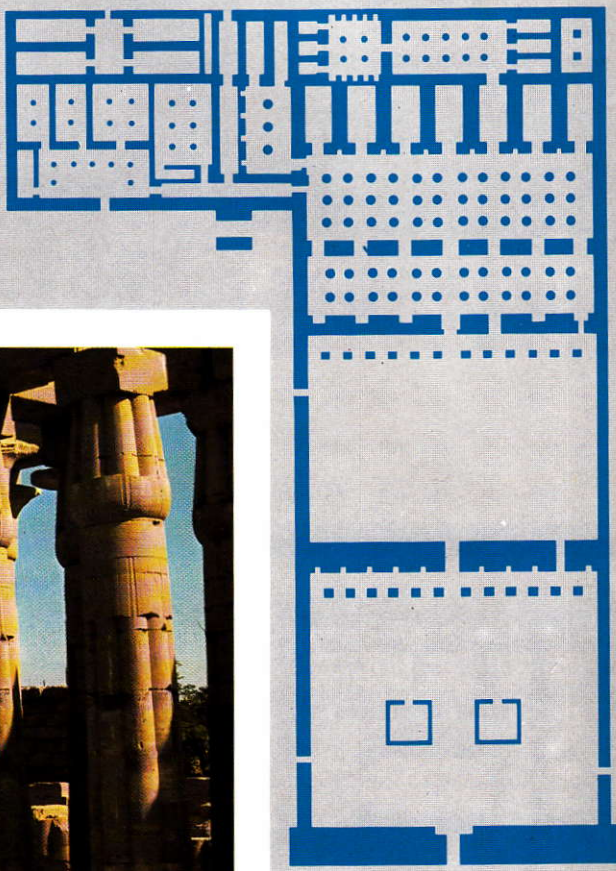
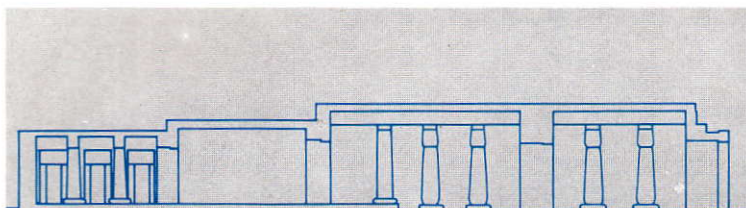

162–163. kép: A Ptolemaiosz-korban épült edfui Hórusz-templom – a képeken keresztmetszete és alaprajza látható – jellegzetes egyiptomi templom: hatalmas pülónja (jobbboldalt), előudvara, oszlopcsarnokai és szentélye van.

A szentély egyszerű terem volt, azt a nádkunyhót utánozta, amely a legősibb korszakban a helyi isten szobrát rejtette. A kultikus képmás elég kicsiny volt ahhoz, hogy a felvonulások alkalmával bárkáján hordozzák.

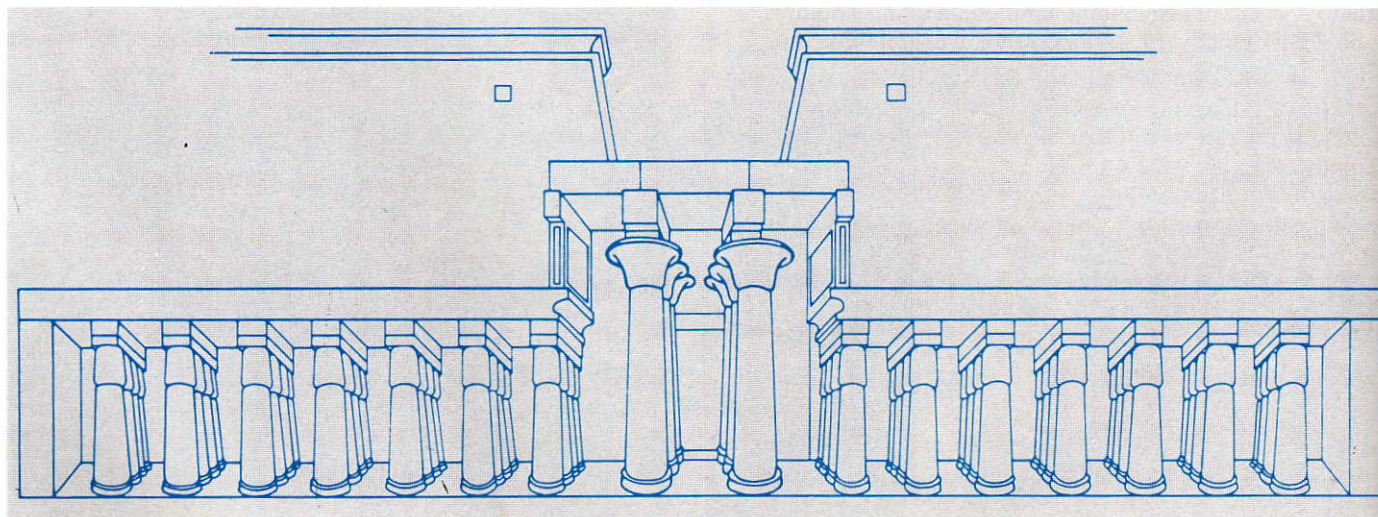
164. kép: A Ptolemaiosz-korban épült Kom Ombó-i kettős templom sokban hasonló a korábbi templomokhoz, oszlopfői azonban görög-római hatásról árulkodnak. Egyiptomban azért maradt fenn olyan sok templom jó állapotban mindmáig, mivel a palotákkal és a lakóházakkal ellentétben időálló kőből épültek.

I. Széthi abüdoszi temploma (keresztmetszete és alaprajza a 165. képen látható) egyedülálló, mivel felülnézetből „L” alakú, és mert nem egy, hanem hét kápolna van benne. Ez volt az Ozirisz-kultusz központja is, ahová zarándokok gyűltek, hogy tanúi lehessenek az isten halálát és feltámadását bemutató évenkénti színjátéknak. Az alaprajzon (az ábrán alulról felfelé haladva) két udvar és két oszlopcsarnok látható, ezután következik a hét kápolna, majd ezek mögött külön helyiségek az Ozirisz-színjátékkal kapcsolatos titkos szertartások számára. A bal oldali épületszárnyban raktárak és szertartási helyiségek voltak.

A leghíresebb oszlopos portikusok és oszlopcsarnokok Amon luxori (166. kép) és különösen karnaki templomaiban találhatók. Az utóbbi az Újbírodalom idején, Egyiptom úgynevezett birodalmi korszakában uralkodó fáraók túlméretezett, grandiózus elgondolásait tükrözi. I. Széthi és II. Ramszesz karnaki nagy oszlopcsarnokának – a világ leghatalmasabb oszlopcsarnokának – keresztmetszete látható a 167. képen. A csarnok maga 5000 négyzetméter alapterületű, a középső oszlopok 21 méter magasak. A karnaki épületegyüttes összesen 20, különféle isteneknek szentelt templomból, kápolnából és csarnokból áll.

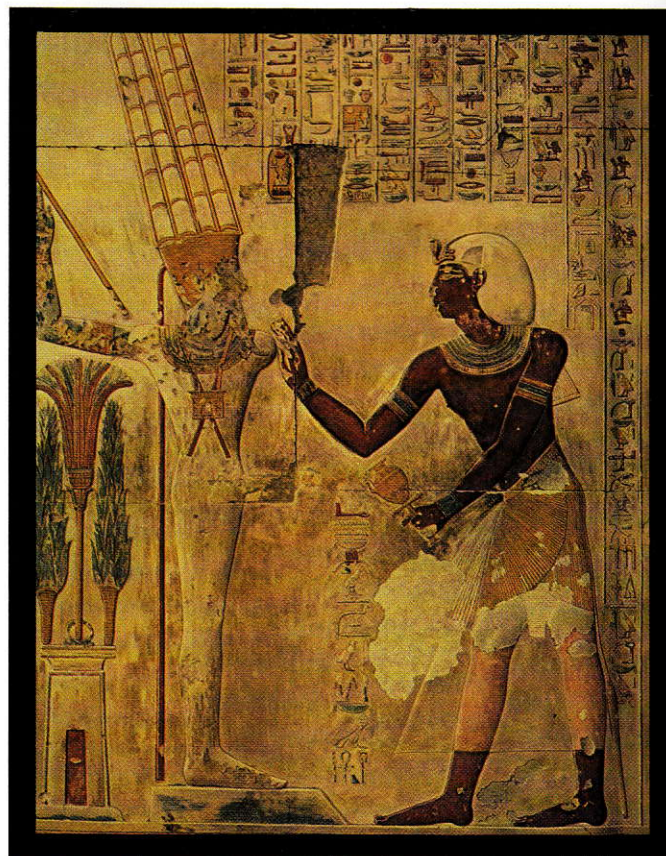
Thébában két, Amonnak szentelt fő templom állott, az egyik a karnaki, ez volt a központi templom, a másik kisebb, két és fél kilométerre délre, a modern Luxor város közelében található. A luxori templomot a XVIII. dinasztiahoz tartozó III. Amenhotep építtette egy régebbi szentély helyére. Halála előtt kiegészítette a templom elé emelt, 14 oszlopból álló kettős oszlopsorral, amelynek oszlopai 15,85 méter magasak. A kettő közötti teret később a nagyra törő építő, II. Ramszesz egy második előudvarral és egy új, óriási pülónnal töltötte ki (168. kép), amelyet két obeliszkkal és saját magát ábrázoló hat szoborkolosszussal ékesített, amelyek közül négy áll, kettő ül. Amenhotep eredeti temploma azonban sokkal kecsesebb, és átgondoltabb tervező munkáról tanúskodik, mint ez a nehézkes későbbi alkotás, amely az Újbírodalom művészeti törekvéseinek az építető uralkodása idején elért csúcspontja. A 19. századi nyomtatott (169. kép) a részleges restaurálás előtti Luxort és Ramszesz óriási ledőlt kolosszusát ábrázolja.

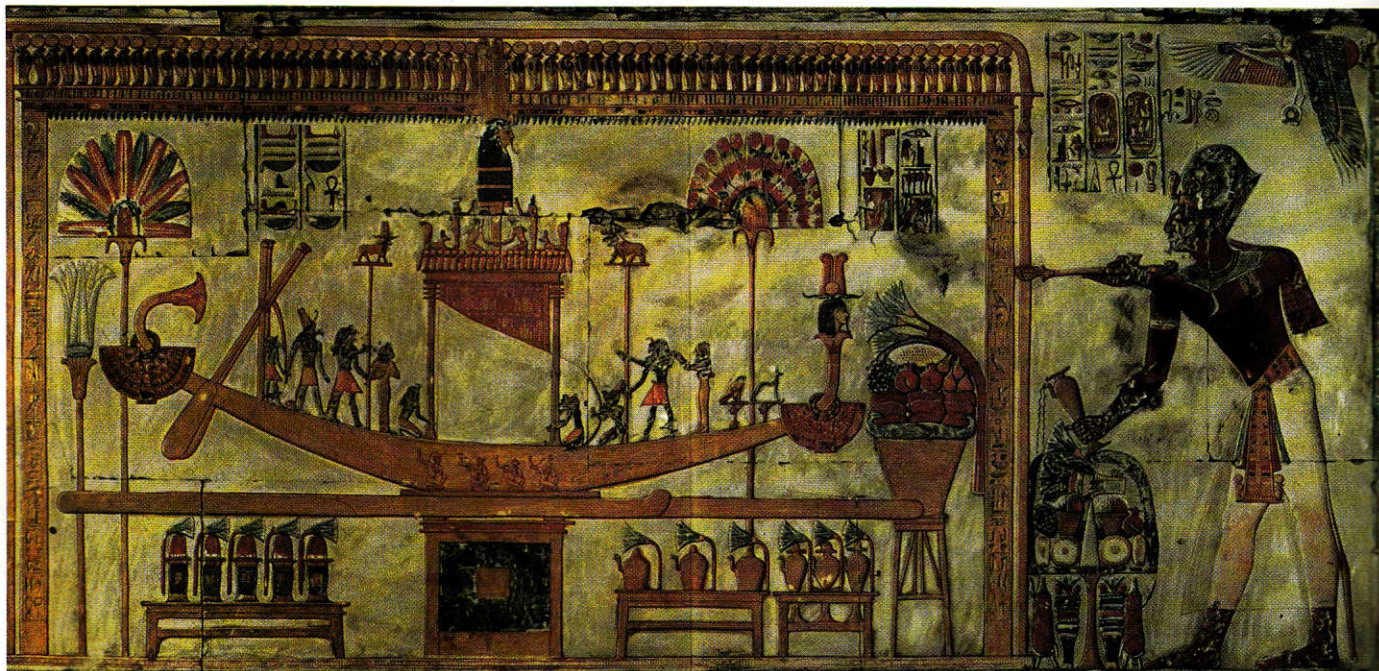
Amon két thébai temploma szoros kapcsolatban állt egymással, különösen az áradás idején tartott évenkénti ünnepségek alatt, amikor Amon isten képmását a szent bárkán Karnakból a Níluson felszállították Luxorba, ahol minden esztendőben több hetet töltött. Amon, aki előbb csak Théba helyi istene volt, a város meggazdagodásával párhuzamosan egyre tekintélyesebb lett: először a Középbírodalom korában, majd pedig az Újbírodalom fáraóinak isteneként (amikor Rével azonosították). A birodalmi korban Amon mérhetetlen vagyonra tett szert, III. Ramszesz idején thébai birtokain – beleértve a karnaki és luxori templomokat – mintegy 86 000 munkást foglalkoztattak, csaknem 2800 négyzetkilométernyi földbirtok, 65 nagyobb és kisebb város, valamint tömérdek egyéb érték volt tulajdonában.

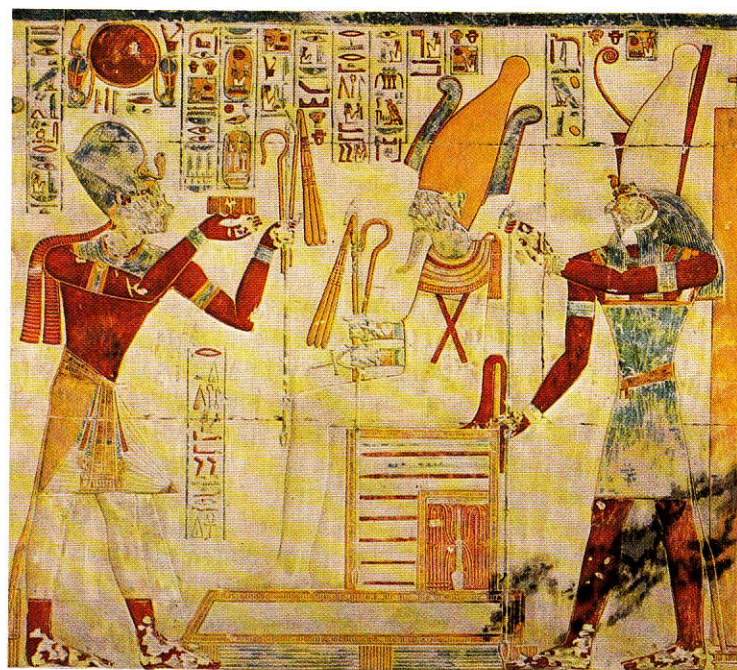
Az egész egyiptomi templom – pülónjával, udvaraival és csarnokaival – tulajdonképpen egyetlen kis helyiség, a szentély köré épült. Ez állt a középpontjában, itt lakott az isten, aki kultikus képmását használta pihenőhelyéül. Itt került sor a legszentebb rítusokra. Ezeknek két típusa volt: a naponkénti szertartások, amelyeket a papok végeztek el, és a meghatározott időszakonkénti ünnepek, amelyeken az istenek életének egyes eseményeit, az évszakok változásait, a fáraók megkoronázását vagy ennek évfordulóit ünnepelték meg. Az ilyen ünnepségek voltak talán az egyedüli olyan vallási szertartások, amelyeken az egyiptomi nép tevékenyen részt vehetett. A mindennapi rítusok legfontosabb részét a fáraó – vagy a király helyetteseként a főpap – végezte. Minden templomot kívül-belül domborművek és feliratok díszítettek. Egy részük bizonyos nagy eseményekről, a király megkoronázásáról vagy magának a templomnak az alapításáról emlékezett meg, mások gyakran az egyes termekben vagy csarnokokban végbemenő vallási szertartások részleteit ábrázolták, így módon páratlanul értékes dokumentumokul szolgálnak arról, milyenek is voltak ezek a szertartások. Különösen jó állapotban maradtak fenn a rítusokat ábrázoló képek Abüdoszban. Az itt következő lapokon látható válogatásból képet alkothat az olvasó azokról a naponként megismétlődő rítusokról, amelyeket I. Széthi fáraó mutatott be Amon-Ré és Ozirisz isten tiszteletére.

A szertartás azzal kezdődik, hogy Széthi király belép a szentélybe, kiveszi Amon-Ré szobrát kis kápolnájából (naosz) (170. kép). Közben imákat mond, megtisztítja a szentélyt, majd tömjént éget és italáldozatot mutat be az isten képmásának (171. kép). Ezután kicseréli az isten ruháját és megújítja keneteit (172. kép), pompás nyakdísz kínál fel Ozirisznek, akinek háta mögött Ízisz áll (173. kép),

majd a naoszába visszahelyezett istennek átadja jogait, korbácszerű buzogányát, boka- és karpereceit (174. kép). További ajándékok, végül pedig ételáldozat teszik teljessé a szertartást. Az ételt később más termekben a valaha élt összes fáraót (az őseket) felsoroló „királylistának” ajánlották fel áldozatul, végül pedig szétosztották a papok között.

175. kép: Min, a termékenység istene tiszteletére rendezett ünnepi felvonulás. Rajzmásolat III. Ramszesz Medinet Habu-i halotti templomának falképeiről. Az istenszobrot (középen) ujjongó embersokaság közepette kihozták a szentélyből a külső udvarokra. A fáraót hordszéken viszik (baloldalt), ugyanő tömjénfüstölőt tart az isten képmása elé (középen), illetve egy másik, hordozható istenszobor előtt lépked (jobbaldalt).

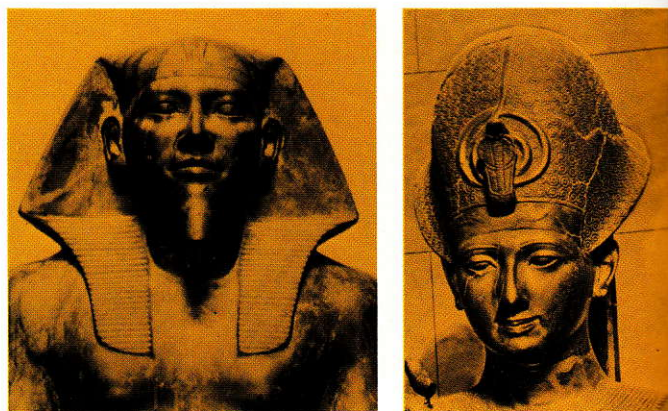
5. A KIRÁLY ÉS A KÖZNÉP

Minden rövid áttekintés csupán felületes képet adhat az ókori Egyiptomban uralkodó társadalmi körülményekről. Másfelől, bár állnak rendelkezésünkre bőven tárgyi emlékek, mégiscsak igen vázlatos információval szolgálnak az egyiptomi lakóházakról, bútorokról, ruházatról, ékszerekről. Nagyon is indokolt tehát, ha időnként a leletek részletesebbek és bőségebbek, mint amilyeneket például a Deir el-Medine-i királyi munkások hagytak ránk, hogy alaposan vattalóra fogjuk ezt az anyagot, beleértve a hulladékot is, mert ezáltal megismerjük az egyiptomi átlagemberek személyiségét, amit egyetlen sír, templom vagy szobor sem tesz lehetővé.

Az egyiptomi életmód főbb sajátosságainak felderítésére tett kísérleteink során a témát két szemszögből közelítjük meg. Először a társadalom struktúráját vizsgáljuk: a királyi család, az előkelők, a mesteremberek, hivatalnokok, rabszolgák életét, ugyanis ez a tagozódás minden időben jellemző volt az egyiptomi civilizációra. Másodjára pedig a társadalom olyan aspektusait vesszük szemügyre – például a házasságot, az oktatást, a betegségeket, a katonáskodást –, amelyek függetlenek a társadalmi helyzettől és a vagyoni állapottól, és valamennyi egyiptomit érintettek.

A FÁRAÓ / A „fáraó” elnevezés az egyiptomi *‘per-aa’* „nagy ház” jelentésű szóból származik, és eredetileg a királyi palota neve volt. Idővel magára az uralkodóra alkalmazott kifejezéssé vált. A fáraó mint az istenek képviselője, aki azonban feladatait a halandók világában végzi, számos tisztséget töltött be: ő volt a hadsereg főparancsnoka, az államigazgatás és a kincstár feje, valamennyi templom főpapja és a legfőbb bíró. A legrégebbi időkben ezeket a feladatokat valószínűleg személyesen látta el, de amikor az ország szervezete egyre bonyolultabbá vált, teendői egy részét tisztségviselőire ruházta át. Az Óbirodalom korára ez a rendszer magasabb fokú szervezettséget ért el, bár a király bizonyos funkciókat megtartott magának. Ő maradt a legfőbb fellebbviteli fórum bűnügyekben, aki megkegyelmezhetett a halálra ítéltnek vagy megerősíthette a halálos ítéleteket. Ő volt *Maatnak*, az igazság és a jog megtestesítőjének, valamint a világmindenség fennálló rendjének a támasza. Csatakat vívott és áldozatot mutatott be a templomokban, valamennyi templomi és katonai dokumentum valójában azt a fikciót rögzíti, hogy egymaga végezte az szertartásokat és ő ölte meg az ellenséget.

Így tehát Egyiptom ereje nagymértékben annak a királynak a képességeitől függött, akit az istenek azért teremtek, hogy elvégezze a szükséges teendőket, mivel kizárólag ő közvetíthetett az istenek és az emberek között. A legősibb időkben pásztorkodó törzsfőnökök álltak a különböző vidékek élén, végül azonban az egyipto-

176–177 / Két eltérő művészeti stílus: Khéphrén feje az Óbirodalom korából (balra) és a kék (harci) koronát viselő II. Ramszesz feje (jobbra) egy későbbi, dekadensebb stílusban.

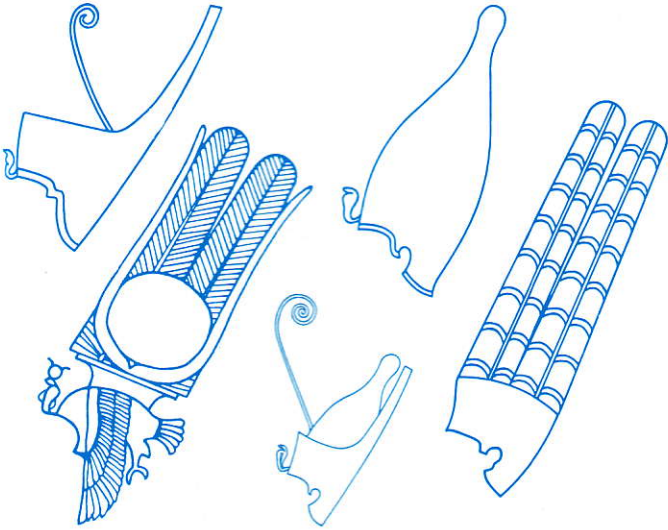
miak egyetlen király uralma alatt eljutottak egy olyan nemzeti egységhez, amely egyetlen más ősi civilizációt sem jellemzett, ami meghozta számukra a központosított állammal együtt járó összes előnyt, és képessé tette őket arra, hogy elvégezzék a földek lecsapolását, öntözését és a piramisok felépítését.

Királyukat eleinte az istenek megtestesülésének tekintették, és úgy képzelték, a piramisok biztosítják az istenkirály túlvilági létét, ettől függött ugyanis alattvalóinak örökkévalósága. Az V. dinasztia korában a királyt már Ré isten valóságos fiának tekintették, és ez a hit Egyiptom egész történelme folyamán fennmaradt. A király elméletileg Hórusz istennek, Ozirisz fiának megtestesülése is volt, és halálakor Oziriszá vált. A Középbirodalom korában a királyok már nem álltak oly távol a néptől, a királyi hatalom összeomlása az Óbirodalom végén nagy változást hozott a király személyének megítélésében. A királyokat ekkor – bár továbbra is hittek isteni eredetükben – inkább a nép oltalmazóinak és megmentőinek tekintették. Az Újbirodalom korára a királyokat katonáknak kiáltották ki, akik létrehozták és fenntartották azt a hatalmas birodalmat, amely a hükszósok megdöntése és kiűzése után jött létre.

Ehnaton, akinek egyistenhite általánosságban elfogadhatatlan volt, szétszúrta ezt a képet, és mint isten kizárólagos megbízottja a földön, megpróbálta megszilárdítani a fáraó különleges helyzetét. Elképzelése emlékeztetett a királyok régebbi időkbeli ismert, kizárólagos isteni státusára. A Későkorban az egymást követő idegen hódítók átvették a fáraó szerepét, annak valamennyi hagyományos kellékével együtt, mert ahhoz, hogy uralkodhassanak Egyiptom felett, szükségük volt a monarchia hagyományos abszolút hatalmára. Amint azt már említettük, főként a Ptolemaioszok használták fel a fá-

178 / Templomi dombormű. A király az atef-koronát viseli, egy isten és egy istennő előtt áll. A későbbi időkben a keresztények az alakok arcát megsemmisítették.

179 / Egyiptomi koronák. Balról jobbra: a vörös korona; a királyné koronája (két tollal, a napkoronggal és Hathor szarvaival); a fehér korona (fent), a kettős korona (alatta), és az Amon által viselt korona (jobb szélén).

raó tekintélyét Egyiptom kizsákmányolására, de a rómaiak ugyancsak kiaknázták a fáraó személyes tekintélyében rejlő lehetőségeket.

A fáraók téglából és fából épült palotákban laktak, ezek közül azonban alig néhány maradt fenn. Magunk elé képzelhetjük a fáraót szokásos teendőinek végzése közben: tanácsadói körében kihallgatáson fogadja tisztviselőit, az építészeket, mérnököket, meghallgatja jelentéseiket; mérlegeli, kegyelmet adjon-e a bűnözőknek; üdvözli a más országokból érkezett követeket és kegyesen megjutalmazza arra érdemes alattvalóit. Vallási teendői közé tartozik az állam főistenének kijáró szertar-

tások naponkénti bemutatása. Már uralkodása elején hozzákezd sírja felépítésének előkészületeihez, és rendszeres ellenőrző látogatásokat tesz az építkezés színnyén. Szórakozásai is erőfeszítést igénylőek: gazella-, antilop-, szarvasvadászat odahaza vagy – mint a XVIII. dinasztiához tartozó királyok esetében – oroszlán- és elefánthajszja az Eufráteszen túl. Szívesen foglalkozott kosihajtással és íjászával is, továbbá zene- és énekszó mellett lakomákon mulatozott.

Halála után múmiáját elhelyezték síremlékében. Rendszerint fő feleségétől született legidősebb fia követte a trónon. Rövid idő elteltével sor került a koronázásra, amit az országban mindenütt multságokkal és ünnepekkel üdvözöltek. Homlokára illesztették a kettős koronát – Alsó-Egyiptom vörös és Felső-Egyiptom fehér koronáját –, amely Egyiptom egyesítését jelképezte. Az új király felvette királyi nevét, amely öt címből állt, ezek nyomatékot adtak istenfiúi pozíciójának, és hangsúlyozták hatalmát, amelynek révén a két ország felett uralkodott. Valamennyi király az istenek jóváhagyásával gyakorolta hatalmát.

Valószínűleg az összes királyi herceg egyforma nevelést kapott, mivel a legidősebb fiú nemritkán apja előtt halt meg. Megtanultak olvasni és írni, kiképezték őket a hadviselésre, a sportokra, vadászatra, és járatossá tették őket a vallás kérdéseiben. A társuralkodás – amikor a királyhoz bizonyos időre csatlakozott a trónon legidősebb fia – alighanem mindig jellemző sajátysága volt a királyságnak, de a XII. dinasztia idejéből származó feljegyzésekben fordul elő a leggyakrabban. Lehetővé tette a zökkenőmentes átmenetet az előző király uralkodásából a következőébe. Feltehetően olyankor alkalmazták, amikor az utódlás vitássá válhatott volna.

Bizonyos számú – többnyire 30 – év elteltével a fáraó megrendezte jubileumi ünnepeit, amelyeknek céljáról a tudósok sokat vitatkoztak. Alighanem a hálaadás, valamint az uralkodói képesség rituális megújításának elemei ötvöződtek a szertartásokban.

Az egyiptomiak számára a „királyság” halhatatlan, támadhatatlan intézmény volt. Az uralkodó iránti hódol-

180 / Néhány egyiptomi korona domborművön megörökítve. A kartusban II. Ramszesz neve.

lat az egyiptomi társadalom alapvető sajátságainak egyike volt. A királyok – jók, rosszak és középszerűek – jöttek és mentek. Hatalmuk névleg korlátlan volt, de a leendő uralkodókat már kicsi koruktól fogva arra tanították, hogy be kell tartaniuk bizonyos alapelveket, és igyekezniük kell, hogy megfeleljenek a „jó” uralkodóról Egyiptomban kialakult elképzeléseknek: elvárták tőlük, hogy gondoskodjanak a gyámoltalanokról, torolják meg a megvesztegetést és az önkényeskedést, bánjanak mindenkiel egyformán, védelmezzék az igazságot és ne ejtsenek ki egyetlen gonosz szót sem.

A fáraói rendszer az egyiptomiak számára feltehetőleg többnyire kielégítően működött. Attól a pillanattól, hogy a király elfoglalta trónját, ő volt a kapocs isteneikhez, ő biztosította számukra a békét, a jólétet és az örök életet. Feladatai haláláig változatlanul megmaradtak, az isten fia soha nem mondhatott le vagy vonulhatott nyugalomba. A király trónra lépését mindig örömmel fogadták, és nincs okunk feltételezni, hogy pusztá formáság kifejezése volt, amikor az emberek így kiáltottak: „Mily boldog nap! Menny és föld örvendezik (mivel) te vagy Egyiptom nagyura!”

AZ ELŐKELŐK / Az egyiptomi előkelőségek közé tartoztak a közigazgatási tisztviselők, az írnokok, jogászok, orvosok, papok és a hadsereg tisztjei. Egyik legfontosabb csoportjukat a közigazgatás főtisztviselői alkották. Egyiptomban az állam gazdasági élete a meghódított országoktól behajtott hadisarcon kívül nagymértékben azoktól az egyénektől és intézményektől összegyűjtött adóktól függött, akiknek hatalmas birtokaik voltak. Az adót természetben – hússal és mezőgazdasági terményekkel – fizették, amelyet szétosztottak a kézművesek, hivatalnokok, papok és katonák között, mivel azok nem

181 / Az Előkelők temetője Thébában (Újbírodalom), a képen sok sziklába vágjt sír látható.

termelték meg saját élelmüket. E bonyolult rendszer működtetéséhez közigazgatási tisztviselők egész hálózatára volt szükség.

Amikor a király átruházta teendőit, ezeket a feladatokat eleinte ifjabb fiai és közeli rokonai látták el. Idővel azonban a tisztviselők a társadalom szélesebb rétegeiből kerültek ki, és – feltéve, hogy valaki megfelelő képességekkel rendelkezett – magas hivatalt nyerhetett akkor is, ha alacsony származású volt. A hivatali állások azonban kezdtek örökletessé válni, annak ellenére, hogy az új tisztviselők kinevezése mindenkor a fáraó jóváhagyásától függött. Az ország legfőbb államigazgatási tisztsége a vezír (főminiszter) volt, akinek kötelességei – amint az a XVIII. dinasztia idején élt Rehmiré vezír sírjában talált felsorolásból kitűnik – a jelek szerint igencsak súlyosak voltak. Az Óbírodalom korában a magas rangú kormánytisztviselőknek olyan feladatokat is el kellett látniuk, amelyek elvégzéséhez nem volt meg a különleges képzettségük, például katonai vállalkozások lebonyolítása. Elsősorban tehát szervezőképességre és nem különleges szakmai ismeretekre volt szükségük.

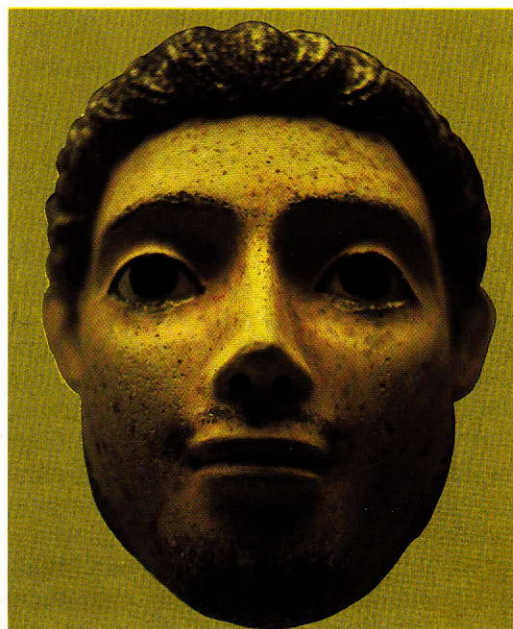
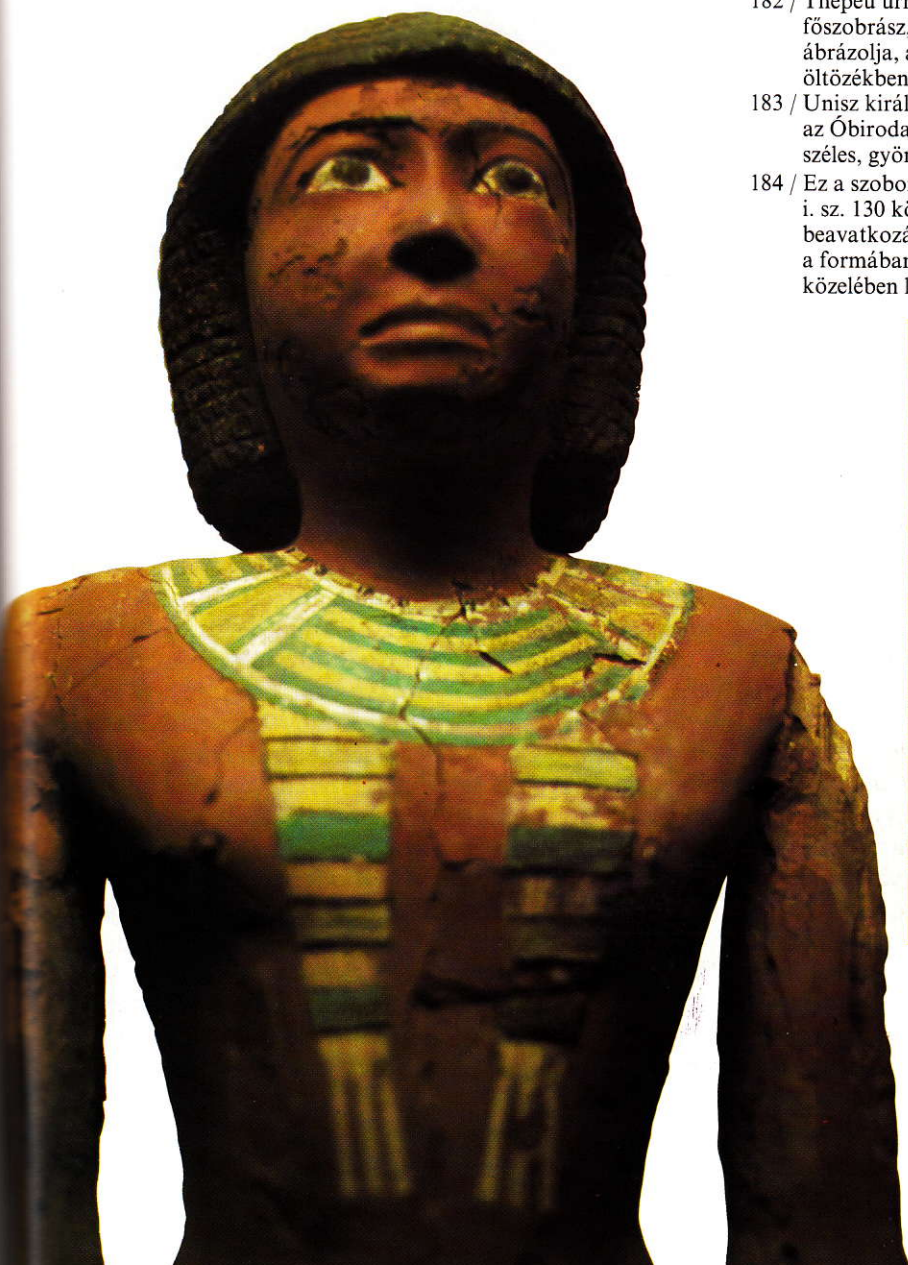
Az előkelők szép házakban laktak és fényűzően éltek. A városokban a legpompásabb házak rendszerint többszintesek voltak, mivel a telek sokba került. A vidéki lakóházak vagy nyaralók – például azok, amelyeket Tell-el-Amarnában építettek – többnyire földszintes épületek voltak, nyilvános fogadótermekkel. A nyaralók virágokkal beültetett, gyönyörű kertekben álltak, gyakran fürdőmedence és a családi áhítatosság céljára kápolna is helyet kapott bennük. Az egyiptomiak nagyon kedvelték kertjeiket, és gyakran sírjaik falán is ábrázolták őket.

Az amarnai korban – más korszakokkal ellentétben – a nyaralókban nem voltak külön a nők számára fenntartott lakrészek, az asszonyok és lányok – úgy látszik – a háznak ugyanazt a részét használták, mint a ház ura. A lakóházakat remek bútorokkal rendezték be, székekkel, fejtámasszal ellátott ágyakkal, zsámolyokkal és a ruhák tárolására szolgáló ládákkal. A nőknek finoman kidolgozott piperefelszerelésük volt, és remekművű ékszereik. Fátyolszerű, lágyan omló vászonöltözékeket viseltek, parókákból egész készlet állt rendelkezésükre. Gyermekük műhelyekben előállított, olykor igen finom és bonyolult játékszerekkel játszottak, és szüleikkel együtt részt vettek a vadászatokon, valamint a mocsarakban tartott madarászkirándulásokon.

A vendéglátás bőkezű volt: a vendégeket fiatal nőcseledek szolgálták ki, táncosokat és zenészeket fogadtak fel estére, hogy szórakoztassák a társaságot. A nővendégek pompás ruháikon kívül vastag parókájuk tetejére helyezték, illatos viaszból készült kúpokot hordtak, amelyek az est során elolvadtak és kellemes illatot árasztot-

- 182 / Thepeu úrhölgy gipszvakolatra festett képe a thébai főszobrász, Nebamon sírjában. A festmény a szobrász anyját ábrázolja, a III. Amenhotep király udvarában szokásos öltözékben.
- 183 / Unisz király egyik hivatalnokának, Metjetinek szobra. A kép az Óbirodalom korának szokásos stílusában, életerős ifjúként, széles, gyöngyös gallérral ábrázolja, amint éppen előrelép.
- 184 / Ez a szoborfej eredetileg a XII. dinasztia korából származik, i. sz. 130 körül azonban a római művészek durva átalakító beavatkozásának esett áldozatul, hogy azután ebben a formában díszítse Hadrianus császár Tivoliban, Róma közelében lévő palotáját.

tak. Valamennyi növendéget lótuuszvirággal ajándékoztak meg, amelyet hajpántjuk homlokrészéhez erősítettek.

A DOLGOZÓK / A munkások és mesteremberek, akik a templomokat, piramisokat és sírokat készítették, fontos szerepet töltöttek be az egyiptomi társadalomban. A dolgozóknak ez a rétege két csoportra oszlott: közönséges munkásokra és kézművesekre. A nehéz fizikai munkát szakképzetlen, túlnyomórészt besorozott parasztok hatalmas csapatai végezték – bár hadifoglyok, egyiptomi katonák és a bíróságok által elítélt rabok is akadtak közöttük. Elvileg minden egyiptomi férfitől elvárták, hogy ideje egy részét a közmunkákra fordítsa, ténylegesen azonban ezek a terhek csaknem kizárólag a parasztságra nehezedtek. A földművelők mindenképpen kénytelenek voltak az év egy részében más munkát találni, mivel a Nílus évenkénti áradása idején saját földjükön nem dolgozhattak. Besorozásuk idejére a munkások megélhetéséről a kormány gondoskodott, ezért a közmunkák valójában rendszeres, fizetett elfoglaltságot adtak a szegényebb néprétegek tagjainak, akik közül sokan – családjukkal együtt – egyébként éhezni kényszerültek volna.

Így hát egyszerűen nem igaz az, hogy ezek a roppant építkezések kimerítették az ország gazdasági erőforrásait és az egyiptomi dolgozókra elviselhetetlen terheket róttak, amint azt gyakorta állították. Szó sem volt semmiféle értelemben rabszolgamunkáról, habár az Újbirodalom korában külföldi foglyok nagyobb számban éltek Egyiptomban, mint korábban, és egy részüket bizonyára nehéz munkára kötelezték. A munka kétségkívül fáradtságos és kellemetlen volt, de teljesen elfogadhatatlan az a közkeletű nézet, amely szerint kizárólag a fáraók önkénye és kíméletlensége volt képes kikényszeríteni ezeket a szinte emberfeletti építészeti teljesítményeket. Az ország földrajzi adottságai teremtték meg ezt a helyzetet, a kormány pedig létrehozta azt a rendszert, amely legalább fizetett munkalehetőséget nyújthatott.

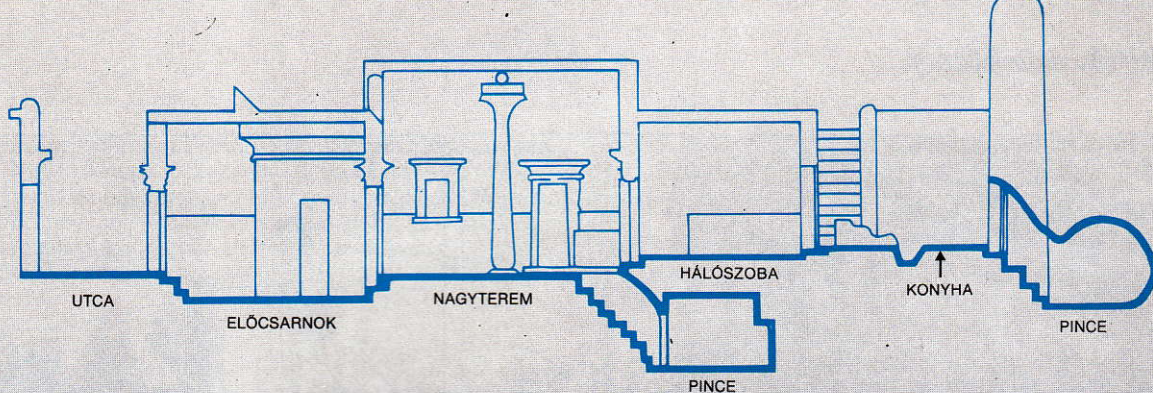
A dolgozók másik rétege – legalábbis saját tagjainak felfogása szerint – sokkal különb volt a dolgozó parasztnál. Ezek voltak azok a kézművesek, akik az építmények faragását, festését és a nagy szakértelmet igénylő befejező műveleteket végezték. Ezeket az embereket vagy az állam felügyelete alá, vagy a templomokhoz tartozó csoportokba vagy műhelyekbe szervezték. Sokan idejük (akár munkaidejük, akár pihenőóráik) egy részét nyilván arra fordították, hogy magánszemélyek megbízásának is eleget tegyenek, olyan nagy volt a kereslet munkájuk iránt. A legsikeresebbek képesek voltak elérni a középosztály életszínvonalát, kényelmes házakra és igen tetszetős sírokra tettek szert. A szobrászok és aranyművesek, a jelek szerint, vagyonosabbak voltak a festőknél, feltehetőleg azért, mert a magánszemélyek körében nagy volt a kereslet halotti szobrok, divatos arany ékszerek és különféle apró dísz tárgyak iránt.

A szakmai titkok apáról fiúra szálltak, és bizonyára szigorúan őrizték őket. Noha sok kézműves tisztas életszínvonalat érhetett el, okunk van feltételezni, hogy a középosztályhoz tartozó, alacsonyabb rangú hivatalnokok rossz néven vették a becsvágyó iparosok érvényesülési törekvéseit.

A kézművesek a folyamatban lévő építkezés színhelye közelében épült, különleges „munkásvárosokban” laktak. Számos olyan munkásvárost tártak fel, amelyek a különféle királyi építkezéseknél alkalmazott dolgozóknak adtak otthont. Talán a legtanulságosabb közülük Deir el-Medine, amelyet az egyiptomiak az „Igazság helyének” neveztek, és amely a thébai nekropolisztól nem messze fekszik. Megtalálták házaik romjait, sírjaikat, szentélyeiket, papiruszaikat és osztrakonjaikat, amelyek mindennapi ügyeikről vallanak, és megragadó, első kézből származó információkkal szolgálnak ezeknek a mesterembereknek életéről. Ezenkívül rendelkezésünkre állnak fáradozásaik végső eredményei is: az Újbirodalom korában készült díszes sírok a Királyok Völgyében és a Királynék Völgyében.

Mielőtt a királyi munkások e különleges csoportjának szervezeti kérdéseivel és tevékenységével foglalkoznánk, vessünk egy pillantást városukra. Az Institut Français d'Archéologie Orientale (a Keleti Régészet Francia Intézete) egyik expedíciója, B. Bruère vezetésével több mint húsz éven át végzett ásatásokat ezen az elhagyatott helyen. A lelőhely teljes leírását J. Černý tette közzé a *Cambridge Ancient History: Egypt from the Death of Ramesses III to the End of the Twenty-First Dynasty* (Cambridge-i ókori történelem: Egyiptom III. Ramszesz halálától a XXI. dinasztia uralkodásának végéig) című műben. Az alább közölt adatok többségét ebből merítettük. Az „örökkévalóság számára” épült és ezért jobb állapotban fennmaradt számos templommal és sírral ellentétben csak kis számú városi település őrződött meg viszonylag jó állapotban. A munkások városkája ezek egyike. A XVIII. dinasztia uralkodásának kezdetén alapították, és I. Amenhotepet tekintették a város patrónusának, később anyjával, Jahmesz-Nofertarival együtt a munkások istenként tisztelték. Feltehetően azonban I. Thotmesz alapította a várost, de I. Amenhotep volt talán az a fáraó, aki elsőként szervezett ott királyi munkacsapatot.

A mai látogató kietlen, sivatagos vidéken át jut el ehhez a sivatagi völgyben fekvő településhez. A város alaprajza egész világosan kivehető, és a lépcsőzetesen elhelyezkedő házsorok között kedvére járkalhat a látogató. A települést eredetileg vályogtéglából emelt, vastag kerítésfal vette körül. Később a bekerített területen kívül újabb épületekkel bővült. A kerítésen belül a legutolsó időszakban legalább 70 ház állott; a fantáziátlan, teraszosan elhelyezkedő lakóházak közvetlenül az utcára néztek. Az átlagos ház földszintes volt, négy szobával, amelyek egymás mögött helyezkedtek el. A falak vályogtéglából készültek. A kézművesek a falakat saját ízlésük

szerint bájos képekkel díszítették, néhol a vallás köréből vett, máskor köznap jelenetekkel.

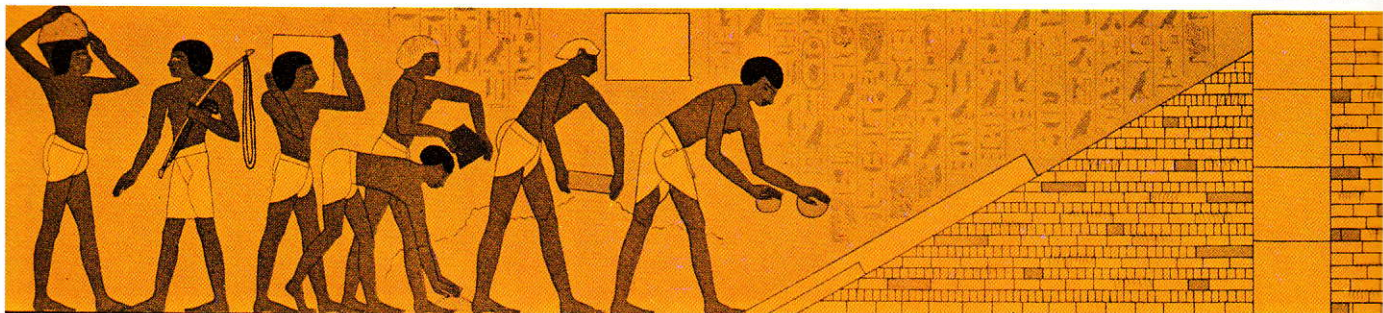
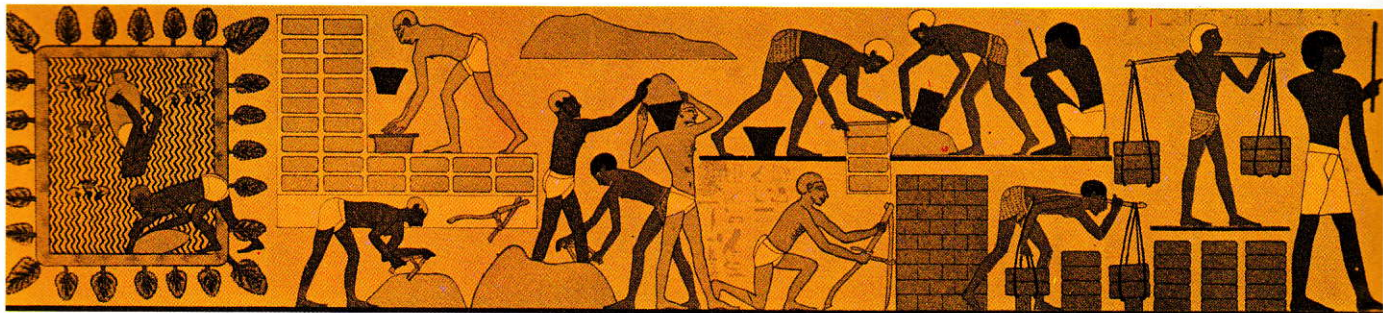
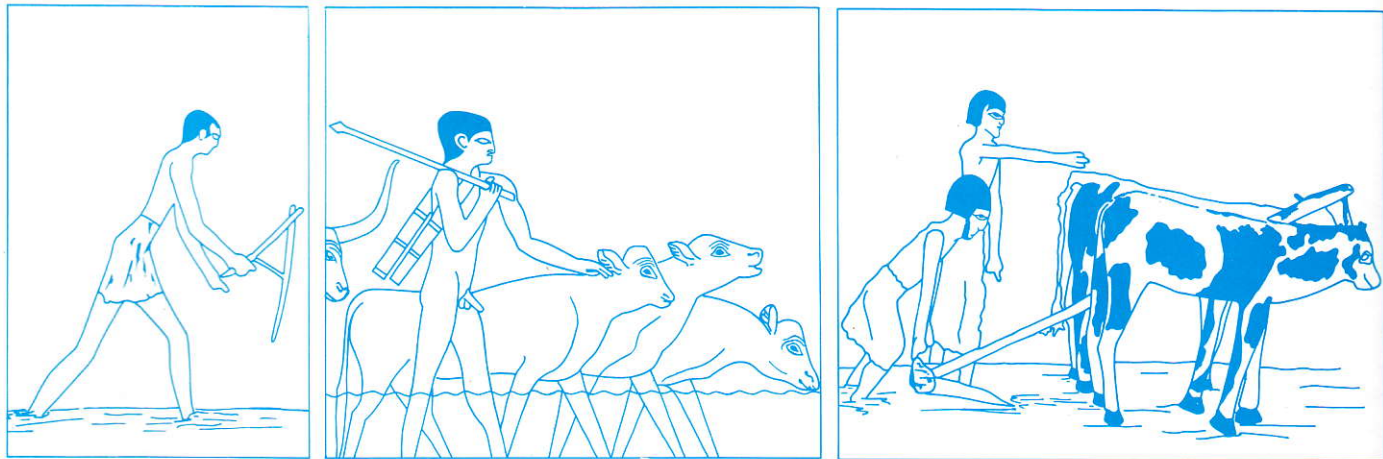
A kerítés északkeleti oldala mentén körülbelül 50 tágasabbra tervezett ház állt, amelyeket talán a közösség papjainak szántak. Voltak őrállomások, és az északi oldalon, a kerítéssel párhuzamosan kis szentélyeket is emeltek. Bár a falunak nem volt saját vízforrása, a főkapun kívül nyilvános vízellátás céljából elhelyezett tárolótartály állt a lakosok rendelkezésére. Nem sok városnak lehettek érdekesebb szemétdombjai, mint a Deir el-Medine-iek: találtak bennük osztrakonokat, rajtuk bérfizetési és jogi ügyek részleteit, valamint a munkások szabadkézi vázlatrajzait, amelyek felbecsülhetetlen értékű bepillantást engednek életükbe és viselkedésükbe.

Ezek a magukat az „Igazság Helyén szolgálóknak” nevező emberek a város közelében lévő nekropoliszban felépítették és kidíszítették saját sírjaikat. A fáraók sírjainál alkalmazott módszereket a munkások eredmé-

185–186 / A Deir el-Medine-i munkások faluja Théba mellett.

A XVIII. dinasztia idején a temetői kézművesek részére építették. A 185. képen egy jellegzetes lakóház keresztmetszete, a 186. képen a falu és nekropolisza látható. A felvételen jól felismerhetők a vályogtéglából lépcsőzetesen épült házsorok.

nyesen használták fel saját túlvilági otthonuk kialakításánál, mégpedig igencsak nagyra törő módon. A síroknak két alapvető típusa volt: az egyik a piramis alakú kápolna, a bejáratához vezető úton és pülónjában áthaladva kis kertbe vagy udvarba jutott az ember, amelynek végében sziklából kifaragott vagy téglából készített emelvényen (esetleg lépcsőzetesen kiképzett falon) kis piramist emeltek. Az építmény kis kápolnát és több kamrát rejtett magában, a kamrák egyikében helyezték el a család korporsóit. A másik típus a piramissal ellátott sziklasír, ez valamivel bonyolultabb terv szerint készült. E sírkamráit olykor szakavatott mesterek által készített festmények díszítették. Kissé különös, hogy ebben a korban,

amelyben maguk a fáraók már lemondtak a piramis típusú temetkezésről, a nekropoliszok munkásai saját maguknak kis piramissírokat terveztek.

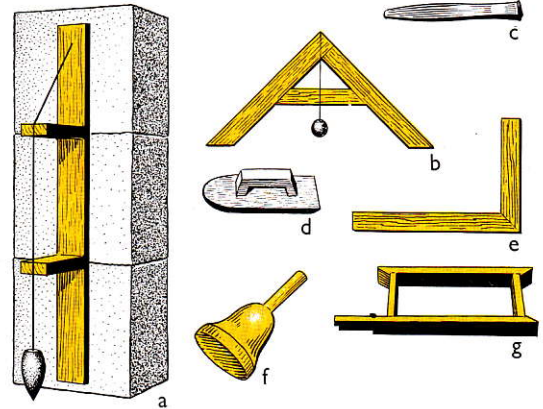
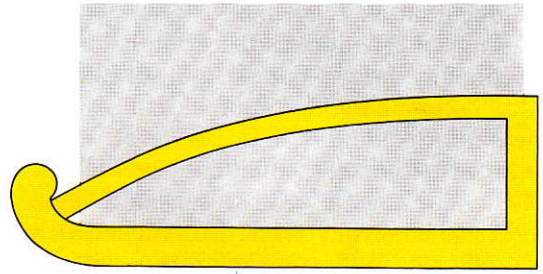
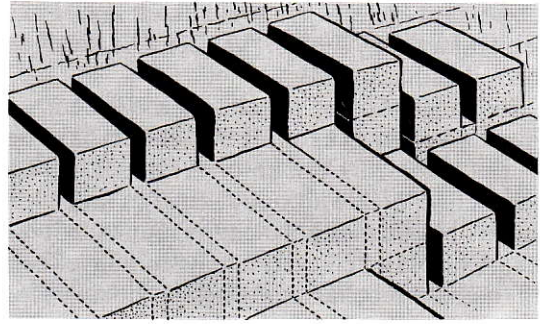
Vannak ismereteink munkakörülményeikről is. Fő feladatuk a fáraó és a jelentősebb királynék sírjának felépítése és feldíszítése volt. Ha jutott rá idő, akkor valószínűleg a különösen nagy kegyben álló előkelők sírjain is kellett dolgozniuk. A munkásokból munkacsapatokat, brigádokat szerveztek, mindegyik csapat „jobb” és „bal” oldalra tagolódott, amelyek a sír két oldalán dolgoztak, egy-egy munkavezető irányításával. A munkacsapat a munkavezetőből, kőfejtőkből, ácsokból, szobrászokból és festőkből állt, mindnyájan a királyi írnok felügyelete alá tartoztak. Egy csapatban rendszerint 60 ember volt, néha több. Az írnok és a munkavezető ellenőrzésével az emberek a királyi építész által kidolgozott terv szerint végezték munkájukat. Az írnok részletes jelentést készített a munka menetéről, feljegyezve a hiányzásokat és azok okát is. Ezt a jelentést azután eljuttatták

187–191 / Munkások ábrázolásai. Kapáló és szántó földművesek láthatók a sírokban talált makettek (187. és 189. kép), illetve sírfestmény (188. kép) alapján készült rajzokon (Középbirodalom, XII. dinasztia). A 190. kép a téglavetés munkafázisait mutatja be (Óbirodalom). A 191. kép piramisépítéssel dolgozó munkásokat ábrázol.

a vezírnek, aki rendszeresen felkereste a munkaterületet. A munkásoknak a nagy istenek ünnepein kívül hivatalos munkaszüneti napjaik is voltak: minden hónap 10-én, 20-án és 30-án. Ilyenkor hazatértek városukba, Deir el-Medinébe.

Napi nyolc órán át dolgoztak, az éjszakát pedig a sír közelében, kunyhókban töltötték, tehát ott, ahol éppen dolgoztak. Falujukba csak pihenőnapjaikon tértek vissza. A sírt sziklából vájták ki, majd előkészítették a feldíszítésre. A sziklavájás nem volt túlságosan nehéz, mivel ezen a vidéken a kő viszonylag lágy volt, a király sírjának feldíszítése azonban gyakran nem készült el haláláig. Bérüket természetben kapták meg: búzában és árpában, ezt

192 / Szolgálólány szobra egy sírból. Az egyik kezében egy szárnyast tart, fején áldozati ajándékokat tartalmazó kosár. Az elhunytaknak a túlvilágon nyújtott örökös szolgálatot fejezi ki. A Középbirodalom korának sírjait ilyen szobrokkal látták el, ezek az elhunyt szolgálatára álló, teljes személyzetet személyesítették meg.

193–195 / Az egyiptomi építészetben alkalmazott szerszámok és technikai eljárások. 193. kép: Téglasorok. 194. kép: Nehéz kövek vontatására szolgáló szán. 195. kép: két függőn (a és b), véső (c), vályogvakolat lesimítására szolgáló szerszám (d), vonalzó (e), fakalapács (f), téglavetéshez használt formázó (g).

a királyi magtárból havonta szállították oda. A thébai körzet parasztjai által fizetett adókból ki tudták elégíteni ezt a szükségletet. Rendszeresen ellátták őket hallal, főzelékfélékkel és tűzifával is; időnként zsírt, olajat és ruhaneműt osztottak ki köztük. A munkacsapatnak megvolt a saját segédszemélyzete: nők a gabona őrlésére, vízfordók és mosómunkások, továbbá említés történik bizonyos fajta „iparosokról” – fazekasokról, halászokról és favágókról – is, akik a munkacsapatot ellátták edényekkel, hallal és tűzelővel. A fáraó alkalmanként különleges juttatásokról is gondoskodott: borról, Ázsiából behozott sörről, sőről, húsról és nátronról (ezt szappannak használták). Az embereket ellátták rézszerszámokkal és a munkájukhoz szükséges különféle eszköz-

zökkel, például égetett agyagból készült lámpákkal, melyekben ócska rongy szolgált kanócul. Ezeket a sír sötétebb részeiben használták.

A faluban a közösség életének terhe főként a család nőtagjainak vállán nyugodott, mivel a férfiak többsége rendszerint távol volt otthonától. A falunak saját bírósága – kenebet (*knbt*) – működött, amely a falu lakosaiból állt: eljáróból és írnokból, néhány munkásból és feleségeiből. A bíróság ítélkezett a helyi bűnügyekben és vitákban, hatáskörébe tartozott ítéletet hozni és kiszabni az összes szükséges büntetést, a halálbüntetés kivételével. Halálra csak a fáraó és a vezír ítélhetett valakit, és egyedül ők adhattak kegyelmet.

Vallási ügyeiket a munkások ugyancsak maguk intézték, és pedig úgy, hogy a papok saját soraikból kerültek ki. A falu lakói a helybeli kápolnában olyan isteneket tiszteltek, mint például Bész és Ta-Weret. Volt továbbá egy Hathor istennőnek szentelt nagy szentélyük is.

Nyilvánvaló, hogy a falu lakosai mind vallási, mind jogi kérdésekben bizonyos mértékig függetlenek voltak. Önállóságuk más módon is kifejezésre jutott. Több ezer éves osztrakonrajzaik, amelyek egérnek ábrázolják az előkelő urakat és hölgyeket, az őket kiszolgáló cselédeket pedig macskáknak, jól tükrözik azt a kissé ironikus szemléletet, ahogyan ezek a művészek az egyiptomi hierarchiáról vélekedtek. De legjobban talán az tanúskodik magatartásukról, hogy nyomban készen álltak a munkabeszüntetési akciókra, ha jogaikat veszély fenyegette: ha a királyi magtárak szűkében voltak a gabonának és emiatt a munkások élelmiszerellátása késett, vagy ha – akár külső, akár belső okok miatt – a kormány szorult helyzetbe került és nem szállított elegendő élelmet. A királyi munkások ellátmányának késése miatt támadt nyugtalanság főként a XX. dinasztia korában sírrablásokhoz és sztrájkokhoz vezetett. A kor írnoki feljegyzéseiben a sztrájkokkal kapcsolatban említés történik bizonyos „idegenekről”, és úgy látszik, hogy a munkások egy részének megvolt az oka, hogy tartson ezektől az emberektől, akárkik voltak is.

Ezek a „sztrájkok”, amelyeket a munkakörülményekkel való elégedetlenség váltott ki, a dolgozók kollektív tiltakozásának első ismert példái. Mi több, ezek sikeres sztrájkok voltak, mivel a munkásoknak hatékony fegyver volt a kezükben: munkájuk fontossága. Életbevágó volt, hogy a fáraó sírja, az isten fiának nyugvóhelye elkészüljön, hogy befogadhassa őt. Márpedig a munkások késleltető taktikája komolyan veszélyeztette a kitűzött cél elérését. A hatóságok tehát mindent elkövettek annak érdekében, hogy a Deir el-Medine-i munkások kívánságainak eleget tegyenek, és sérelmeiket az írnokok feljegyzéseiben megörökítették. A munkások – a tudósítás szerint – leültek III. Thotmesz halotti temploma mögött. A tisztviselők megpróbálták rávenni őket, hogy térjenek vissza munkájukhoz, „de a munkások egész nap azon a helyen maradtak”. Az élelem végül megérkezett, és az emberek folytatták a munkát.

196 / Férj és feleség szobra, jellegzetesen realista képmások (Óbirodalom, V. dinasztia).

Mivel mint királyi kézművesek különleges helyzetben voltak, és talán önállósági hajlamaik miatt is, képesek voltak ebben az elszigetelt városban borsot törni a fáraó orra alá. A feljegyzések szerint szeretetre méltó emberek lehettek, vidámak, önállóak, büszkék szakmai ismereteikre, és talán kissé önteltek is. Sikertől nekik távol eső völgyükben az önkormányzat meglepően magas fokát megőrizni. Az egyiptomi munkásoktól a valóságban igen távol esett az a „rabszolgamunka”, amelyet az ókori Egyiptomról szóló filmek és regények ábrázolnak.

A PARASZTOK ÉS A RABSZOLGÁK / A társadalmi ranglétra legalsó fokán két elkülönült csoport helyezkedett el: a parasztoké és a rabszolgáké. A parasztok a földeken dolgoztak, vetettek és arattak, gondozták állataikat. Amikor a Nílus áradása akadályozta a földművelést, mint már láttuk, a férfiakat munkásként alkalmazták a különféle királyi építkezéseknél. Más parasztokat a gazdagok házaiban foglalkoztattak. Férfiak és nők egyaránt dolgoztak belső és külső cselédekként, a nők rendszerint kenyeret készítettek az előkelő családok számára. A parasztok házai egyszerű vályogtéglából épültek, az egyedüli temetés, amire számíthattak, abból állt, hogy gyékényszőnyegbe takarták és homokkal borították be őket. A sírfestményekből kiderül, hogy mégis megnyerő humorérzékük volt. A magas beosztású hivatalnokok helytelenítették a fennhéjázást, a bölcselkedő irodalmi művek pedig azt tanácsolták, hogy figyelmesen kell bánni a parasztokkal. Legfőbb ellenségeik a jelek szerint az alacsonyabb beosztású tisztviselők közül kerültek ki, akik saját fontosságuk tudatától eltekintve, lenézték a kétkézi munkásokat, mert nem ismerték fel, hogy Egyiptom nagy részben az ő türelmes fáradozásainak köszönhető erejét és hatalmát.

A rabszolgaság, ha úgy határozzuk meg, hogy az egyik ember a másikat megfosztja szabadságától, létezett Egyiptomban. A rabszolgák a hadifoglyok és a szökevények közül kerültek ki. Nincs rá bizonyíték, hogy piramisok építésénél külföldi foglyokat vagy rabszolgákat vettek volna igénybe az Óbirodalom idején. Egyiptom területi terjeszkedése ebben az időben még nem bontakozott ki, így hadifoglyok sem voltak nagyobb számban. Egészen a Középbírodalom koráig nincs adat arról, hogy nagyszámú idegent – núbiaiakat és ázsiaiakat – használtak volna házi cselédekként. Az Újbirodalom korára a külföldön folytatott háborúk erős elterjedésével, számos foglyot hurcoltak Egyiptomba, és ajándékoztak házi cselédekként a templomoknak, a magánuradalmaknak vagy a gazdáknak. Egy részüket szolgálónyokként, másokat dajkaként dolgoztattak. A rabul ejtett férfiakat a királyi építkezésekhez rendelték ki munkásként.

A rabszolgák helyzete Egyiptomban nem volt elviselhetetlen, főként ha előkelő családokhoz kerültek. A Ramesszida-korban sok idegen, például a bibliai József, töltött be magas pozíciót a kormányban és az udvarnál, de egyik korszakban sem volt szokatlan, ha egy rabszolga bizalmi álláshoz jutott Egyiptomban.

HÁZASSÁG ÉS CSALÁD / Egyiptomban az egyik legszilárdabban meggyökerezett intézmény a család volt. Mindaz, amit az egyiptomi társadalomról és kultúráról tudunk, alátámasztja azt a nézetet, amely szerint az egyiptomiak családszerető emberek voltak. Történelmük viszontagságai közepette a család egysége erős támaszt jelentett, és bizonyára fontos tényező volt abban, hogy képesek voltak a főnixmadárhoz hasonlóan folyto-

nosan és példátlan módon újjászülni mindazokból a külső és belső katasztrófákból, amelyek oly sokszor fenyegették őket és hazájukat.

A család szilárd egységet alkotott, általában a férjből, a feleségből és a gyermekekből állt, és némely esetben talán beletartoztak más közeli nőrokonok is, akik nem mentek férjhez vagy megözvegyültek. A fiatal férfi házasságkötésekor, amikor létrehozta saját háztartását, névlegesen a „ház feje” lett.

A házasságot felettébb kívánatos állapotnak tartották. A nőknek tulajdonképpen nem is volt más választásuk. A fiatal férfiakat arra ösztökölték, hogy amint el tudják tartani feleségüket, azonnal nősüljenek meg. Nem valószínű, hogy a királyi családon kívül szokásban lett volna előre elrendezett házasságot kötni, habár kétségtelenül mindent elkövettek annak érdekében, hogy a család leányait megfelelő fiatalemberekkel hozzák össze. A számos áttanulmányozott genealógiában (családfában) alig akad bizonyíték arra, hogy a királyi családon kívül a Ptolemaiosz-kor előtt nővér és fivér közötti házasságok fordultak volna elő. A „fivér” és „nővér” kifejezések, amelyek gyakran szerepelnek a fáraókori egyiptomi szerelmes versekben, valószínűleg pusztán becéző szófordulatok. E ránk maradt versek egy része azt mutatja, hogy a fiatalok szerelme nem sokat változott az évszázadok folyamán, és hogy az egyiptomi udvarlást – a jelek szerint – inkább az érzelmek irányították, semmint a szülők szervezőtevékenysége. Íme néhány részlet:

„Én fivérem, én drága fivérem...
Megteszem óhajodat: megfürdöm előtted.
Szépségem, imé, kitáruul előtted,
becses fejedelmi lepelben,
szagos kenetekkel illatosítva.
Leszállok a vízbe, ha veled leszek ottan,
kijövök bíborszínű hallal (tenyeremben)...
Gyere, fivérem, gyere, nézd csak!”

„Ha megcsókolom a leányt és ajkai szétnyílnak,
boldog vagyok sör nélkül (is)...”

„Karjaim tele vannak babérágakkal,
hajam súlyos a kenőcstől.
Ha karjaidban vagyok, olyan,
mintha (hercegnő) lennék.”

„Szívem visszaemlékszik szerelmedre.
(Csak) egyik halántékomon van befonva hajam,
midőn futva megyek, hogy megkeresselek.
Nem bajlódom (tovább) frizurámmal,
de ha még mindig szeretsz,
majd felteszem fürtjeimet (azaz a parókát),
hogy egy pillanat alatt készen legyek.”

(Molnár Imre fordításai)

Amint egy fiatal ember elhatározta magát a nősülésre, elvárták tőle, hogy ajándékokat vigyen a leány otthonába, végül pedig megtették a házassági előkészületeket. Magáról a szertartásról semmit sem tudunk, de minden bizonnyal lakoma, tánc és általános mulatozás közepette zajlott le. A házasság istene – a törpe Bész – a tánc és a boldogság istene is volt egyben. Nem tudjuk, hogy a szertartásnak volt-e vallásos jelentősége, de valószínűleg imádkoztak Bészhez, hogy gondoskodjék a pár eljövendő boldogságáról.

Az ókori feljegyzések némi fényt derítenek a házasság jogi vonatkozásaira is. Úgy látszik, hogy az esküvő alkalmával házassági szerződést szövegeztek meg, hogy ezzel megvédjék a feleség és a születendő gyermekek érdekeit. A férjtől megkivánták, hogy vagyona bizonyos részét engedje át feleségének, és egyezzen bele, hogy ha később elválík tőle, kárpótolja őt. Az új asszony bizonyos ingóságokat vitt magával férje otthonába, amelyek házassága alatt is az övéi maradtak, sőt válás esetén is, végül pedig a gyermekei örökölték. Ennek a szokásnak modern változata még ma is felfedezhető Egyiptomban.

A feleség jogi helyzetét az ókori Egyiptomban többféleképpen védelmezték. Bigámia ritkán fordult elő, az egyiptomiak gazdasági és talán érzelmi okokból, a királyi család tagjai kivételével, jobban szerették, ha csak egy feleségük volt. A királyok viszont, néha politikai szükségyszerűségből, rendszerint többnejűek voltak. A nem királyi háztartásokban a férfiak megethették – és egyes esetekben meg is tették –, hogy ágyasokat fogadtak házukba, ezeknek státusa azonban nem veszélyeztette a törvényes feleségnek, a „ház úrnőjének” helyzetét. Ha egy házaspárnak nem született gyermeke, néha rabszolgánót szereztek ágyasul, abban a reményben, hogy így örököshöz juthatnak. Ha a lány gyermekeket szült, a gazda halálakor örökölhették a vagyonát, és elvárták tőlük, hogy végezzék el számára a temetési rítusokat.

A feleség és a gyermekek védelmét szolgáló másik jogszabály megtiltotta, hogy a férj értékes tárgyat felesége tudta és beleegyezése nélkül, valamint legidősebb fiának, mint gyermekei képviselőjének hozzájárulása nélkül harmadik személyre átruházzon.

A válás a férj számára elméletileg egyszerű volt: mindössze felesége eltaszításából állt. A gyakorlatban azonban már nem volt ilyen könnyű a dolog, a pénzügyi kötelezettségek alaposan megnehezítették, és a sírfestményekből kiderül, hogy noha a törvényes házasság nem szükségszerűen tartott az egész életen át, a férfiak elvárták és minden valószínűség szerint meg is kívánták, hogy feleségük ne csak ezen a világon tartson ki mellettük, hanem a túlvilágon is.

A házasságban a legfőbb bűn a házasságtörés volt. Ha egy asszonyt házasságtörésben bűnösnek találtak, elégetéssel vagy megkövezéssel büntethették. A házasságtörés volt az egyik legnyilvánvalóbb oka a válásnak. Nincs tudomásunk arról, vajon a férfiakat hasonló szigorral büntették-e, mint a nőket, de a bölcselkedő művekben

(intelmekben) a bölcs öregek kifejezetten óvtak a szeb-bik nem csábításaitól:

„Ha azt akarod, hogy a barátság tartós legyen egy házban, amelybe bejáratos vagy mint úr, mint fivér vagy mint barát, minden helyen, ahová belépsz, óvakodj az asszonyokhoz közeledni, nem jó az a hely, ahol ezt csinálják, nem jelent okosságot kinyitni azt. Ezer férfi eltérített már ezáltal attól, ami hasznára volt. Egy kis pillanat, hasonló az álomhoz, és az ember a halált éri el, mert megismerte.” (Dobrovits Aladár fordítása.)

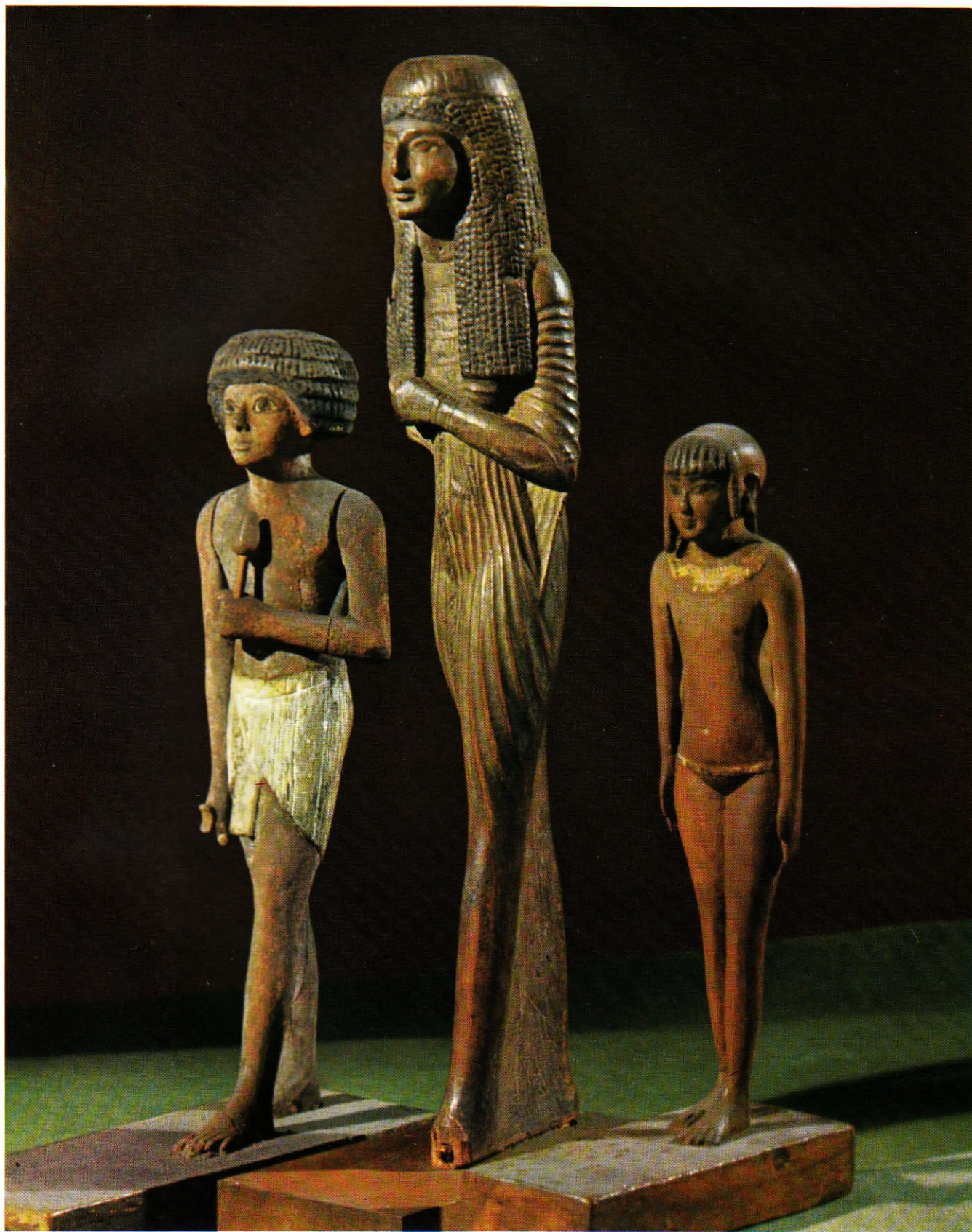
Látható, hogy az egyiptomi család szerkezetét erős jogszabályok védelmezték. A feleség elvárhatta, hogy férje jól bánjon vele. A bölcselkedő irodalom ebben is kitűnő tanácsokkal szolgált.

„Otthonodban ne viselkedj túl öntelten, soha ne baskodj feleségeddel, ha meggyőződted róla, hogy gyengédszívú. Ne mondd neki: »Hol van ez vagy az? Hozd ide!«, ha gondosan eltette valamilyen biztonságos helyre. Tartsd szemmel őt, és némán őrizd, értéke szerint méltányolva. Ő megelégszik azzal, ha kezed az övében pihenteted.”

Az egyiptomi asszonyokat szerették és tisztelték, gyermekeik pedig egyenesen bálványozták. Anyagi biztonságban éltek, számíthattak rá, hogy férjük megosztja velük házát, végül pedig sírját és túlvilági életét, amint azt a sírképek és a halotti sztélék tanúsítják. Otthonukban ők voltak felelősek a háztartás vezetéséért. Az egyiptomi házban a „hárem” a nők részére fenntartott lakrész volt, itt foglalatostkodtak az asszonyok: varrtak, szőttek, játszottak a gyerekekkel, de ez az elkülönített hely nem korlátozta a szabadságukat.

A királyi családban másfajta szokások uralkodtak. Fivér és nővér házasságkötését, vagyis a trónörökös, illetve az uralmon lévő király és a rangban első királyné, a Nagy Királyi Hitves legidősebb életben lévő leánya közötti házasságot nemcsak megtűrték, hanem kifejezetten kíváncsúnak tartották. Ez általában – ha nem is mindig – vér szerinti édestestvérek közötti házasságot jelentett, de lehetett féltestvérek egybekelése is, főként olyankor, ha a trón fiági várományosa a király valamelyik alacsonyabb rangú feleségétől vagy egyik ágyasától született fia volt, és trónigényét szerette volna ily módon megerősíteni. Olykor az, akinek kétségbe vonható volt a trónhoz való igénye, utódlását úgy igyekezett megalapozni, hogy a király legidősebb leányát, a Nagy Királyi Leányt vette el.

Úgy hitték, hogy a legfőbb állami isten látogatást tett a Nagy Királyi Hitvesnél, vagyis a rangban első királynénál, és ennek az egyesülésnek gyümölcseként jött világra a törvényes trónörökös. A királynénak tehát különleges helyzete volt, az isteni mag nőágon öröklődött tovább, bár a királynék hatalomra kerülése a gyakorlatban rendkívül ritka volt. Hatsepszut királynő volt közülük a leghíresebb és a legsikeresebb. A szokás, mely szerint a király a Nagy Királyi Leányt vette feleségül, talán a XVIII. dinasztia idején volt a legelterjedtebb, bár a

197 / Anya és gyermekei. Fából faragott és kifestett sírszobrok (Újbirodalom, XIX. dinasztia).

korszak vége felé a királyok kezdtek a királyi családon kívülről házasodni. III. Amenhotep teljesen szakított a korábbi hagyománnyal, amikor Nagy Királyi Hitvesül Tejét, egy közember leányát választotta. A Ptolemaiosz korban a királyi család, amely ekkor hellenisztikus görög származású volt, ismét felelevenítette a vérrokonok közötti házasság szokását, és pedig oly mértékben, hogy ezt a gyakorlatot az alacsonyabb rangú egyiptomiak is kezdték átvenni, elsősorban az a réteg, amelyik „hellenizáltnak” szeretett volna látszani.

A fáraóknak többnyire több másodfeleségük volt, ezek részben rokonaik, részben előkelő egyiptomi hölgyek vagy külföldi hercegnők soraiból kerültek ki. Az utóbbiak jelenléte az egyiptomi udvarban bizonyos értelemben diplomáciai jellegű volt. Szokásba jött az is, hogy a király palotájában lakrészeket tartott fenn kedvenc ágyasai számára. Amint a továbbiakból kiderül, számos király sok gyermek apja lett.

A királyok asszonyait a szinte korlátlan gazdagságukkal és nagy tekintélyükkel járó nyilvánvaló előnyök ellenére – a jelek szerint – a király „tulajdonainak” tartották, sokkal nagyobb mértékben, mint nem királyi sors társaikat, akiket férjükhöz „tartozóknak” tekintettek. Akadtak természetesen kivételek is, mint például a közrendű Teje, aki – noha nagyszámú vetélytársnője volt – megőrizte Nagy Királyi Hitvesi pozícióját és feltételezhetően férje vonzalmát is, egészen annak haláláig. Tudjuk róla, hogy még fia uralkodása idején is befolyása volt diplomáciai körökben.

Bizonyos értelemben az átlagos egyiptomi nőknek jó dolguk volt; gyermekeikkel együtt védelmet kaptak a társadalomtól és jogaikat törvények biztosították. Ezenfelül férjük köteles volt gondoskodni ruházatukról és élelmükről, és tisztelni is tartozott őket. A jogászok és írnokok között azonban nem találunk nőket: Egyiptomban szinte kizárólag a férfiak tartottak kezükben minden hatalmat. Említést érdemel, hogy a nők jogi helyzetét és a család fontosságát bölcs és felvilágosult férfiak nemzedékei alakították ki és tartották fenn.

OKTATÁS / Az ókori Egyiptom oktatási rendszere, akárcsak a mindennapi élet sok más mozzanata, nem táru fel teljes egészében egyik papiruszból sem. A különféle forrásokból azonban annyi mégis nyilvánvaló, hogy a fiatalok nevelésére nagy figyelmet fordítottak, és hogy az olvasás és írás ismeretét az iskolai teljesítmények csúcspontjának tartották, amely megnyitotta a hatalomhoz és a tekintélyhez vezető utat: „Add át szívedet a tanulásnak, és szeresd, mint anyádat, mivel semmi sincs, ami oly becses” – így hangzott az egyiptomi fiúgyermeknek adott tanács.

A gyermekeket anyjuk gondozta, valószínűleg mintegy négyéves korukig. A gazdag házak és a paloták gyermekei a nők lakrészében éltek. Kétségkívül itt sajátították el a jó modor és viselkedés elemi szabályait; a nevelésnek erre a részterületére az egyiptomiak nagy súlyt

fektettek. Az anya iránti tiszteletadás fontosságát az ókori szövegek különösen hangsúlyozzák. Az egyik bölcs, Ani, akiknek maximái (életszabályai) ránk maradtak, így írt erről: „Emlékezz rá, hogyan hozott világra anyád, és milyen szerető gonddal ápolt. Soha ne adj neki okot arra, hogy szemrehányást tegyen neked és az istenek felé emelje kezét, helytelenítve viselkedésed, és soha ne adj az istennek okot rá, hogy felfigyeljen anyád panaszára.”

A fiúk négyesztendő korukban kezdték meg tanulmányait. Egy pap, Bakenhonszu pályafutásából tudjuk, hogy iskoláztatása igen hosszadalmas volt. Tizenkét évig, négytől tizenhat éves koráig tartott, ekkor kezdte meg templomi szolgálatát mint italáldozatokat bemutató pap.

A különböző társadalmi csoportok gyermekeit eltérő módon oktatták. A királyi család gyermekeit, akik gyakran elég sokan voltak, magántanárok tanították a palotában. Gyakran csatlakoztak hozzájuk az előkelő nagycsaládok fiai is, és így létrejött az „elitképző” palotai iskola. Ez szoros köteléket teremtett a trónörökös és leendő legbefolyásosabb alattvalói között, amely egész életükön át tartott, és biztosította a király iránti hűségüket. Egyes esetekben a hercegnők, sőt még az előkelők leányai is látogathatták ezeket az iskolákat.

Egyiptomban a legkapósabb foglalkozás az írnokoké volt. Írnoki képzettséggel az ember elhelyezkedhetett a templomokban, a főbb államigazgatási központokban vagy a börtönökben. Ezenkívül egyes előkelők személyi írnokokat alkalmaztak, hogy közreműködjenek nagy birtokaik igazgatásában. Nem meglepő tehát, hogy a fiúkat így biztatták: „Láss neki a munkának, és légy írnok, akkor te leszel az emberek vezetője.” Egyedül az írnokokat tekintették függetlennek minden gazdától. A legnagyobb tekintélyük azoknak a tudós írnokoknak volt, akik a templomokban a többieket tanították. A fiúk rendszerint apjuk mesterségét folytatták, bár egyes esetekben talán rá tudták beszélni apjukat, engedje meg nekik, hogy ők maguk választhassák meg, milyen pályára mennek.

Az írnoki, orvosi vagy jogászi pályát választó fiúk, a jelek szerint a templomok mellett működő és a papok által irányított iskolákban tanultak, ahol azután a bennlakó papi szakemberek oktatták őket, illetve az apjukat alkalmazó állami hivatalok mellett működő iskolákba jártak.

Milyen képzést kaptak ezek a kiváltságos gyermekek? A legfontosabb tantárgy az olvasás és az írás volt. A fiúk írópalettával és nádecsettrel felszerelve megtanultak hieroglif írással (az ókori Egyiptom szent nyelvén) írni, majd elsajátították ennek kurzív származékát, a hieratikus írást, amelyet a mindennapi életben használtak. Minden egyetemi hallgató, aki már megpróbálta lemásolni a hieroglif írás bonyolult jeleit, együtt fog érezni azzal a kisfiúval, aki több ezer évvel ezelőtt kijelentette: „A leckeórák örökké tartanak, mint a hegyek!” A fiúk

lassanként megtanulták, hogyan kell leírni a jeleket, és fokozatosan kibővítették szókincsüket. Tanítójuk diktálása után szövegeket másoltak, nem drága papiruszra, hanem osztrakonokra (törött cserepekre és mészkődarabokra), amelyeket később a városok és falvak hulladékai között mindenütt meg lehetett találni.

Az oktatás, a jelek szerint, szóbelileg történt. Fennmaradtak az ókori történetek gyerekek készítette másolatai, és olykor ezek az illető szöveg egyedüli forrásai. Az iskolai „füzetek” szélét irkafirkák, néha állatok hevenyészett rajzai díszítik. A fiúk végül eljutottak a fogalmazásig, ami lehetővé tette számukra, hogy különféle tárgyú leveleket írjanak. Szakismeretüket egyesek kenyérkeresetre használták fel: kérvényeket szerkesztő írnokok lettek, akiket effajta fogalmazványok írására alkalmaztak. A hieroglifákat, amelyeket igen korán felváltott a mindennapi életben a hieratikus, később pedig a démotikus írás, ezekben az iskolákban valószínűleg klasszikus alapozásnak és az elme fejlesztőjének szánták, ugyanúgy, mint az európai iskolákban a latint. A tanulókat történetek kántálása és fennhangon elmondott szövegek segítségével arra is megtanították, hogyan olvassanak. Az egyiptomiak olvasási és írásbeli feladataik során közvetve számos más tárggyal – történelemmel, irodalommal, földrajzzal, erkölccstannal – is megismerkedtek. A számtan csaknem bizonyosan szintén része volt a tananyagának. A bonyolult adózási rendszer miatt a számtan gyakorlati ismerete az állami szolgálatban álló írnokok számára fontos szaktudás volt.

Egyiptom, különösen az Újbirodalom idején, az ókori Közel-Kelet sok országával létesített kapcsolatot. Eszmék és emberek cseréjére került sor, és a hivatalos udvari ügyek egy részét idegen nyelveken kellett intézni.

Az Újbirodalom korában a diplomáciai körök *lingua francà*-ja az akkád volt. Az egyiptomi udvarban bizonyára alkalmaztak olyan szakembereket, akik tudtak írni és olvasni ezen a nyelven, és erre a feladatra valószínűleg még az iskolában képezték ki őket.

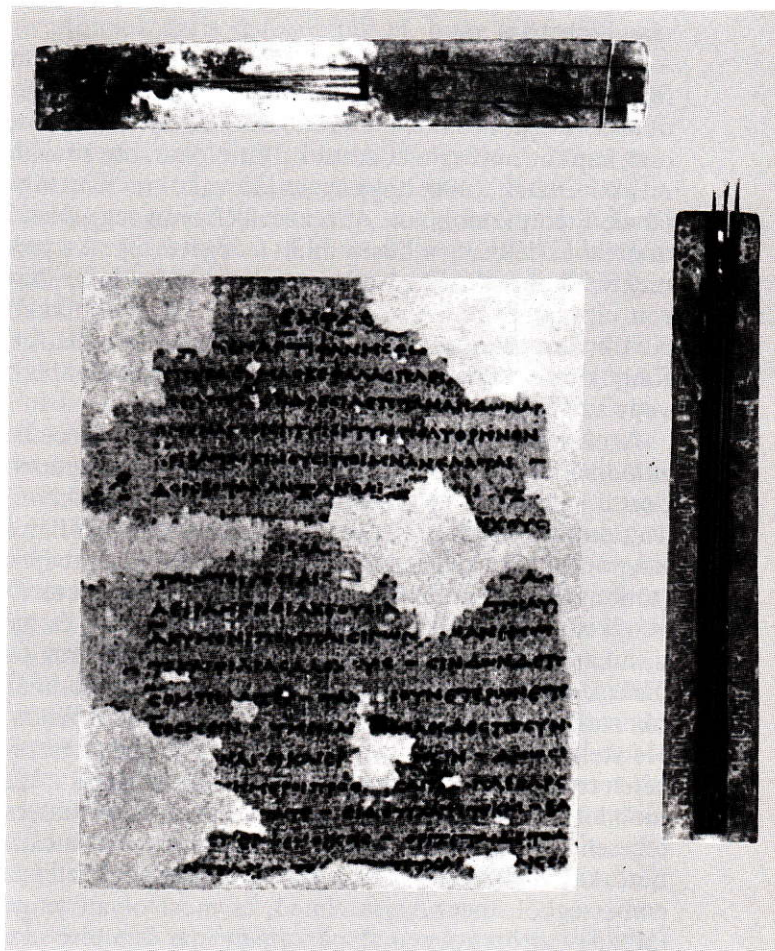
Az egyiptomiak szilárdan hittek abban, hogy a tudás és az erény együtt jár. Az ókori népek, például a görögök, gyakran emlegették az egyiptomiak bölcsességét és jó modorát. Hérodotoszra, a görög történetíróra mély benyomást tett az egyiptomi kamaszok udvariassága, és feltűnt neki az is, mennyire tisztelik az idősebbeket. A gyermekektől megkövetelték, hogy az öregek jelenlétében felálljanak, és hogy étkezéskor uralkodjanak möhő étvágyukon. A hazugságot, az indulatosságot, a tisztetlenséget és udvariatlanságot, a lustaságot és a folytonos fecsegést súlyos hibának tekintették; a kíváncsiszkodást, mely szerintük egyet jelentett az idősebbek és előljáróik nézeteinek kétségbevonásával, szintén szigorúan helytelenítették. Ezeket az eszményeket bizonyára otthon sajátították el, a szülők példamutatása és dorgálása révén.

Az iskolában azonban rendszeresebb oktatást is kaptak. Különböző bölcséknek tulajdonított erkölcsi „tör-

vényeket” állítottak össze tanulmányi célokra, melyeket apáról fiúra hagyományozott előírások formájában tanítottak. Ezek hangsúlyozták az erényeket, az üzenetek hűségese továbbítását, azt, hogy az ember tudja tartani a nyelvét – „az ember vesztét nyelve okozza” –, más házába csak akkor lépjen, ha meghívást kap, és akkor se bámulja meg az illető értéktárgyait leplezetlen kíváncsisággal. Az „intelmek”, mindent összevéve, megfelelő viselkedésmódot ajánlottak csaknem minden helyzetre, amelybe a fiatal emberek kerülhettek, és igyekeztek gondoskodni róla, hogy képesek legyenek megtalálni helyüket a társaságban, akár feletteseik, akár a velük egyenlők, akár a náluk alacsonyabb rangúak körében. Amikor pedig mindezeket az ismereteket már elsajátították, akkor óva intették őket a kevélységtől, „tanuljanak a tudatlanoktól éppúgy, mint a bölcsektől, mivel a művészet számára nem lehet határokat kijelölni. Nincs olyan művész, aki elérheti a tökéletességet”.

Hogyan vették bele ezeket a magas viselkedési normákat a tanítványok emlékezetébe? A gyermekeket bizonyosan büntették: „A fiú füle a hátán van: akkor figyel, ha verik!” – fogalmazza meg ez a szállóige. Az egyipto-

198 / Hagyományos írókészlet: kopt nyelvű, görög betűs írás, mellette nádtoll és beszáradt vörös és fekete tinta, az ókori Egyiptom hagyományos íróeszközei.

miak szerették gyermekeiket, de nem találtak semmi rosszat a testi fenytésben, sőt a fegyelmezés szükséges eszközének tekintették. Az ifjú embert a fiatal állathoz hasonlították, amelynek idomításra és fenytésre van szüksége: „Egyetlen napot se tölts lustálkodással, vagy megkorbácsolnak!” – mondják az ősi szövegek. „Sorozat” (bizonyos számú sort) megtanulni az egyiptomi gyerekek számára is megszokott büntetés volt. Ezeknek a fáradságosan másolt szövegeknek egy része máig fennmaradt. A mai diákok ókori társaikban ugyanazokat a gyarlóságokat fedezhetik fel, mint magukban: képtelenek korán felkelni a leckeórákra, és hajlamosak az álmodozásra.

Azok a fiúk, akik a szokásos tananyagon kívül az orvostudományban, a jogban vagy a vallási szertartásban óhajtottak szakismereteket szerezni, idejük egy részét talán ezek alapismeretei elsajátításának szentelték, de a tulajdonképpeni szakképzésre csak akkor került sor, amikor tanulmányaikban már magasabb fokra jutottak.

A fiúk részt vettek különféle játékokban és sportokban, amilyen például az úszás, csónakázás, labdajátékok, birkózás, és elkísérhették apjukat a vadászatokra és madarászatokra is. Egyértelmű azonban, hogy az egyiptomiak úgy gondolták: a jellemfejlesztés főként a fegyelmezett írástanulással, valamint az erkölcsi és etikai oktatással érhető el.

Úgy látszik, a fiúkat, legalábbis a későbbi időkig, nem fenyegette számos mai diák réme: a vizsgarendszer. Az oktatási központokként működő iskolák, a jelek szerint, csak napközben foglalkoztatták a tanulókat, bár később megkövetelték tőlük, hogy egyes időszakokra benn lakjanak a templomokban. A leckeórák korán reggel kezdődtek, és délben – a hőség miatt – véget értek. A gyermekek türelmetlenül várták anyjuk megérkezését, „három cipóból és két kancsó árpaborból” álló ebédjükkel. Az oktatás valószínűleg nem volt ingyenes, a családok földjük terméséből természetben fizettek a templomnak vagy az államnak.

Azok számára, akik valamely tartományban specializálódni kívántak, az oktatás magasabb szinten folytatódott a választott életpályájukra felkészítő tárgyakban. Tanulmányi idejüket a templomokban vagy az állami központokban kellett tölteniük, ahol olyan emberek (többnyire saját apjuk is közéjük tartozott) mellett tevékenykedtek, akik átadták nekik szakismereteiket és tudásukat. Az ókori szövegekből azonban kitűnik, hogy a diákok már akkor is ugyanannyi gondot és aggodalmat okoztak szakvezetőiknek, mint a legújabb időkben. Helytelen viselkedésükre egy idős írnok meglepő észrevételt tesz, amely napjainkban is megállná a helyét: „Azt mondták nekem, hogy elhanyagolod tanulmányaid, és teljesen az élvezeteknek szenteled magad. Utcáról utcára botorkálsz, közben bűzlesz a sörötől. A sör kivetkőztet az emberségből, megzavarja elméd, és most olyan vagy, mint egy törött kormánylapát, amely már semmire sem

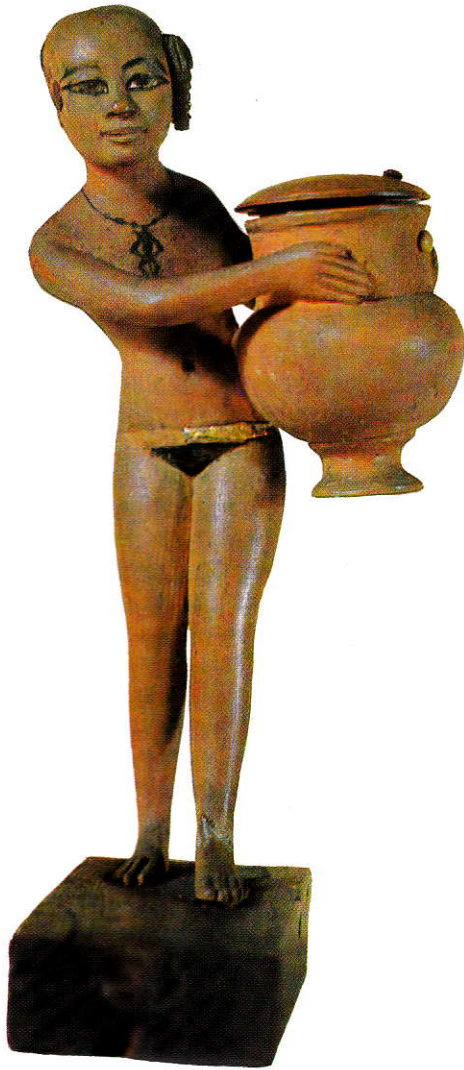
jó... Látták, hogy egy fal tetején egyensúlyoztál. Bár ismernéd fel, hogy a bor milyen undorító; bárcsak lemondanál a szeszes italról, és valami mással is törődnél, nemcsak a söröskorsókkal!”

Az alsóbb osztályokhoz tartozók fiai intézményes oktatásban csak legelemibb szinten részesültek. Pályaválasztásuk nem azon múltott, hogy művészek, aranyművesek vagy földművelők akartak-e lenni, sem azon, hogy elárultak-e valamilyen sajátos tehetséget. Azért üzték egyik vagy másik mesterséget, mert apjuk is azzal foglalkozott. A kézművesek és mesteremberek fiaikat a templomba vagy állami műhelybe adták inasnak, ahol alighanem közvetlenül saját apjuktól sajátíthatták el a szakismereteket. Az apa valószínűleg már négyéves korában átvette feleségétől fia nevelését, hogy megtanítsa azokra az ismeretekre, amelyekre élete során szüksége lesz, mielőtt még a gyereket hivatalosan egy kézművesmesterhez adták inaskodni valamelyik műhelybe. A parasztok fiai hasonlóképpen igen fiatal korukban csatlakoztak apjukhoz a szántóföldeken.

Eddig kevés szó esett a lányok oktatásáról. Úgy látszik, az egyiptomi lányok többsége nem kapott olyan képzést, mint fiútestvérei. Kevés „pálya” állott nyitva a nők számára, viszont apjuk foglalkozását, szakmáját az asszonyok „átörökönhették” fiaikra. Nagyon valószínű, hogy – amint már említettük – egyes királyi hercegnők, sőt még az előkelők lányai közül is némelyek, részt vettek a palotában tartott tanórákon, és megtanultak olvasni és írni. Az egyiptomi történelemből nem hiányoznak az intelligens és ravasz királynék, akik, ha alkalom adódott, magukhoz ragadták sok udvari ügy intézését. A lányok többségének azonban be kellett érnie az anya és a feleség szerepével, és ehhez a háztartás vezetését saját anyjuktól tanulták meg.

A nők egy része más úton haladt. A templomi táncosok és énekesek gyakorta közülük kerültek ki, és az ő templomi képzésük is igen fiatal korban kezdődött. A lakomákon a vendégeket szórakoztató táncosok bizonyára szintén gyermekkoruktól gyakorolták művészetüket. Nőket alkalmaztak hivatásos siratóasszonyokként is, és a sírfestményekből kiderül, hogy ezeknek a lányoknak is megvolt a „tanulóidejük”, amelynek során gyakorlott előadóművészekről sajátították el a mesterség fogásait. Minden közösségben mindenkor szükség volt bábákra. Azok a nők, akik Egyiptomban ezt a feladatot ellátták, valószínűleg nem részesültek intézményes oktatásban, hanem tudásukat ismét csak nemzedékről nemzedékre adták tovább. Más nők a nagybirtokok és templomok központi szövődésében és pékségeiben dolgoztak fizetség ellenében. Bizonyára őket is munkahelyükön képezték ki.

Az egyiptomi oktatási rendszer arra az alapelvre épült, hogy a fiúk apjuk foglalkozását követik, legyen az akár hivatás, akár mesterség. A hangsúlyt a példamutató tanításra helyezték. Egyes esetekben azonban alacsony sorból származó fiúk számára is lehetőség nyílt,

199 / Korsót vivő szolgálólány szobrocskája. A lány az „ifjúság oldalvarkocsá”-t viseli. (Az Újbirodalom idejéből való thébai sírból, XVIII. dinasztia.)

hogy pusztán képességeik révén befolyásos és nagy hatalommal járó, magas pozíciókba jussanak az országban. A rendszernek tehát elég rugalmasnak kellett lennie ahhoz, hogy a kiváló tehetségű egyének helyet kapjanak benne. Továbbá, annak ellenére, hogy a fiúknak nem volt bőséges pályaválasztási lehetőségük, az egyiptomiak orvosi, írnoki és művészi teljesítményeiből úgy tűnik, hogy sokan ösztönös tehetséget, néha egyenesen zsenialitást árultak el azon a területen, amelyet kiválasztottak számukra.

A rendszernek voltak hibái is. Nem volt esélyegyenlőség, és csak kevesen remélhették, hogy az életben nekik jutott hely lényegesen különbözni fog elődeikétől. A nők minden bizonnyal nem kaptak elegendő ismeretet ahhoz, hogy a férfiakhoz hasonlóan gyakorolják hivatásukat vagy mesterségüket, és csupán azok, akiknek királyi származásuk tekintélyt és hatalmat adott, voltak képesek néhanapján bebizonyítani hozzáértésüket, akár nyíl-

tan, mint Hatsepszut, akár ravaszabb módon, mint Teje és Nofertiti. Az oktatási rendszer azonban elismerést érdemel azért, mert megpróbált „teljes” embereket formálni, akik nemcsak a kellő tudományos ismereteket vagy a kezűgyességet sajátították el, hanem egyúttal megtanulták tisztelni az ősök hagyományait, megfogadni a kapott tanácsokat és mértéktartást tanúsítani minden dologban. Az egyiptomi gyermekek a hivatalos tananyagon kívül megtanulták a társadalmi együttélés szabályait is: miképpen viselkedjenek mások jelenlétében; hogyan uralkodjanak magukon és használják józan eszüket. Arra azonban nem tanították meg őket, hogy kételkedjenek a dolgok fennálló rendjében. Némi joggal mondták, hogy az egyiptomiak mindig azt a kérdést tették fel: „Hogyan?”, a görögök viszont azt: „Miért?”

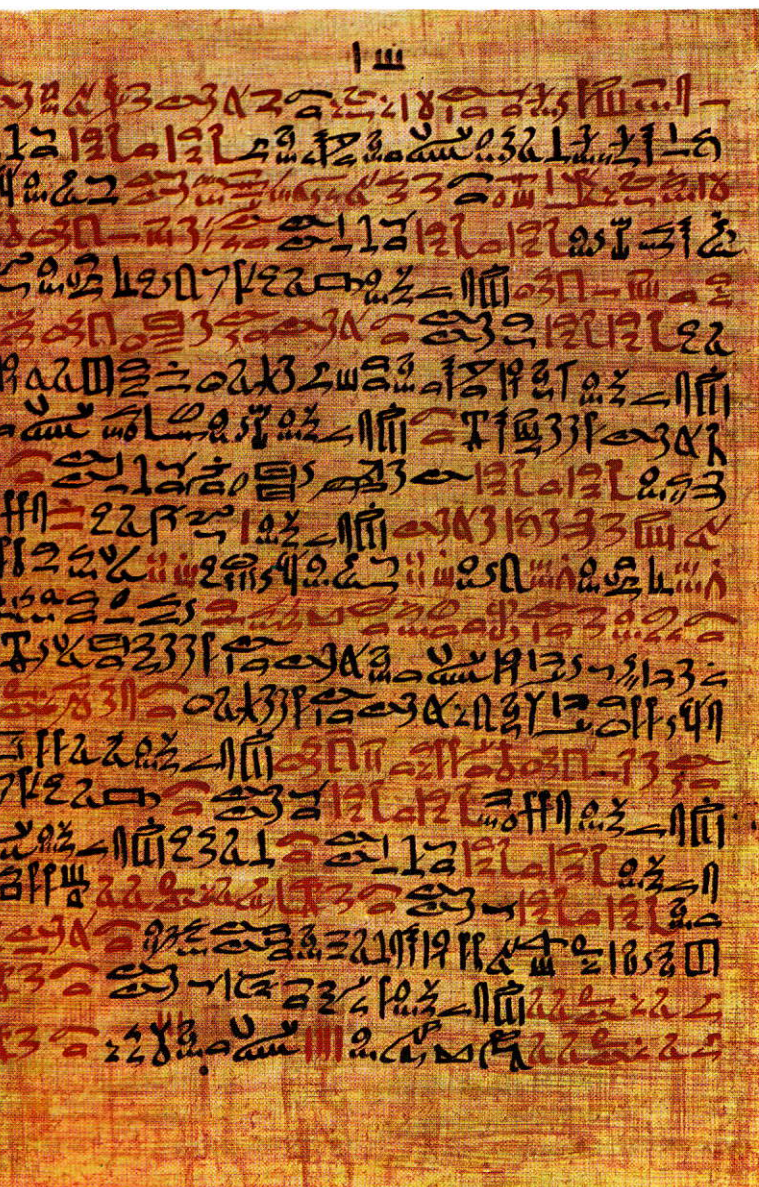
Az egyiptomi tudomány és bölcsesség a későbbi civilizációk számára közmondásossá lett. Oktatási rendszerük, úgy látszik, olyan embereket teremtett, akik tisztában voltak önmagukkal és a társadalomban elfoglalt viszonylagos helyzetükkel, és akik – ezen felül – elégedettek voltak. Annak, hogy az egyiptomi civilizáció oly sok évszázadon át szilárd maradt, talán az egyik oka ebben, a személyiség egészének kiművelésében rejlik.

ORVOSTUDOMÁNY / Azt a figyelemre méltó eljárást, amelyet napjainkban mumifikálásnak nevezünk, az egyiptomiak azért fejlesztették ki, hogy megpróbálják megőrizni halottaikat a túlvilági élet számára. Az eljárás során a szív kivételével sorra eltávolították a tetemből a belső szerveket, és külön foglalkoztak velük, miközben a test üregeit megtöltötték tartósítószerrel. A holttestet ezután egy nagy edényben nátronba helyezték, valószínűleg zsugorított helyzetben, amíg dehidrálódott, elveszítette víztartalmát. Ekkor megmosták, különleges balzsamokkal kezelték, majd finom vászoncsíkokkal bepólyálták.

A temetési előkészületek során az egyiptomiak rendkívül értékes anatómiai ismereteket szereztek az emberi testről. Az emberek felboncolását tiltó vallási tabuk bilincseitől mentesen képesek voltak megvetni az orvostudományi ismeretek alapját, amiből később, elsősorban a görögök, de a rómaiak, a perzsák, az arabok és a középkori Európa is hasznot húztak. A mumifikálás még a modern tudománynak is hasznára vált, mivel az ókori múmiák tanulmányozása lehetővé tette számunkra egyes beteségeknél a felismerését, amelyekben az ókori emberek szenvedtek.

Az egyiptomiak már a legrégebbi időkben is foglalkoztak orvostudománnyal. Manethón, az egyiptomiak történetírója feljegyezte, hogy az I. dinasztiahoz tartozó Dzser király kiváló orvos volt, aki állítólag értekezést írt az anatómiáról. A III. dinasztia idején Imhotep, az első szakkarai piramis építészé szintén híres orvos volt, akit később a görögök az orvostudomány isteneként tiszteltek.

Ismereteink az egyiptomi orvostudományról főként

200 / Hieratikus írás az orvosi szövegeket tartalmazó Ebers-féle papiruszról (Újbirodalom, XVIII. dinasztia).

írási forrásokból, egyebek között az Ebers-, a Hearst-, az Edwin Smith-, és a Chester-Beatty-féle papiruszokból származnak. Ezek az orvosi „könyvek” igen változatosak, némelyik alig több varázsreceptek gyűjteményénél, mások viszont – például az Edwin Smith-féle sebészeti papirusz – módszeresen és tudományosan foglalkoznak tárgyukkal. Az egyiptomiak már kezdettől fogva határozottan megkülönböztették azokat a betegségeket, amelyeknek oka nyilvánvaló – például a balesetekből, esésekből és ütésekből eredő sérüléseket – azoktól az egyéb kóroktól, amelyeknek oka ismeretlen. Az előbbieket ésszerű, gyakorlatias orvosi módszerekkel kezelték, az utóbbiakat a varázslat és az orvostudomány keverékével.

Az egyiptomiaknál az orvos pap és varázsló is volt. A nem nyilvánvalóan baleset okozta betegségeket valamiféle ellenséges erő, például egy haragvó isten vagy egy halott személy művének tartották, és a varázslatot használták fel arra, hogy a szenvedőt megszabadítsák ettől a gonosz befolyástól. Az orvos démonként szólította meg a betegséget, és megpróbálta rábeszélni, távozzék a páciens testéből. Gyakran varázsigéket mondott fennhangon az „orvosság” felett, amely különösen kellemetlen hatóanyagokat tartalmazott. Ezzel az volt a célja, hogy amikor a szenvedő lenyeli a gyógyszert, elűzze vele a demont. Az ilyen gyógyszerek alkotórészei lehetnek különféle állatok zsírából és véréből, továbbá porrá tört szarvakból, csontokból és patákból készített anyagok. Az egészet vízben, tejben vagy sörben oldották fel és mézzel megédesítették, hogy enyhítsék az undort. Az orvos, ha kezelése sikeresnek bizonyult, idővel valószínűleg mindinkább az orvostudományra támaszkodott, semmint a varázslatra, de a mágiát mint végső mentőváltást Egyiptom hosszú történelme során mindvégig együtt alkalmazták az orvoslással.

Ezek az „orvos-varázslók” alapos oktatásban részesültek. Orvostanhallgatóként előkészítő képzésen estek át mint írnokok, ez képessé tette őket az orvosi papiruszok elolvasására. A későbbiekben a már képesített, „okleveles” orvosok gyakran közeli rokonuk mellett dolgoztak gyakornokként, és a templom kötelékébe kerültek, hiszen nemcsak orvosok voltak, hanem papok is, gyakran annak a Szekhmet istennőnek a papjai, akinek éppúgy hatalmában állt kiterjedt járványokat előidézni, mint véget vetni nekik.

Az egyiptomiak eredményesen rögzítették és gyűjtötték össze a betegségek tüneteit, sajnos azonban gyakran helytelen következtetéseket vontak le belőlük, és mit sem érő kezelést írtak elő.

Ezek a gyakorló orvosok állították össze az első orvosi és anatómiai szótárt: ebben más és más hieroglifákkal jelölték és különböztették meg egymástól a különféle szerveket és azok funkcióit. Eljutottak annak megismeréséig, hogyan helyezkednek el az egyes szervek a testben egymáshoz viszonyítva, de mivel a szervek működéséről való ismereteik túlnyomórészt azokra a következtetésekre korlátozódtak, amelyeket holttestemek felboncolásából vontak le, a test szerveinek funkcióit félreismertték, és az idegeket, izmokat, vénákat és artériákat olyan összefüggő hálózat alkotórészeinek tekintették, amelynek középpontja a szív. A szívnek mint az élet alapjának fontosságát felismerték, sőt azt hitték, hogy ennek a szervnek mint a gondolkodás és az érzelmek székhelyének még további szerepe is van. Az agynak ellenben semmiféle fontosságot sem tulajdonítottak. A vérkeringést sem ismerték fel.

Az egyiptomiak végezték az első ismert sebészeti beavatkozásokat. Ezekkel olyankor próbálkoztak, amikor más, egyszerűbb módszerek már csődöt mondtak. Tudták, hogyan kell felhasználni a rögzítőszíneket, a szorító-

és nyomókötéseket. Egyes sírfestményeken csonttörés-nél alkalmazott sínek, valamint egy kificamodott váll helyzetétele látható. Használtak gyógyszereket és fájdalomcsillapítókat is. A papiruszok felsorolják egyes gyógynövények neveit és használatuk módját. Kenőcsöket állítottak össze, alapanyaguk méz és zsír volt, ezeket külsőleg alkalmazták sebekre és kelésekre. Bizonyos bajokra különleges diétát írtak elő, például mellkasi és torokpanaszokra mézet, tejszínt és tejet. Tudatában voltak mind a személyes, mind a házi higiénia, a közegészségügy és a tisztaság szükséges voltának, és ezért az orvosi papiruszok recepteket adtak arra, hogyan kell a házat megszabadítani a bolhától, legyekről, férgektől és másfajta kártevőktől.

A bajok, amelyekről az egyiptomiak szenvedtek, úgy látszik, éppoly változatosak voltak, mint a mieink, habár olykor nehéz megtalálni a betegségek nevének szabatos fordítását. Fogaik bizonyára sok kellemetlenséget okoztak nekik: a kenyérükben jelenlévő homokszemcsék okozta kopás és valószínűleg a száj higiéniájának általános hiánya nyilvánvalóan fájdalmakkal járó állapotot eredményezett gazdag és szegény számára egyaránt. Az egyiptomi orvosokat az jellemezte, hogy pontos diagnózist tudtak felállítani, viszont általában nem megfelelő kezelést ajánlottak. Az egyiptomi gyógyászat sajátos intézményei voltak a templomok mellett működő szanatóriumok. A gyógyulást kereső emberek idejük egy részét az ott lakozó istenhez való fohászkodással töltötték. A szokásos napi feladatokkal való szakítás pszichológiai haszna és a papok buzdítása, az esdeklő hitével együttesen, úgy látszik, sokak számára lelki és testi enyhülést hozott.

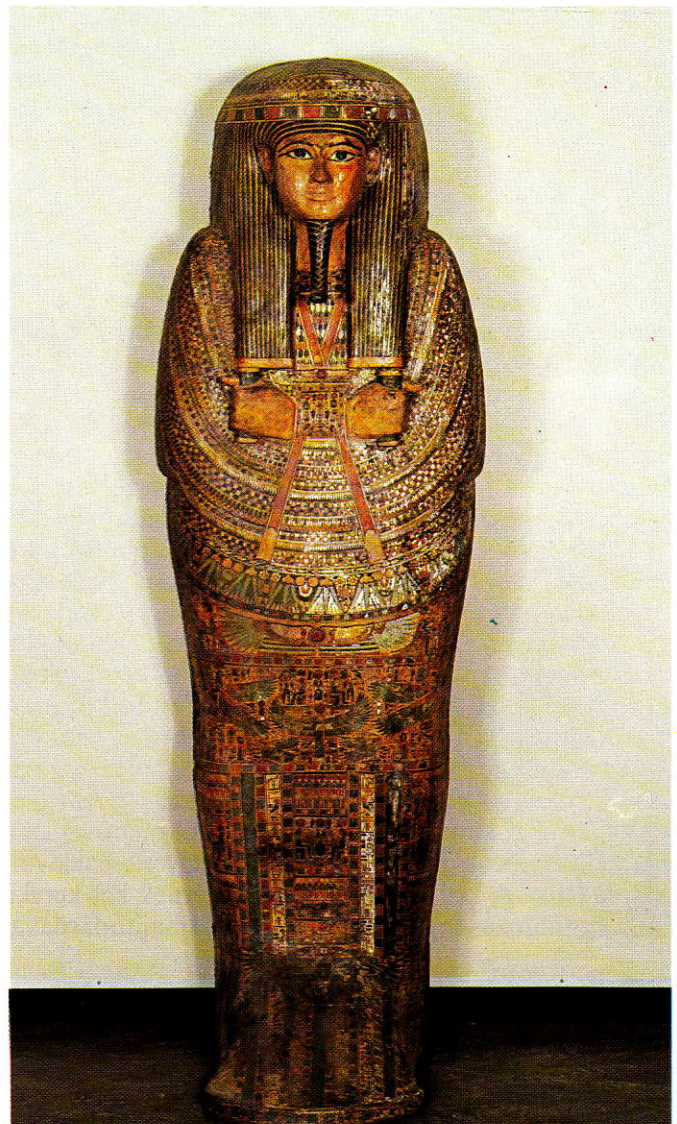
Az egyiptomi orvostudomány alkalmazta a plasztikai sebészetet, valamint szembeszállt az öregedés folyamatával. A gyógy módok a lógó mellek sebészi kezelésétől és a nemi vágyat fokozó ajzószerke elállításától az öszülő haj, a kopaszság, továbbá a bőr öregedése és ráncosodása elleni könnyen előállítható szerekig terjedtek. Sőt, az egyik papirusz olyan előírást is közöl, amelynek címe: „Hogyan változtatható át egy öreg ember ifjúvá”, és a ráncok, pattanások, kiütések és csúf bőrfoltok eltávolítására alkalmas módszerekkel is szolgál. Az előkelő hölgyek piperefelszereléséhez költséges ráncalanítók és lemosókrémek, kozmetikumok, valamint szagtalanító (dezodoráló) szerek tartoztak – ugyanúgy, mint a mai lányoknál, asszonyoknál.

Az egyiptomi orvostudomány, valamennyi korlátja és gyakran tévúton járó kísérletei ellenére, egyengette a jövő útját azzal, hogy megteremtette jelenlegi ismereteink alapját, és – ami még fontosabb – arra készítetett, hogy a betegségek okait keresve, vizsgáljuk meg az emberi testet.

A HADSEREG / Az egyiptomiak soha nem voltak igazán katonanép, de gyakran rákényszerültek, hogy önvédelmi intézkedéseket tegyenek az esetleges hódítók ellen,

akik Egyiptomot bőven termő, gazdag zsákmánynak tekintették. Ezért az idők során kiépítették katonai szervezetüket. Az Óbirodalom idején még egyáltalán nem volt állandó hadseregük. Ha a szükség úgy kívánta, a helyi kormányzók csapatokat toboroztak, ezek békeidőben a kőfejtésnél, az építkezéseknél és a határok őrzésénél segédkeztek. Feltehetőleg kialakult a hivatásos katonák kis létszámú rétege, amelynek feladata a király védelmezése volt, habár erre nincs bizonyítékunk, és a hadi vállalkozásokat katonai előképzettség nélküli közigazgatási tisztviselők irányították. A helyi hadseregek hozzájárultak az első átmeneti korban a központi hatalom felbomlásához és a viszálykodásokhoz. A Középbírodalom idején, III. Szeszósztisz uralkodásáig továbbra is léteztek ezek az alakulatok, ő azonban megszüntette a régi rendszert, és bevezette a bennszülött egyiptomiak kötelező katonai szolgálatát. Bizonyos számú núbiai önkéntessel kiegészítve, ezekből alakította ki a személyes fegyveres kísérete körül összpontosuló királyi hadsere-

201 / Varázsigékkel és ráolvasásokkal díszített későkori múmiakoporsó. Az egyiptomiak ragaszkodása a mumifikáláshoz sok orvosi ismeret megszerzéséhez vezetett.

get, amely segítségére volt abban, hogy az előkelők hatalmát egyszer és mindenkorra megnyirbálja, de a katonákat felhasználta az építkezéseknél és a közmunkáknál is. A katonák egy része íjjal és nyíllal volt felfegyverezve, mások csatabárdokkal. Bőrrel bevont nagy pajzsokat hordtak, páncélt azonban az Újbírodalom koráig nem viseltek.

A Középbírodalom korának egyik legnagyobb vívmánya a Núbiában, a második vízesés közelében épített erődláncolat volt. Mivel arra szánták, hogy ellenőrzése alatt tartsa a folyót és a környező vidéket, ezért az erődöket vagy a folyópart mentén, vagy a Nílus szigetein építették fel, onnan vigyáztak Egyiptom kereskedelmi és katonai érdekeire. Belőlük indították útnak a katonákat a fosztogató núbiai csapatok ellen, bennük a kormányzó, a katonák, a közigazgatási tisztviselők és a katonacsaládok laktak. Ezeknek az erődöknek a kialakítása oly sikeresnek bizonyult, hogy később kiindulópontul szolgált azoknak az egyiptomi vállalkozásoknak, amelyek az ország határain túli területek megszerzésére és kormányzására irányultak.

A hükszósok betörése és kiűzése után Egyiptom hadviseléssel kapcsolatos magatartása gyökeres változáson ment át. Az újabb hódítástól való félelem rádöbbentette őket az állandó önvédelem szükségességére. Egyébként a hükszósok voltak azok, akik megismertették az egyiptomiakkal az új fegyvereket és katonai elgondolásokat. Az Újbírodalom idején Egyiptom elsőrendű katonai hatalommá lett. A szárazföldi hadsereget és haditengerészetet országos alapon szervezték meg, és gyakorlott, tökéletesen kiképzett, hivatásos állandó hadsereget hoztak létre, amely gyakori és sikeres hadjáratokat vívott.

A fáraó fővezérként irányította a csapatokat ezekben a hadjáratokban; a „hadügyminiszter” a vezír volt. Ottthon és a harctéren magas rangú tisztekből álló haditanács segítette és támogatta tanácsaival a fáraót. A harctérre induló hadtest körülbelül 5000 emberből álló hadosztályokra oszlott, és harci szekeres alakulatokból, valamint gyalogságból tevődött össze. A hadosztályokat a főbb állami istenekről nevezték el, és feltehetően az ő oltalmuk alá helyezték őket. A qádesi csatában a hadosztályokat a fáraó és több királyi herceg személyesen vezette. Honi szolgálatban a hadsereg két hadtestre oszlott – az egyik Felső-, a másik Alsó-Egyiptomban állomásozott, mindegyik élén egy főparancsnokhelyettes állt, aki a tábornoknak volt alárendelve. Ezek az alakulatok kísérték a királyi felvonulásokat, ők bántak el a zendülőkkel, helyőrségeként szolgáltak a határ menti erődökben, és részben ők adták a munkaerőt a közmunkákhoz.

A harci szekeres alakulat – valószínűleg hükszós újítás – 25 harci szekérből álló osztagokra oszlott. Az egyes osztagok a „palota szekérhajtójának” parancsnoksága alatt álltak, aki a lovasság parancsnokhelyettesének volt alárendelve. A két ló húzta harci szekérnek két kereke volt, egy hajtó és egy – íjakkal, nyilakkal, hajtódárával

és karddal felfegyverzett – katona utazott rajta. Igazi lovasság nem volt, valószínűleg azért, mert az akkor ismert lófajták nem voltak sem elég nagyok, sem elég erősek, hogy elbírhák a lovaszt. A harci szekerekbe fogott lovakat a királyi istálló-mester képezte ki, aki emiatt befolyásos pozíciót töltött be.

A gyalogság ezredekre tagolódott, mindegyiket egy „jelvényhordozó” vezényelte. Az ezred újoncokból, kiképzettekkel és különleges harcosokból – a „király bátraiból” – állt. Az újoncok elég gyakran Núbiából vagy más, idegen országból való hadifoglyok közül kerültek ki. Az egyiptomi hadseregben a XVIII. dinasztia késői időszakában és a későbbi időkben még inkább, nagyszámú idegen újonc szolgált. Voltak közöttük líbiaiak, núbiaiak, „ázsiaiak” és „tengeri népek”, a XXVI. dinasztia idején pedig igen sok görög zsoldost alkalmaztak, hogy harcoljanak az egyiptomiak háborúiban. Egyiptom saját lakosságából nem tudta volna fenntartani a számára szükséges, megfelelő nagyságrendű állandó hadsereget, de lehetséges, hogy az idegen csapatok, az egykori hadifoglyok növekvő száma hozzájárult Egyiptom hanyatlásához, bár az asszírok és a perzsák kiválóbb fegyverzetének is szerepe volt ebben. Az idegenek hűsége egykori meghódítóik iránt időnként kétségessé vált. A besorozandó egyiptomi bennszülötteket az „újoncok írnoka” írta össze.

Ha egy férfi önként lépett be a hadseregbe, ez szolgáltathatott életpályául is. A szolgálatban módja nyílt a gyors előmenetelre, és tetemes vagyona tehetett szert. A kiszolgált katonáknak gyakran földet, arany kitüntetésekkel és háziszolgául hadifoglyokat adományoztak. Bár a hadseregben a legmagasabb állások a tanult, iskolázott személyeknek voltak fenntartva, hiszen ezek a pozíciók részben igazgatási jellegűek voltak, ennek ellenére a hadsereg hozzásegítette a tanulatlan férfiakat is, hogy némi vagyont szerezzenek, az idegeneket pedig, akik szolgálatba léptek, hogy megszerezzék maguknak a szabadságot. További buzdítást adott az az előírás, amely kimondta, hogy a hivatásos katonák fiai csak akkor örökölhetik apjuk földjét – a király adományát –, ha apjuk foglalkozását követik.

A tiszteket a „hivatásos” katonák közül toborozták. A rangsor a következő volt: „az ötvenek legnagyobbika”, a 200 ember irányításával megbízott jelvényhordozó, a csapatkapitány, a csapatparancsnok, aki egy dandár élén állt vagy egy erőd parancsnoka volt, a helyőrségi csapatok felügyelője, az erődök felügyelője (két ilyen beosztás volt: egy a núbiai határon és egy a Földközi-tenger partvidékén), parancsnokhelyettes és a tábornok. Fontos udvari állásokat, például a király gyámjának tisztségét gyakran egykori katonák kapták. A hadsereg tetemes jutalmakat kínált, s hogy több tábornokból fáraó lett, ez is mutatja a hadsereg hatalmát Egyiptom történetében.

Voltak hivatalnokok – főként írnokok –, akik a hadsereg ellátásáért, a készletek összegyűjtéséért és az ezzel

kapcsolatos szervező munkáért voltak felelősek. A készleteket általában útban a csatatérre szerezték be. Az írnokok feljegyezték a napi eseményeket is, és jegyzékbe vették a szerzett zsákmányt. A készleteket öszvérek, málhás szamarak és ökrök vontak szekerek szállították.

A XVIII. dinasztia korának talán legfontosabb újítása a ló és a harci szekér használata volt. A legrégebbi harci szekerek kánaánita hatást mutatnak. A lovak, a harci szekerek és díszes szerszámaik egyiptomi elnevezései szintén kánaánita kapcsolatra vallanak. A kis terméű lovakat valószínűleg a hükszósok honosították meg Egyiptomban, bár a hükszósok előtti, a Középbirodalom idejéből való núbiai Buhen-erődben talált eltemetett ló némi vitát váltott ki a szakemberek körében arról, pontosan mikor is jelentek meg a lovak Egyiptomban. A lóállomány az ellenségtől a megiddói csatában szerzett lovak egy részének Egyiptomba szállításával gyarapodott. „Ófelsége első szekérhajtója” a jelek szerint több külföldi küldetésben járt, talán azért, hogy tenyészlovakat szerezzen be.

A fáraók sűrűn indítottak hadjáratokat, olykor évente. Csapataik Szíriába, Palesztinába és azon túlra vonultak, és ott harci szekeres alakulatokkal az élen, megrohanták a megerősített városokat. Ezek a szíriai és palesz-

tin erődítmények hatással voltak az Újbirodalom korának katonai építészetére. Az egyiptomiak, az ókori világ más hódítóival ellentétben, általában irgalmat tanúsítottak az ellenséges városok iránt: nem fosztották ki őket könyörtelenül. A katonáknak nem engedték meg a rablást, mivel a zsákmányt, amely a fáraót, végső soron pedig az egyiptomi isteneket és templomaikat illette, az írnokok lelkiismeretesen összeírták és hazaszállították. Sok foglyot is magukkal hurcoltak Egyiptomba. Néhány kiválasztottat a fáraó bizonyára szertartásosan megölt a buzogányával, az életben maradottak rabszolgasorsra jutottak. A meghódított birodalmak hercegeinek egy részét túszként ugyancsak magukkal vitték Egyiptomba. Ezek együtt tanultak az egyiptomi királyi ház tagjaival, ily módon vetették meg a későbbi baráti viszony alapját: a vazallus hercegek utóbb visszatértek hazájukba, hogy a fáraó óhajának megfelelően uralkodjanak országukban.

A hivatásos hadsereg létrehozása Egyiptomban nyil-

202 / Háborúba vonuló núbiai katonák makettjei egy Középbirodalom korabeli sírból. A gyalogságba besorozott újoncok között sok núbiai volt, továbbá más országokból származó hadifogoly. A maketteket szakértő kezek fából készítették.

vánvaló előnyökkel járt: jólétet, hatalmat és foglyokat eredményezett, egyúttal azonban az újoncozás oly súlyos teherként nehezedett az országra, hogy a bennszülött egyiptomiak végül képtelenek voltak a hadsereg igényeinek eleget tenni. Egyes hivatásos katonáknak lehetővé tette azt is, hogy a fáraó hatalmát veszélyeztessék. Horemheb, I. Ramszesz és Herihór, mindhárman katonatisztek voltak, akik kezükbe kaparintották a hatalmat. A Későkorban a gyenge kezű fáraók állandóan tudatában voltak annak a veszélynek, amelyet a hadsereg uralmuk szempontjából jelentett. A XVIII. dinasztia nagy hatalmú fáraói megteremtették a hadsereget, és akárcsak a papságot, óriásira duzzasztották, gazdaggá és dicsőségessé tették. Ezek a nagy harcosok, bízva saját erejükben, figyelmen kívül hagyhatták azokat a veszélyeket, amelyeket katonapolitikájuk a későbbi, kevésbé magabiztos uralkodókra rászabadított.

A HADITENGERÉSZET / A haditengerészetet – a hadsereg kiegészítőjeként – inkább csapatok és kereskedelmi áruk szállítására használták, semmint tényleges hadviselésre. A vízi járműveket mozgó hadművelleti parancsnokságokként alkalmazták, így például a hükszósok kiűzésekor, de egyes esetekben harcba is vetették őket, amint azt III. Ramszesznek a Medinet Habu-i templomban felfedezett domborműve mutatja. A kereskedelmi expedíciók során is sikeresen használták fel a hajókat, például a Puntba tett felfedező utak alkalmával. III. Thotmesz a haditengerészetet vette igénybe, hogy eljusson Föniciába. Mihelyt megérkezett, bevitorlázott a különböző part menti városok kikötőibe, és meghódolásra kényszerítette őket, majd megállapodott velük, hogy ellátják az ország belső területei ellen vezetendő hadjárataihoz szükséges készletekkel. A Memphisz közelében lévő haditengerészeti támaszpont volt az a kikötő, ahonnan a flotta a XVIII. dinasztia idején útnak indult Szíria és Palesztina felé. Az egyiptomiak

maguk építették hajóikat. Már a legrégebbi időkben olyan hajókat terveztek, amelyek képesek voltak elérni Núbiát és Puntot.

A feljegyzések nem tárják fel teljesen a haditengerészet szervezetét. Úgy látszik, hogy az újoncokat az „evezősök jelvényhordozójának” parancsnoksága alatt álló kiképzőszemélyzetre bízták, majd továbbküldték őket, hogy csatlakozzanak valamelyik hajó legénységéhez. A legénység létszáma a hajó nagyságától függött, és az újoncokat előléptethették magasabb rendfokozatba, például az „evezősök parancsnokává”, vagy egy nagyobb hajóra helyezték át. A katonák és a tengerészek felcserélhetők voltak, át lehetett vezényelni vagy elő lehetett léptetni egyik fegyvernemi beosztásból a másikba. A hajón szolgáló „jelvényhordozó” magasabb beosztásba, például szárazföldi „csapatparancsnokká” emelkedhetett, amely megfelelőbb volt egy idősebb ember számára. A haditengerészeti hierarchia csúcán a „hajóskapitány” és a „hajóskapitányok főnöke” állt, aki tartozhatott a királyi vagy a templomi flottához. Végül a tengernagyok következtek, akik a királyi flottát a trónörökös főparancsnoksága alatt irányították. A legfőbb hivatali vezető az „összes királyi hajók főnöke” volt. A vezír a flotta felett nem gyakorolt közvetlen felügyeletet, bár döntőbíróként felléphetett a haditengerészet vitáiban.

A haditengerészet háború idején szükséges, de másodlagos fontosságú fegyvernem volt; békeidőben találta meg igazán a helyét mint hatékony kereskedelmi szervezet, amely Egyiptom kereskedelmi érdekelttségének kiterjesztésében tette magát hasznossá. Míg korábban annyi hajózási kapacitást hoztak létre, amennyit a helyzet éppen megkövetelt, a XVIII. dinasztia korában a haditengerészet jól szervezett intézménnyé vált, a harcias fáraók egyik alkotásává, amely jól szolgálta az országot.

203 / Bárka makettje, rajta az evezősök és a tulajdonos. Mektire Deir el-Bahari-i sírjából (Középbirodalom).

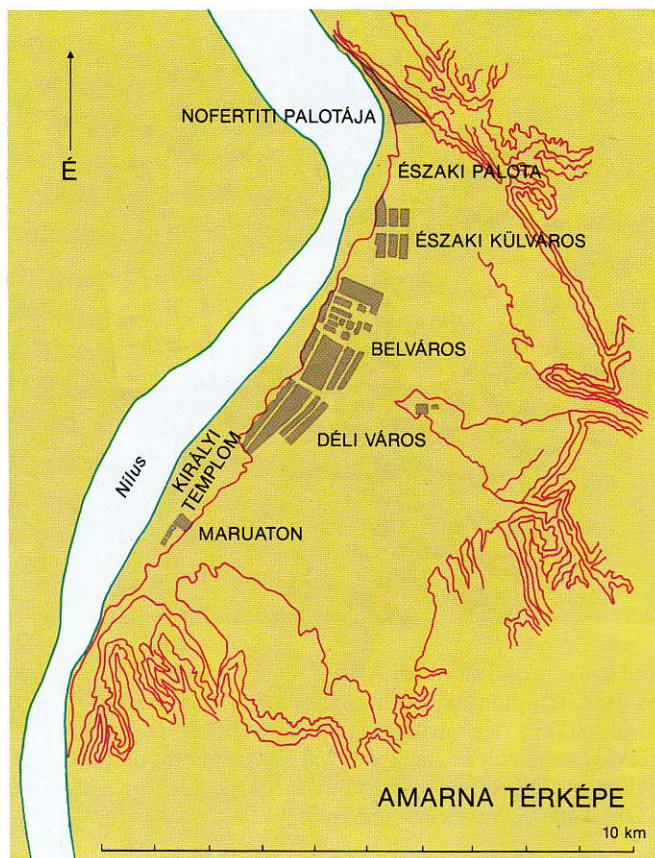
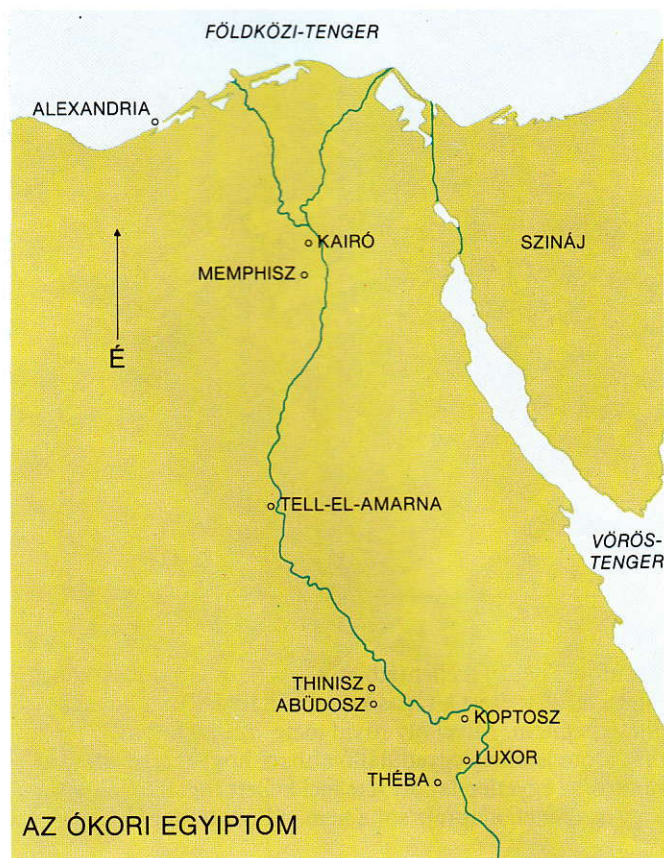

TÖRTÉNET
KÉPEKBEN

TELL-EL-AMARNA

Az egykori nagy fővárost, Ahet-Atont, amelyet Ehnaton (IV. Amenhotep, 204. kép) alapított, de csupán mintegy 15 esztendőn át volt lakott, ma Tell-el-Amarnának hívják. Miután Tutanhamon és a királyi udvar visszatért a hagyományos valláshoz és az Újbírodalom korának hagyományos fővárosába, Thébába, Ahet-Aton elnéptelenedett. A település Luxortól (az ókori Thébától) 480 kilométernyire északra fekszik, a Nílus keleti partján. A folyó mentén húzódó, keskeny megművelt földcsíkon épült ókori város, amelyet a sivatagi hegyek szegélyeztek, kilenc kilométer hosszú, keskeny területen fekszik, északi és déli vége a folyópartot követve, ívbén elhajlott. A település első ízben 1887-ben került az érdeklődés középpontjába, amikor egy parasztasszony néhány ékirásos égetett agyagtáblát ásott ki a földből. Kiderült, hogy Észak-Szíriából az ókori egyiptomi udvarba küldött diplomáciai levelezés egy részéről van szó, amelyet később a királyi levéltár romjai maguk alá temettek. Ezek voltak a híres „amarnai levelek”. Miután végül eredetinek bizonyultak, a lelőhelyen megkezdték az ásatásokat. 1891–1892-ben Flinders Petrie sok középületet ásott ki, a munkát a németek folytatták, és 1921-ben az Egyiptomi Kutató Társaság vette át a munkálatokat. A várost soha nem tárták fel teljesen.

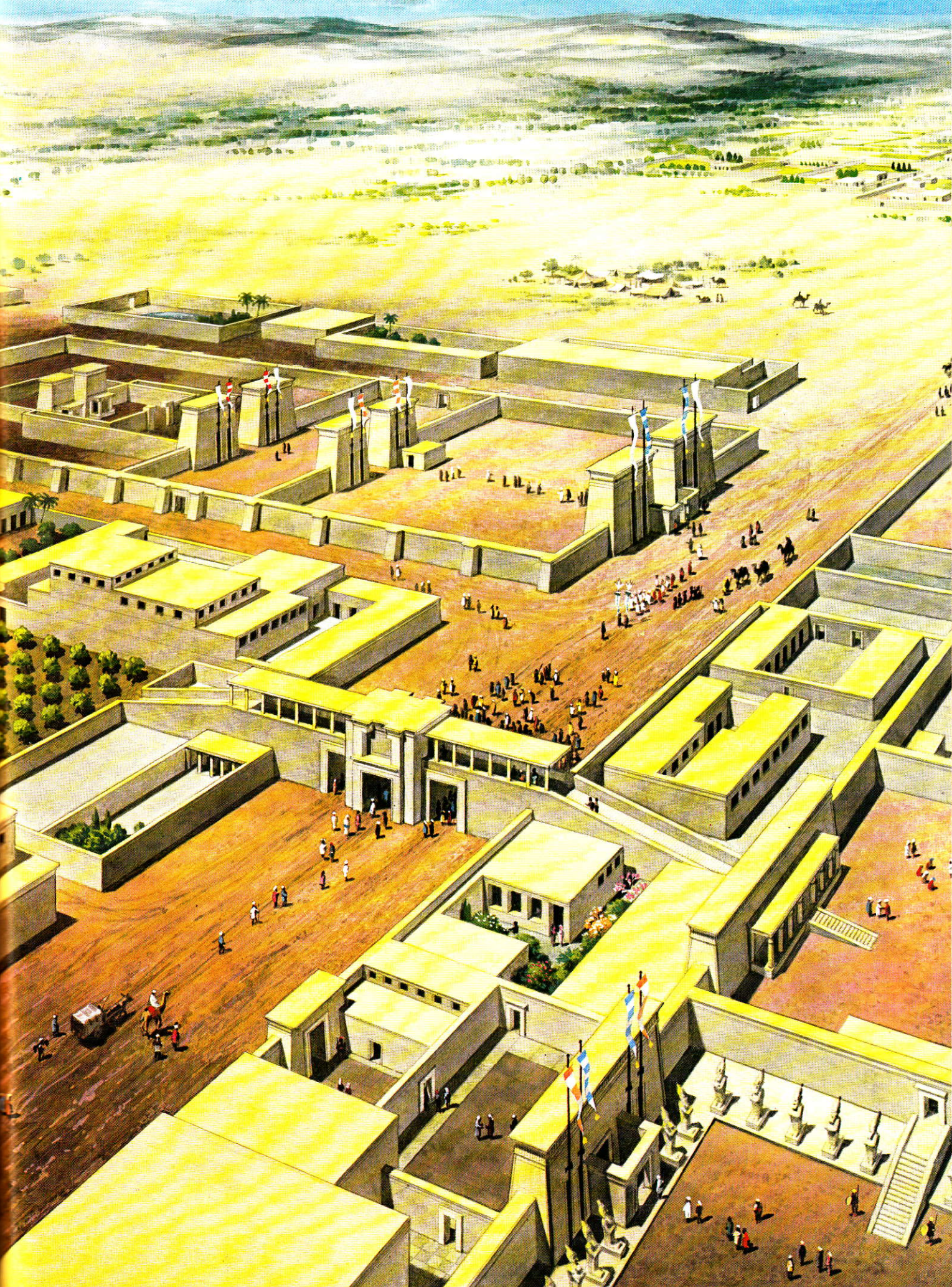

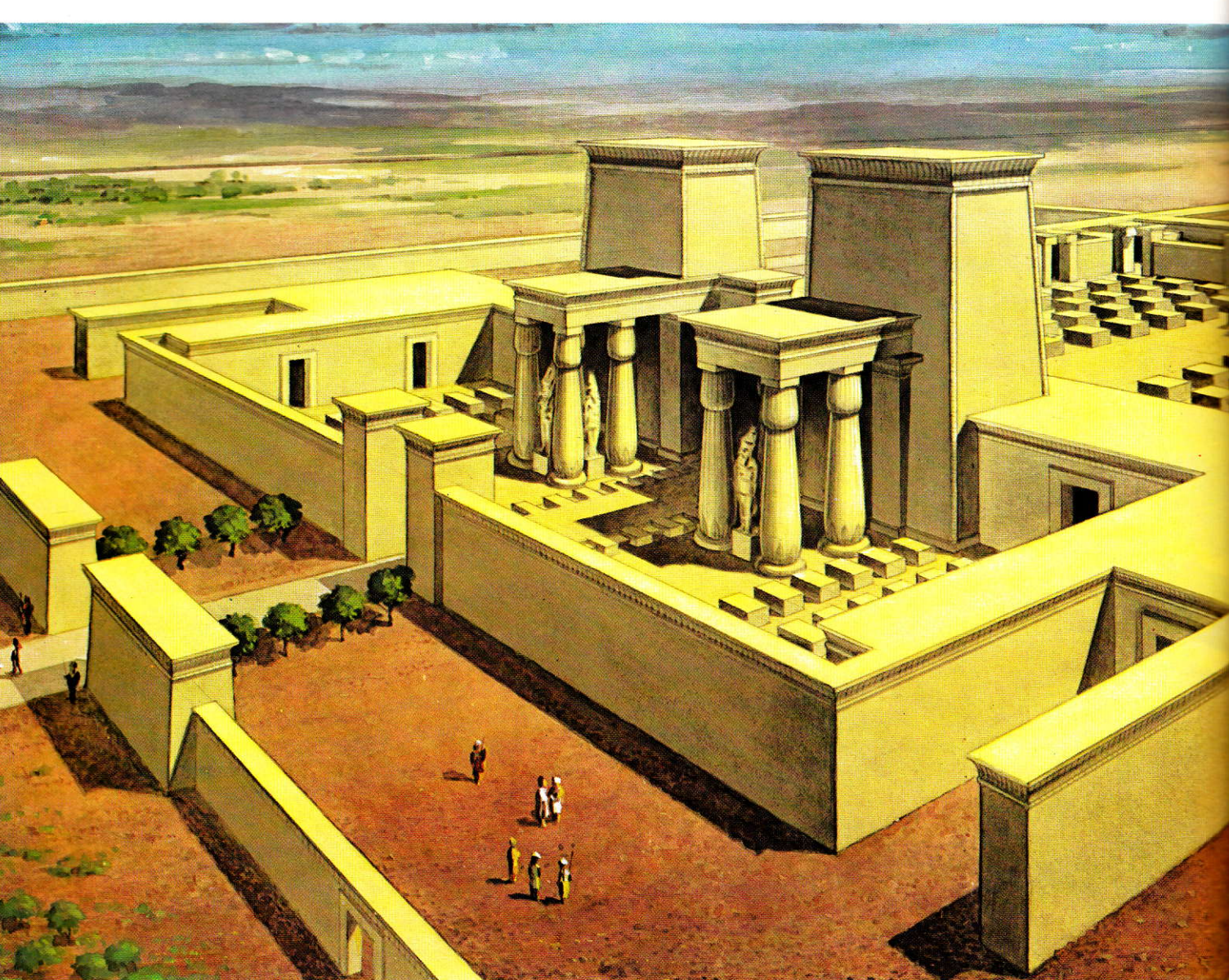
AZ ÉPÜLETTÖMBÖK ALAPRAJZA AMARNA BELVÁROSÁBAN

Tell-el-Amarna, az ókori Ahet-Aton központi városrészében paloták, templomok, kormányhivatalok és raktárak sorakoztak, a déli városrész lakónegyed volt, az északi külvárosban volt az üzleti negyed és néhány távolabbi palota. A 207. képen a központi városrész alaprajza látható, a 208. képen a város egy részének rekonstrukciós rajza.

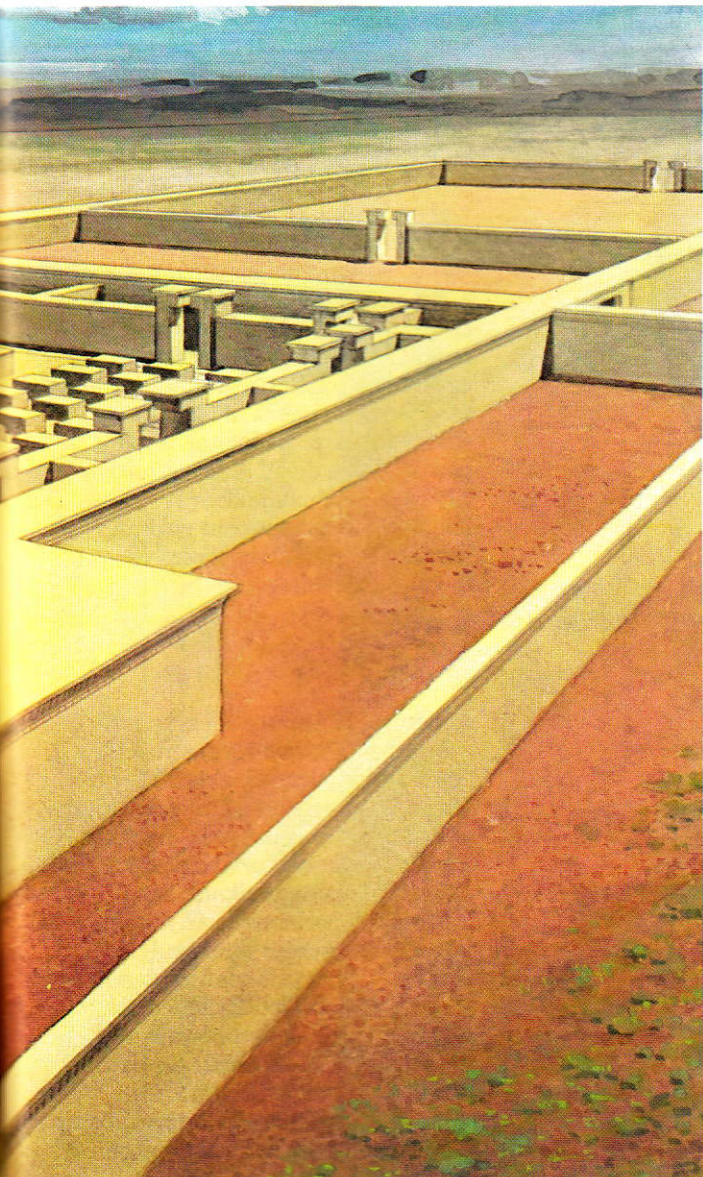
A zsúfolt Thébával ellentétben Ahet-Atonban bőven volt építési terület, ezért a tágas kertekben földszintes házakat lehetett építeni. Mivel oly rövid ideig volt lakott, az ahet-aton-i lelőhely egyedülálló abban, hogy a régészeknek mindössze egyetlen lakott réteggel kellett foglalkozniuk, és hogy az eredeti alaprajz soha nem változott meg lényegesen.

A város nagy Aton-templomának rekonstrukciós rajza látható a 209. képen. Mivel Ehnaton fővárosában a Nap tiszteletének kultuszát vezette be, ezért templomai jellegzetesen különböznek a hagyományos egyiptomi templomoktól. Nem volt bennük sem kultikus szobrot rejtő zárt kápolna, sem papok, akik naponta megmosták, kenettel bedörzsölték, felöltöztették, táplálták és imádták a szobrot. Az amarnai templomok ehelyett nyitottak voltak Aton, a Napisten számára, akinek jótékony sugarai oly gyakran megjelennek az amarnai művészetben, amint kinyúlnak a napkorongból. Udvarok sora vezetett fel a szentélyben elhelyezett főoltárhoz, a szentélyben zene- és énekszó kíséretében étel-, ital- és virágáldozatot mutattak be az oltárokon és áldozóasztalokon az istennek.

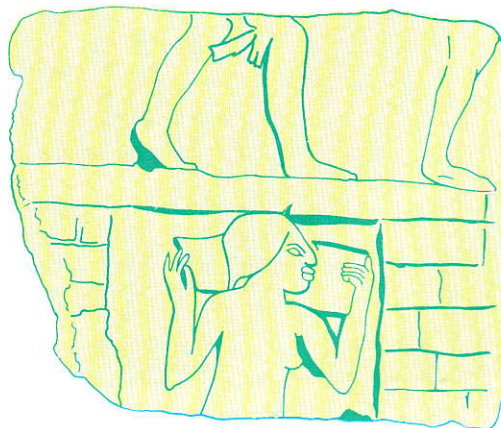

A tell-el-amarnai napimádat legfőbb központja Aton nagy temploma volt. A roppant kiterjedésű elkerített terület legtávolabbi végén állt a szentély. A fokozatosan emelkedő, kövezett út egy sor keskeny udvaron át vezetett a bejáratról a szentélyben lévő főoltárig. Kőből vagy vályogtéglából készült áldozóasztalok százai szegélyezték az utat és álltak másutt is a bekerített területen belül. Többségüket valószínűleg azok szertartási céljaira szánták, akiknek tilos volt belépni magába a szentélybe. További áldozóasztalokat helyeztek el az udvarokon és magában a szentélyben, ahol a király számos óriás méretű szobra állt. A bejáratú udvarok, amelyeknek neve Per-Haj („Örvendezés Háza”) és Gem-Aton („Aton megtalálása”), egy pülónon át voltak megközelíthetők, és oszlopos csarnokok szegélyezték őket. Az egyik, Amarnából származó mészkő domborművön (a 210. képen rekonstrukciós rajza látható) a nagy templomban játszó jelenetet örökítették meg: feltehetően az említett oszlopokkal körülvevett udvarok egyikén álló áldozóasztalokat ábrázolja. Rajtuk magasra halmozott gyümölcsök és virágok, mellettük tömjénégetők.

211. kép: Ehnaton szépséges felesége, Nofertiti, ájtatoskodás közben. Úgy látszik, Nofertiti ugyanolyan fontos szerepet játszott a templomi szertartásokban, mint maga a király. A jelek szerint tulajdonképpen ketten együtt irányították a város sokrétű életét. Ők voltak az amarnai korszakot jellemző vakmerő vallási és művészi újítások kezdeményezői és irányítói.

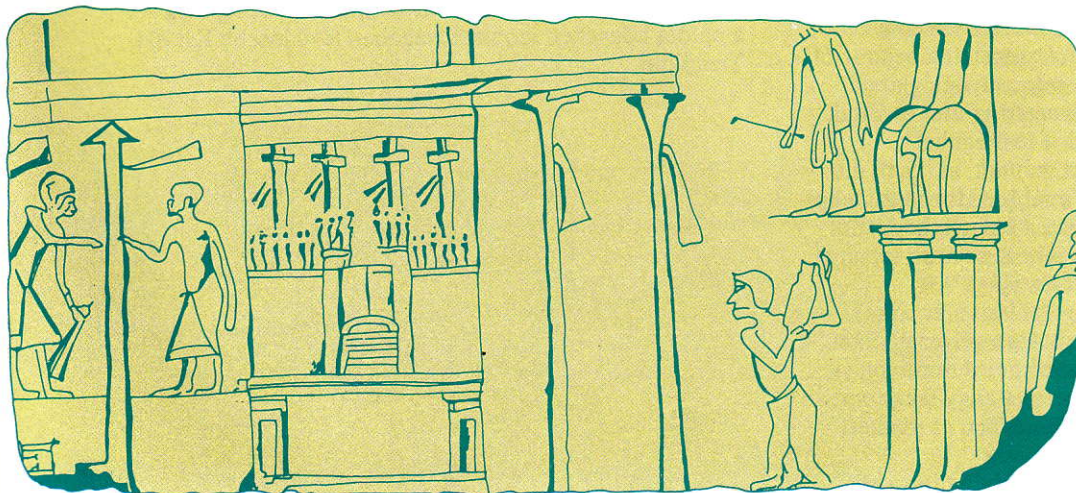
212. kép: Az ásátások során kiderült, hogy a Nagy Templom három építési fázison ment át. Az egyik amarnai domborműtöredék rekonstrukciós rajzán munkások láthatók munka közben, egyikük talán néger vagy núbiai, amint a Nagy Templom együttesének valamelyik részét építik. Amarnában voltak más templomok is, éspedig a palota közvetlen szomszédságában lévő kisebb Királyi Templom.

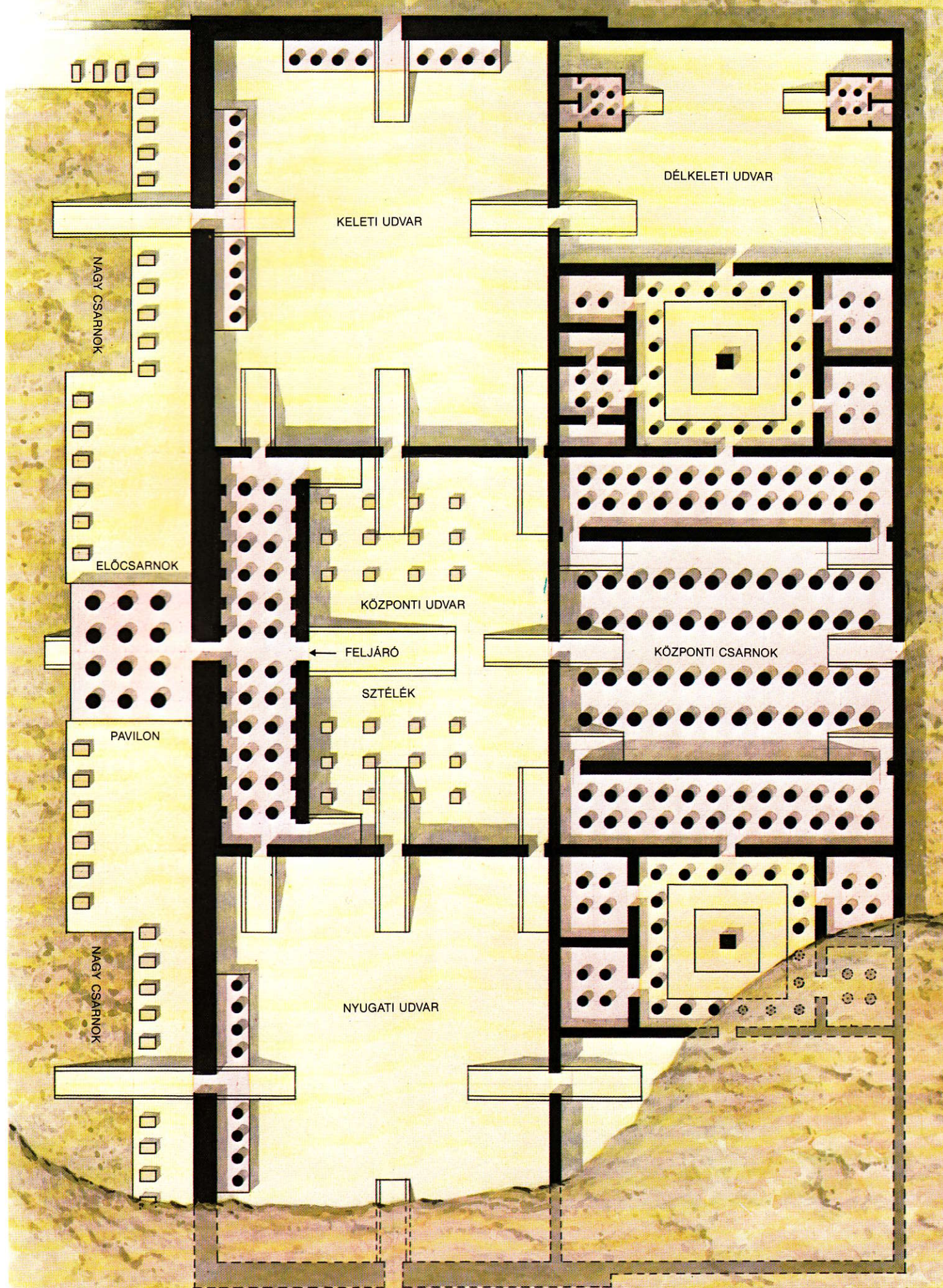

Ahet-Aton rendkívül civilizált város volt, tágas, rendezett és előkelő; a templomok, paloták és kényelmes lakóházak városa, fedetlen udvarokkal és oszlopcsarnokokkal. Mindenütt kertek, zöldellő pálmák, füzek és szikomorfa, színpompás virágágyások, virágzó cserjék és lótuuszal teli tavak. A királyi család több fényűző palotát lakott. Az amarnai hercegnők – egyikük a 213. képen látható – élete kényelmes és örömteli volt. Ahet-Atonban mindenki jól élt. A férfiak és nők egyaránt bő, széles, rojtos ujjú, redőzött vászonruhát viseltek, amely lazán simult testükre. Rafináltan fésült paróka volt a divat. A művészet felvirágzott, a palotákban és templomokban rendezett gyakori szertartások méltóságteljesek és látványosak voltak.

214. kép: Az Amarnából származó mésző dombormű rekonstrukciós rajza a „megjelenések ablakát” ábrázolja, amelyből a király és a királyi család tagjai megmutatták magukat a sokaságnak, olykor ajándékokat dobáltak le kegyenceiknek, miközben a párnázott párkányra könyököltek. Az ablak, amelyhez kis ajtókon át lehetett eljutni, minden valószínűség szerint a „nagy csarnokból” nyíló fedetlen udvarra nézett. A domborművön szolgák is láthatók, amint söprik és vízzel portalanítják az udvart, miközben egy felügyelő készenlétben áll a testőrség földre helyezett pajzsai és fegyverei mellett.

215. kép: Az amarnai paloták közül a belvárosi Nagy Palota volt a legfontosabb. Az alaprajzon a főépület látható, bal oldalán a „nagy csarnok”, jobbra a nagy, oszlopos koronázási terem, a másik oldalon a szolgák és a nők lakrészé. A palota dombon állt, innen háromteraszos kert vezetett le a nílusi kikötőhelyhez. A palotát a királyi út felett átívelő híd kötötte össze a király lakóházával és a királyi gyermekek lakrészével.

KELETI UDVAR

DÉLKELETI UDVAR

NAGY CSARNOK

ELŐCSARNOK

KÖZPONTI UDVAR

FELJÁRÓ

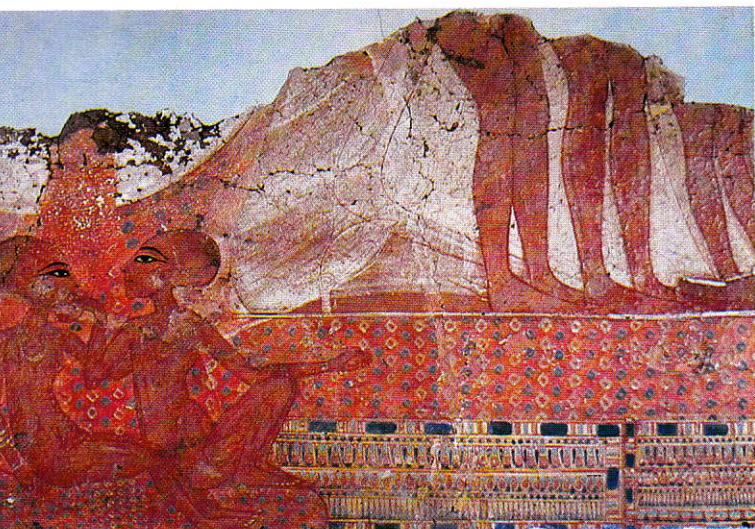
SZTÉLÉK

PAVILON

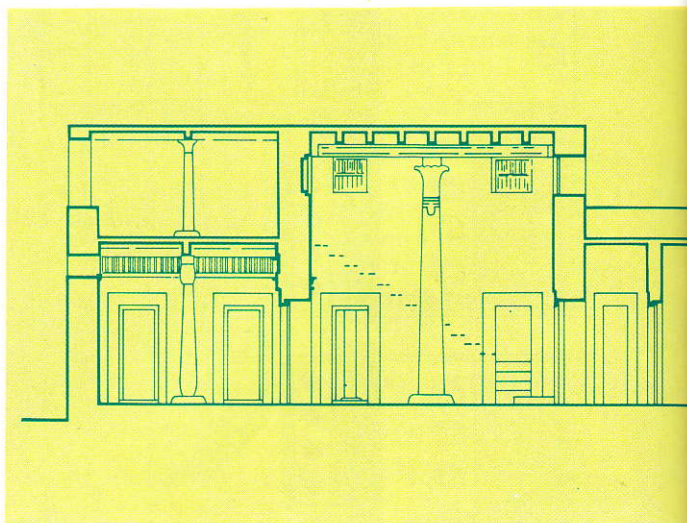
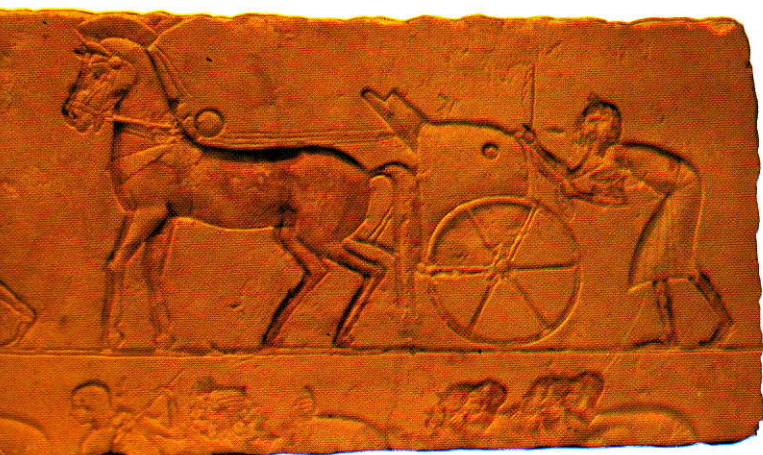
KÖZPONTI CSARNOK

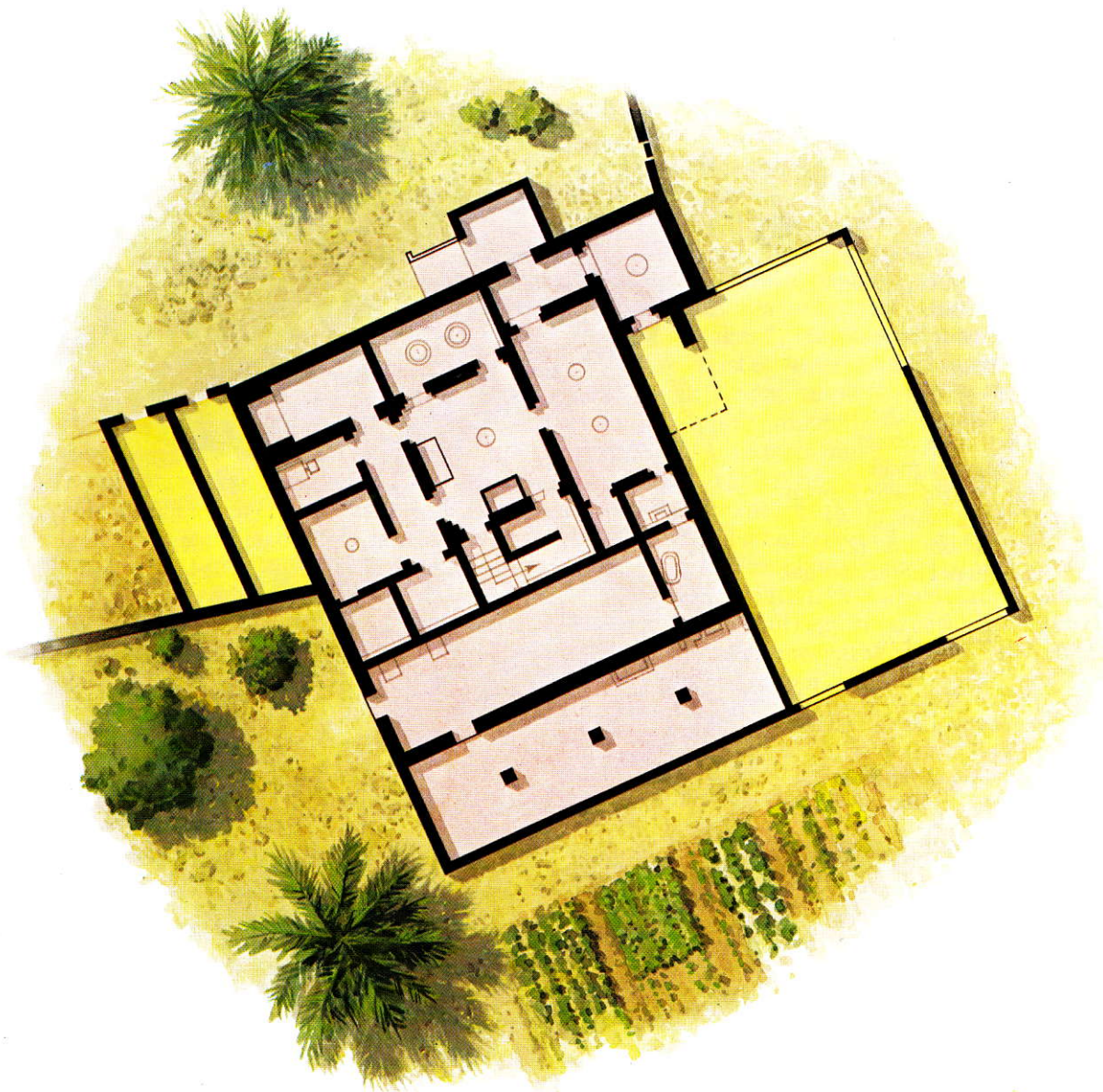
NAGY CSARNOK

NYUGATI UDVAR

Az amarnai palotákat és templomokat gazdagon díszítették. Az ajtókeret (216. kép), amely egykor a Nagy Palotában volt, Ehnaton, Nofertiti és Aton kartusaival van ékesítve. Egy ragyogóan kiszínezett freskótöredék (217. kép) a király lakóházából származik. A hat királyi hercegnő közül kettő látható rajta, párnákon ülve, három másiknak csak a lába látszik a kép felső részén. A Nagy Templomban talált dombormű (218. kép) kocsihajtót ábrázol, aki a templomban tartott vallásos szertartáson részt vevő gazdjára vár. A királyi család tagjai és az előkelők ilyen kocsikon utaztak a város környékén, a közönséges lakosok minden bizonnyal gyalogosan közlekedtek. A napkoronggal koronázott kobra egy templomi kölapon láthatók (219. kép), az ureuszkígyót – az oltalmazó istenséget – jelenítették meg. Az északi peremváros jellegzetes kis családi házának keresztmetszete (220. kép) és alaprajza (221. kép).

Ennek az északi peremvárosban épült szerény villának (a 221. képen látható keresztmetszet balról jobbra vágja ketté az épület alaprajzát) a konyhája és a cselédek számára szolgáló lakrésze a főépületben helyezkedett el. Volt benne továbbá egy bejárat elöcsarnok (az alaprajzon alul), valamint baloldalt és lent loggiák, mindegyik két oszloppal, és egy központi, kétszintes terem, lépcsővel, amely az emeletre vezetett. A jobb oldali magánlakrész egy teremből, egy hálószobából, több kisebb szobából és egy fürdőszobából, valamint az illemhelyből állt. A családi házak vakolt vályogtéglából készültek, bizonyos részeikhez követ és fát is felhasználtak.

Egy kertész a Nílusból hozott vízzel kertjét öntözi (222. kép). Ahet-Aton terményei, kertjei, a közlekedés és a szállítás mind nagyrészt a folyótól függtek.

Ehnaton merész kísérlete, hogy új életet és új vallást teremtsen az általa alapított városban, az uralkodásának 4. és 6. éve közötti időszakban kezdődött, akkor, amikor határvonalat jelző 14 szétlét emeltetett, hogy pontosan megjelölje velük megálmodott városának határait. A próbálkozás kudarcba fulladt.

Ehnaton uralkodásának 17. esztendejében meghalt, s halála után városát kegyetlenül elpusztították, vallási nézeteit elutasították. A vállalkozás lelke, Nofertiti királyné (223. kép) ekkor azonban a jelek szerint már mintegy három esztendeje eltávozott az élők sorából. Ehnaton, hogy kitöltse az űrt, egyik öccsét, Szemenhkarét vette maga mellé társuralkodóként, és legidősebb leányát, Meritatont adta hozzá feleségül. Az elbűvölő, festett domborművet (224. kép) általában az ifjú pár ábrázolásának tekintik.

Néhány évvel később azonban Szemenhkaré is meghalt. Ekkor a kilencéves gyermek, Tutanhamon lett a király. Neki nem volt más választása, mint visszatérni Thébába és a régi szokásokhoz, Ehnaton ugyanis azzal, hogy Napistene, Aton és liberális eszméi kedvéért, álmait kergetve, cserbenhagyta Amon nagy hatalmú állami vallását, eretnek elképzeléseivel magára haragította Egyiptom uralkodó osztályát. Ezenfelül a vallási ügyekbe való belefeledkezése miatt engedte, hogy az egyiptomi birodalom széthulljon, Egyiptomot magát pedig a gazdasági zűrzavar állapotában hagyta hátra. Az ellenhatás, amelyet Ehnaton elképzelései váltottak ki, még könyörtelenebb volt, mint az ő szembefordulása a hagyományos egyiptomi szokásokkal. Szobrai megcsonkították, még nevét is átokkal sújtották és kitörölték a feljegyzésekből. Városa, Ahet-Aton elnéptelenedett, épületeit meggyalázták, és végül körül köre lebontották, hogy majd másutt használják fel építkezésekhez. Csak számos ilyen kő, közöttük sok dombormű felfedezése, valamint magának a településnek kiásása tette lehetővé a régészek számára, hogy Ehnaton életéből és személyiségéből egyet s mást felelevenítsenek, úgy, amint itt bemutatunk.

6. ÉPÍTKEZÉS ÉS FÖLDMŰVELÉS

Az egyiptomiak roppant gyakorlatias emberek voltak, akik sok gondot és energiát fordítottak arra, hogy sajátos természeti környezetükhöz alkalmazkodjanak. Mivel az ókori Egyiptom túlnyomórészt mezőgazdasági ország volt, ezért lakosainak legnagyobb része valamilyen érdekeltségű volt a földművelésben és a termények feldolgozásában, illetve értékesítésében. A termelési ciklus jellegéből következett, hogy – amint már láttuk – az áradás időszakában évenként körülbelül három hónapra át a mezőgazdasági munkálatok lehetetlenné váltak, mivel a Nílus vízállása annyira megemelkedett, hogy elárasztotta a földeket. November végére és december elejére az ár lepadt, és ekkor megkezdődött a szántás és a vetés. Felbecsülhetetlen értékű, részletes felvilágosítással szolgálnak a mezőgazdasági ciklusról és a földművelő szerszámokról az előkelők sírjainak falfestményei.

Az eke használatát már igen korai időszakban ismerték. Eleinte alighanem két ökör vonta a szarvaira erősített igánál fogva. Később bevezették a jármot, amelyet az állat vállára lehetett erősíteni, így sokkal könnyebb lett az eke vontatása. Bizonyítékok vannak rá, hogy a legősibb ekék egyszerű villás faágak voltak, amelyeket az állatok végigvonszoltak a talajon. A villa két ágát, ekeszarvként, az eke irányítására használták. Ezek a kezdetleges ekék igen sekély barázdákat húztak, ezért a nagyobb göröngyöket kapával kellett felaprítani. A talaj előkészítésének ez a módja minden bizonnyal könnyörten és fárasztó munka volt, ám ez az egyszerű földművelőszerszám valamelyest könnyítette rajta: az eke használatának bevezetése a legősibb találmányok egyike.

Az előkészítő munka után a vetőmagot már szét lehetett szórni a talajba; árpa és tönkölybúza volt a fő szemes termény. Ahol a talaj lágy és iszapos volt, birkákkal és juhokkal tapostatták bele a vetőmagot. Keményebb földön csákányt alkalmaztak a mag földdel való betakarására. A termést márciusban vagy áprilisban takarították be, gyakran ének- és furulyaszó hangjai mellett. A gabonát csont- vagy fafoglatba illesztett rövid kovaköpengek sorából álló sarlóval vágták le. A kévéket ezután szamarakkal – az Egyiptomban hagyományosnak számító teherhordó állatokkal – szállították a falvakba, ahol a málhás kosarakból a szérűskertbe ürítették. Birkák, ökrök vagy szamarak segítségével csépelelték ki a szemet, majd miután az így elkülönített gabonát megtisztították, ismét szamarakra rakták és a csűrökbe vitték.

A gabonatermesztés nagymértékben függött a rendelkezésre álló víz mennyiségétől. Mivel a csapadék ritkaságszámba ment, az egyiptomiak kénytelenek voltak túlnyomórészt a Nílus vizére hagyatkozni. Az áradás Közép-Afrikából indult el, az egyiptomiak viszont nem tud-

ták szabályozni a Felső-Egyiptomot elérő víz mennyiségét vagy a sodrás erősségét. Így az áradás éppúgy hozhatott szerencsétlenséget, mint áldást. Ha az ár rendkívül magas volt, előnthette a falvakat, elpusztította az embereket. Ha viszont túl alacsony volt a Nílus vízszintje, éhínséget okozó aszály köszöntött a vidékre. Az egyiptomiak természetesen tudatában voltak „Nílus istentől” való függőségüknek, és ezért gyakorlati lépéseket tettek, hogy a vízellátást egyenletesebbé, kiterjedtebbé és tartósabbá tegyék. Az öntözés létfontosságú volt; az egyiptomi vízszabályozás műszaki munkálatai a legfontosabb eredményeik közé tartoznak.

Csatornákat ástak, hogy a vizet eljuttassák a földekre, a szántóföldeket pedig árkokkal kis négyzetekre osztották fel. Ezekből az árkokból a vizet a *saduf*, az Egyiptomban még napjainkban is használatos vízemelő berendezés segítségével juttatták el a földekre. A *saduf* (olyasféle, mint a gémeskút) egy hosszú rúd, amely egy függőleges oszlop tetején mozgatható. A rúd egyik végén köté, azon egy vödör van, a másik végén pedig ellensúly.

225 / Tésztát dagasztó férfi kőszoborcája Szakkarából (Óbirodalom, V. dinasztia).

Kézi erővel működik: a vödört leengedik a vízbe, amikor megtelik, az ellensúly fellendíti a talaj szintjéig. A *szak-kie* (vízkerék) későbbi újítás, ilyen is látható ma még Egyiptomban. Ez hatékonyabb a sadufnál, a munka vele kevésbé fárasztó. Ahol a folyó és az öntözőcsatornák találkoztak, ott gátakat építettek, és ezeket utakként is használták. Amikor a folyó megduzzadt, a töltéseket átvágták, hogy a földekre engedjék a vizet. Ezzel a módszerrel sokkal nagyobb földterületeket tudtak öntözni, és a csírázási időszakban sikerült elegendő vizet tárolni a talajban ahhoz, hogy a növekedésben lévő gabonát táplálja. A nyári hónapok alatt azután a talaj megkeményedett, amíg az áradás ismét életre nem keltette.

Az öntözőrendszer állandó felügyeletet és ellenőrzést kívánt, és ezt csak akkor lehetett megvalósítani, ha az államhatalom szilárd volt, és az embereknek módjukban állott feladataikat békében ellátni. A föld által támasztott, szüntelenül jelentkező igények, amelyeknek – ha életben akartak maradni – eleget kellett tenniük, bizonyára nagy hatással voltak az egyiptomiak jellemére: az állhatatosság, a hagyományokhoz, szokásokhoz való ragaszkodás és a békeszeretet kifejlődésére. Az egyiptomiaknak a természet erőivel viaskodva nem sok idejük

jutott a kormányzat elméleti kérdéseinek és esetleges megváltoztatásának töprengeni. A földművelés és az öntözőrendszer fenntartása olyan fontos volt, hogy a legkorábbi időktől kezdve a király egyik legalapvetőbb feladatának tekintették, hogy elvégezze a gabonatermesztési ciklussal kapcsolatos szertartásokat. Sőt, úgy hitték, hogy az öntözést egy őskori, mondabeli király honosította meg Egyiptomban.

A műszaki munkálatok közé tartozott az a XII. dinasztia idején, a fajjúmi medencében végrehajtott kísérlet, amelynek során sikeresen létrehoztak egy víztárolót, és ezzel művelésre alkalmassá tették a földet. Említést érdemel a Nílus kataraktáinak rendszeresen megismételt megtisztítása is, melyre feltétlenül szükség volt, hogy Núbiát könnyebben megközelíthetővé tegyék; továbbá a Nílus és a Vörös-tenger közötti vízi út, illetve csatorna létrehozása, amelynek egy része mesterséges építmény. Annak ellenére, hogy az egyiptomiak ily mértékben

226 / Festmény egy thébai sírból: építőmunkások vályogtéglákat készítenek és köveket szállítanak a sír építéséhez (Újbirodalom, XVIII. dinasztia). Részlet annak a festménynek eredetijéről, amelynek rajza a 190. képen látható.

függtek a folyótól, úgy látszik, csekély figyelmet szenteltek a hídépítésnek, az emberek és az áruk egyik partról a másikra történő átszállítására kis bárkákat használtak.

A leleményes egyiptomiak tehát tökéletesítették a természetet, bővítve és javítva azt az igen termékeny földcsíkot, amelyet a fekete nílusi iszap évente vastagon elborított. Gabonán kívül más terményeket is természetek: szőlőt, olajbogyót, datolyát és füget. Állataik között volt szarvasmarha, birka, antilop, kecske, disznó, liba, kacska, galamb és daru, valamint kutya, macska és szamár. Az egyiptomi étrend – legalábbis az előkelőké – meglehetősen változatos volt. Különféle – főleg vágásra nevelt – állatok húsból, sokféle zöldségből, tejből, sajt-ból, vajból, kacska- és libatojásból (a tyúkot az Újbírodalom koráig nem ismerték Egyiptomban), mézből, szárnyasokból és halból tevődött össze. Egyes hús- és halfajtákat nátronnal és a napon megszáritva tartósították. A jellegzetes és ízletes, hasonló módon sózott, száritott hal ma is fogyasztható Egyiptomban. A főzéshez növényi olajat használtak. Állandó eledelük azonban – szegények és gazdagok számára egyaránt – a kenyér és a sör volt.

A kenyérsütéshez előhozták a gabonát a tárolókból, ismét átrostálták és lisztté őrölték. A nők számára, akiket a gabonaőrlésre alkalmaztak, ez kemény feladat volt. Előbb megtörték a magot, ehhez kőmozsarakat és mozsártörőket használtak, majd a gabonát kőlapra helyezték. Ezután egy súlyos kővel dörzsölték, amíg kellő finomságú lisztet nyertek. A lisztet, vízzel vegyítve, kosárba tették és kézzel dagasztották. Kiszaggatták, sütőformába helyezték, majd égetett agyagból készült, kúp alakú kemencékbe tették. A kemencét magas hőfokra előre felhevítették, nyílását eltömtek, és úgy hagyták, amíg a kenyér megsült.

A kenyérnek számos formája volt. Összesen több mint 30 fajta kenyeret írtak össze, az eltérést a különböző ízesítőszerrel, például füvek, gyümölcs és méz hozzáadásával érték el. Kenyerük alighanem nagymértékben felelős az egyiptomiak fogainak siralmas állapotáért: fogaikat a kenyérben lévő homokszemcsék elkoptatták. A kenyérből készítés nem volt kizárólag házimunka, léteztek

227 / Szántás. A gazda két ökörrel szántja földjét, felesége mögötte halad és elveti a magot. Az alsó sor datolyapálmákat és akáciafákat ábrázol (Újbírodalom, XIX. dinasztia).

ugyanígy nagy, városi pékségek (és sörfőződé) is, ezek voltak a női munkaerő fő alkalmazói. A templomok mellett és egyes előkelőségek nagybirtokain szintén működtek nagy „ételgyárak”.

Az egyiptomiak sok sört ittak. Árpából készítették, komló nélkül. Félíg sült cipókból, édesített folyadékból és élesztőből keveréket főztek, ezt több napon át erjesztették, majd leszűrték, palackokba fejtették és bedugaszolták. Az ízváltozatokat különféle füvek hozzáadásával állították elő. Igen kapós volt a bor is. Ennek három fő fajtáját ismerték: a szőlő-, a datolya- és a pálmabort. Szőlőt már igen régóta termesztettek Egyiptomban, különösen a Deltavidék környékén és a nyugati oázisokban. Ezenkívül külföldről is volt behozatal.

A borkészítéshez a szőlőt dézsákba tették, ahol a férfiak kitaposták a fürtökből a levét, amelyet nagy edényekben fogtak fel. A még nedvdús szőlőszemeket zsákokba rakták át, amelyeket egy vályú felett kifacsartak. A Középbirodalom idején egyszerű sajtót konstruáltak: a szőlőszákokat két rúd között kifeszítették, majd mindkét végére karót kötöttek, és ezeket addig csavarták, míg a szőlőt az utolsó cseppig ki nem préselték. Végül a levét erjesztették. A pálmabort úgy nyerték, hogy a fa törzsét ágaihoz közel megcsapolták, a folyadékot összegyűjtötték és megerjesztették. A datolyabor előállításakor a péppé zúzott datolyát erjesztették meg. A bort ezután palackokba töltötték és ledugaszolták. A változatokat ismét különféle füvek és fűszerek hozzáadásával állították elő.

Az állatok élelemmel látták el az egyiptomiakat, de sokat közülük más célra is felhasználtak: a birkákat, teheneket, ökröket, kecskéket és disznókat a betakarításnál; a kutyákat vadászatra. Még arra is kísérletet tettek, hogy erre a célra hiénákat idomítsanak be. A szamarakat utasszállításra és teherhordásra használták (tevék csak a klasszikus ókorban a görög uralom korában jutottak el Egyiptomba, a lovak pedig – amelyek a Középbirodalom korát megelőzően ismeretlenek voltak a térségben – túlságosan kicsinyek voltak erre a célra). Az állatok természetesen nyersanyagokat is szolgáltatottak, például bőrt, gyapjút és szappanfőzéshez, gyógyszerekhez, kozmetikai szerekhez, valamint világításhoz való zsiradékokat.

ÉPÍTÉSZET / A legrégebbi épületeket – akár emberek, akár istenek számára készültek – nádból és agyagból emelték. A lécekből és gyékényfonatból készült szerkezetet „oszlopok”, összekötözött nádkötegek tartották, melyeket az agyagalapzatba ágyaztak be. Mivel megfelelő épületfával Egyiptom egyáltalán nem rendelkezett, ezt a nyersanyagot régtől fogva Libanonból és Szíriából szerezték be. Az I. dinasztia korában a királyi család és az előkelők nagy sírjai és palotái vályogtéglákból épültek. A lakóházak építésénél a vályogtéglák használatban maradt még azután is, amikor a templomokat, piramisokat és sírokat kőből emelték. A téglát napon szárított agyag-

228 / Festmény Ipi sírjából: kedvenc kutyája kíséretében a „saduffal” vizet húz a Nílusból.

ból csinálták. A legkorábbiak kézzel készültek, később a szalmával és trágyával összekevert agyagot formákba helyezték és a napon kiszáritották. A téglákat ugyancsak agyagból készült habarcs tartotta össze. Égetett téglák csak sokkal később, a római korban lett használatos. A gyámköves boltívet az egyiptomiak nem ismerték, bár a III. dinasztia idején alkalmaztak félköríves boltozatot, ám ez az építészeti megoldás kevésbé terjedt el. A követ már az I. dinasztia korában használták építőanyagként, de egész építmények emelésére a III. dinasztia idejéig nem tettek kísérletet: ekkor hozták létre a világ első ismert kőépületét, a szakkarai lépcsős piramist, amely a nád- és tégláépítményeknél korábban alkalmazott számos elgondolást és formát felhasznált, ilyenek voltak például a bordás kőoszlopok, amelyek a nádkötegeket jelképezték.

Ezt követően a kő a sírok és templomok megszokott építőanyaga lett. A kőépítkezés legnagyszerűbb példái a piramisok, amelyeket a IV. dinasztia idejéből való nagy gízai piramisok testesítenek meg. Ugyanott Khephrén völgytemploma monolitikus gránittömbökből épült. Az építkezésnél, valamint a szobrászatban és a kőedényeknél használt kőfajták Egyiptomból, Nubiából, a sivatag-

ból és a Szináj-félszigetről származtak, a folyó pedig megfelelő szállítási lehetőségről gondoskodott. Ez a két tényező tette lehetővé, hogy az egyiptomiakból nagyszerrű kőfaragók válhassanak. Voltak kemény kövek: a diorit, dolerit, kristály, pala, porfir, bazalt, gránit, kvarcit és mások. Ezek Núbiából érkeztek, ahol az Óbirodalom korától kezdve a kőfejtő expedíciók gyakori látogatók voltak, továbbá a keleti sivatagból, főként a Vörös-tenger és Koptosz között húzódó Rohan völgyéből. A puha kövek közül a mészkő a Memphisz közelében lévő Turából és más helyekről származott, a homokkő és az alabástrom legfontosabb bányája Ahet-Aton közelében, Hatnubban volt. A különböző időszakokban más és más kőfajták voltak kedveltek a szobrászatban, az építészetben viszont mindenkor a mészkő, a homokkő és a gránit maradt a legnépszerűbb.

A kőbányászat királyi monopólium volt, és a király döntötte el, melyik területet aknázzák ki. Viták folynak arról, milyen módon bányászták a követ. Az egyik feltevés szerint a kívánt formát az egyik oldalán durván kifaragták az anyakőzetből, a hátoldalon pedig egy sor hornyot vájtak a sziklába; ehhez vagy rézből előállított vésőket és fakalapácsokat, vagy dioritcsákányokat használtak. Ezután faékeket vertek ezekbe a hornyokba, majd vizet öntöttek rájuk, hogy a fa megduzzadjon és lehasítsa a követ a szikláról. A másik lehetőség a tűzrakásos technika alkalmazása, ilyenkor a szikla és a kitermelni kívánt kőtömb közötti horonyba tüzet raktak, és amikor a kő nagyon átforrósodott, vizet öntöttek rá, ami ismét csak azt eredményezte, hogy a kő lehasadt az anyakőzetről. A köveket, miután leváltak, nagyjából megmunkálták a bányában, azután szánokon a folyóhoz vitték, és végleges helyükre szállították. A kőtömbök faragását akkor fejezték be, amikor már a helyükön állottak.

A kövek, különösen a kemény fajtához tartozók kibányászásához és megmunkálásához használt szerszámokról állandó vita folyik, de valószínű, hogy az egyiptomiak kiváló teljesítményeiket pusztán rézből, fából és kőből készült szerszámokkal érték el. A nehezen megmunkálható, kemény köveket minden bizonnyal doleritgolyókkal darabolták, és alighanem rézszerszámokkal fűrészelték el, majd valószínűleg homokkődarabokkal csiszolták simára. A puhább köveket rézvésőkkel és fakalapácsokkal munkálták meg. Némelyik sírban – így például Ti szakkarai és Rehmire thébai sírjában – kőfaragók ábrázolásai láthatók. Számos szerszámukat megtalálták a lépcsős piramis belsejében és a dioritbányákban. A jelek szerint az egyiptomiak szerszámai lényegében egyszerűek voltak: vésők, fúrók, fűrészek és karcólók.

A szállítás főként a folyón történt; a szárazföldön szánokat és görgöket használtak. Habár a kerék nem volt ismeretlen (Egyiptomon kívül alkalmazták is, katonai ostromlétrákra szerelve), a kerekeken történő szállítás, úgy látszik, nem vált általánossá. Kétségtől az egyiptomi táj jellege, a sok homok akadályozta meg a kerekes

229 / Sznofrunak, a IV. dinasztia első fáraójának piramisa Médum közelében. Jellegzetes építmény a piramisépítés korai fejlődési szakaszából.

szállítás széles körű alkalmazását. A szánok haladásának megkönnyítésére valamilyen kenőanyaggal megolajozták útvonalukat.

Ezzel a primitív technológiával az egyiptomiak olyan építészeti csodákat alkottak, mint az Abu Szimbel-i sziklába faragott templom. E helyütt minden templomot, az épületek belsejében és azokon kívül álló óriási szobrokkal együtt, a természetes sziklából faragták ki. Akár sírokról, templomokról, akár palotákról, lakóházakról, katonai vagy közigazgatási létesítmények építéséről volt szó, az egyiptomi építészek mindig csodálatra méltó eredményeket mutattak fel, és értettek hozzá, hogy építményeik összhangban legyenek a környező tájjal.

Valamennyi közül talán mégis a legjelentősebb a piramisépítés volt, de mindenképpen a leghíresebb. Nem maradt fenn semmiféle feljegyzés, amelyik elárulná, miképpen hozták létre ezeket a hatalmas mesterséges hegyeket, de nincs semmi okunk annak feltételezésére, hogy az alkalmazott eszközök bonyolultabbak vagy különlegesebbek lettek volna azoknál, amelyekről már említést tettünk. Szánok és görgők, emelőrudak és kötelek, függőók, lejtős rámpák, hajók és – mindenekelőtt – emberi erő működtek közre a piramisok építésében. Régészeti bizonyítékok alapján úgy látszik, hogy a készülő piramis oldalai mentén téglalejtőket (rámpákat) emel-

tek, és a szánokat és görgőket, amelyekre a kőtömböket ráhelyezték, e rámpák egyikén vonszolták fel az építkezés szintjére, ahol azután a követ emelőrudak segítségével helyére igazították. A tömböket még odalent előre kifaragták, hogy tökéletesen illeszkedjenek, de a végső kiigazításra és a csiszolásra a végleges helyükön került sor. Amint a piramis egyre nőtt, a rámpákat fokozatosan meghosszabbították, majd amikor a kőtömbök már mind a helyükre kerültek, eltávolították őket.

TECHNOLÓGIAI ELJÁRÁSOK / A világ múzeumi napjainkra megteltek az egyiptomi kézművesek mesterségbeli és technológiai jártasságának kőből és más anyagokból megmunkált pompásnál pompásabb bizonyítkaival. A tömör kőtömbökből faragott edényeket homokkővel formálták és csiszolták simára, közepüket kézfúró felhasználásával vájták ki. Az egyiptomi kőedények az ország legkiválóbb termékei közé tartoztak. Szobrok éppúgy készültek fából, rézből, bronzból, aranyból és elefántcsontból, mint kőből. Tutanhamon aranymaszkja az egyiptomi kézművesipar magas színvonalát tanúsítja. Egyiptom kitűnt a féldrágakövek megmunkálásában is. Drágakövek nem álltak a mesterek rendelkezésére, de faragták és metszették a sivatagból hozott vagy importált lazúrkövet, türkizt, karneolt, kvarcot és kalcedont. Gyakran arany ékszerekbe is foglalták őket, bár az Újbirodalom idejétől kezdve egyre nagyobb mértékben kiszorította a féldrágaköveket a színezett üveg. Ennek a mesterségnek Memphis volt a központja. Az Óbirodalom korában Ptah, a teremő isten védnöksége alatt az aranyművesek igen szép tárgyakat állítottak elő. Ebben a korai időszakban az ábrázolások szerint az aranyművesek törpék voltak, de alighanem később főleg idegenből jött mesteremberek léptek a helyükbe.

Az ácsmesterségnek számos formája volt. A hazai fajták közül az akáciát és a szikomorfát dolgozták fel. Ezekből készültek az egyszerű házi bútorok és egyes kopersőfajták. Egyiptomban egyéb fafélések is előfordultak, a tamariszkusz, a persea (babérfa) és a fűzfa, a faanyag zömét azonban importból szerezték be. A különböző korokban használatos számos fafajta között megtalálható volt a cédrus, a ciprus, az ébenfa, a borókafenyő, a közönséges fenyő, a jegenyefenyő, a tiszafa, a tölgy, a puszpáng és a bükk. A szíriai cédrus az építkezésnél volt a legnépszerűbb, amint azt már láttuk, a núbiai ébenfát pedig a szép bútorok berakásaihoz használták szívesen. Már az I. dinasztia korában kiváló bútorokat állítottak elő. Facsapokat használtak, szerszámaik közé tartozott a pergőfúró (lyukak készítésére), a véső, a szerke, az ácsbárd, az ár, a kalapács, a fakalapács, a fűrész, a simítóké, a derékszögű vonalzó, a függőön és a könyökmérce. A fát először elnagyoltan, szekercével munkálták meg, majd ácsbárddal lesimították és csaplyukakat (ezek használata a III. dinasztia kora óta volt ismert) vájták ki vésővel és fakalapáccsal, mielőtt a mun-

kadarabot homokkővel fényesre csiszolták. Az egyiptomi bútorok néhány szép példánya máig fennmaradt, ezek a IV. dinasztiahoz tartozó Hotepheresz királyné, valamint Tutanhamon, továbbá Juja és Tuja, a XVIII. dinasztia Teje királyné szüleinek sírjaiból kerültek elő.

A házi és a halotti bútorokon kívül az egyiptomiak harci szekereket és hajókat is készítettek fából. A hajóépítés már a legősibb idők óta ismert volt, ami nem meglepő olyan nép esetében, amely ennyire szoros kapcsolatban élt a folyóval. Nádkévéket vízszintesen egymáshoz kötözték, majd felfelé hajlították őket, így alakították ki a fart és a hajóorrot. Előbb kézievezőkkel szerelték fel, később gúzsevezőkkel. Ezek a járművek azonban túl könnyűek és kicsinyek voltak a hosszabb távú utazásokhoz, csapatok, valamint a király és kísérete szállítására vagy súlyos kövek és építőanyagok fuvarozására. Így azután bizonyos hajófajták építésénél előnyben részesítették a fát, bár a nádbárkák továbbra is használatban maradtak. A fa vízi járműveket, akár csak a nádból készületeket, részekből – ezúttal deszkákból – állították össze, és az egyes részeket facsapokkal rögzítették egymáshoz. Az oldalfalakat keresztartók rögzítették. Rendszerint akáciát használtak, de az ünnepélyes alkalmakra szolgáló bárkák olykor cédrus- vagy fenyőfából készültek. Valamennyi hajó lapos fenekű volt, az utasokat, a legénységet és a rakományt egyaránt a fedélzeten szállították. A fedélzetre gyakran egy kis kajütöt emeltek, az evezőket és a kormányvezetőket a helyükre rögzítették, és kettős árbocot állítottak fel vászonvitorlával. I. e. 600-at követően Egyiptomban és a Közel-Keleten új hajótipus jelent meg: a háromsorevezős hajó.

Az egyiptomiak kitűntek a kohászatban és a fémfeldolgozásban is, mivel Egyiptom bővében volt az arany és a réznek. Rézércet a Szináj-félszigeten és a keleti sivatagban bányásztak, később pedig Szíriából és Ciprusról szerezték be tömbökben. Az arany a sivatagból, Núbiából és Szudánból érkezett. Színezüstöt külföldről importáltak, mert noha arannyal kevert ezüst Egyiptomban is előfordult, a fémek különválasztásának módjára sosem jöttek rá. Az ezüstöt magas arányban tartalmazó és „ezüstnek” látszó aranyat *dzsam*-nak hívták. A tiszta, tetszetős küllemű arany ékszerként volt népszerű, az ezüstöt viszont, amely az Újbirodalom korszaka előtt ritka volt, egészen a római korig főként tálak készítésére használták.

A legrégebbi arany- és ezüsttárgyakat azokból az apró, tiszta fémek tartalmazó darabkákból készítették, amelyekre véletlenszerűen bukkantak a talaj felszínén. Azt viszont igen korán felfedezték, hogy a rezet annak érceiből ki lehet vonni. Ehhez arra volt szükség, hogy az ércet tűz fölé helyezett olvasztótégelyben megolvassák. A tüzet egyszerű módszerrel, nádcsőveken át történő fűtatással tartották magas hőfokon, később a nádat bőrvonatu fűtatókkal cserélték fel. A kiolvasztott rezet kiöntötték és hűlni hagyták, majd kövekkel kalapálva

fémlemezekké alakították. Ezután a kívánt alakra és méretre vágták. A következő lépés annak felfedezése volt, hogy a rézet felhevítve – akár a tömör, akár az üreges (*cire-perdue*, azaz viaszvesztő) módszert alkalmazva – a kívánt alakra lehet önteni. Azt is megtanulták, hogy ha a rézet felhevítik, majd kihűtik, kalapálással meg lehet edzeni, ezután ismét felhevítve csökkenthető a feszültsége, és így megelőzhető a repedezése. Ezzel felfedezték a hőkezeléses eljárást.

A legfontosabb újítás azonban a réz és az ón ötvözése volt, mellyel bronzot állítottak elő, olyan fémeket, amely keményebb és mégis könnyebben megmunkálható, mint a réz. Az Újbirodalom korában ez az új ötvözet széles körben terjedt el. A rézmegmunkálás ábrázolásai már az Óbirodalom idejéből származó sírokból láthatók. Rézből gyöngyök, háztartási edények, szobrok és ajtók, valamint szerszámok és fegyverek készültek. Fémfegyvereket csak a gazdagok használtak, a szegények még hosszú időn át beérték kovakő szerszámokkal és fegyverekkel.

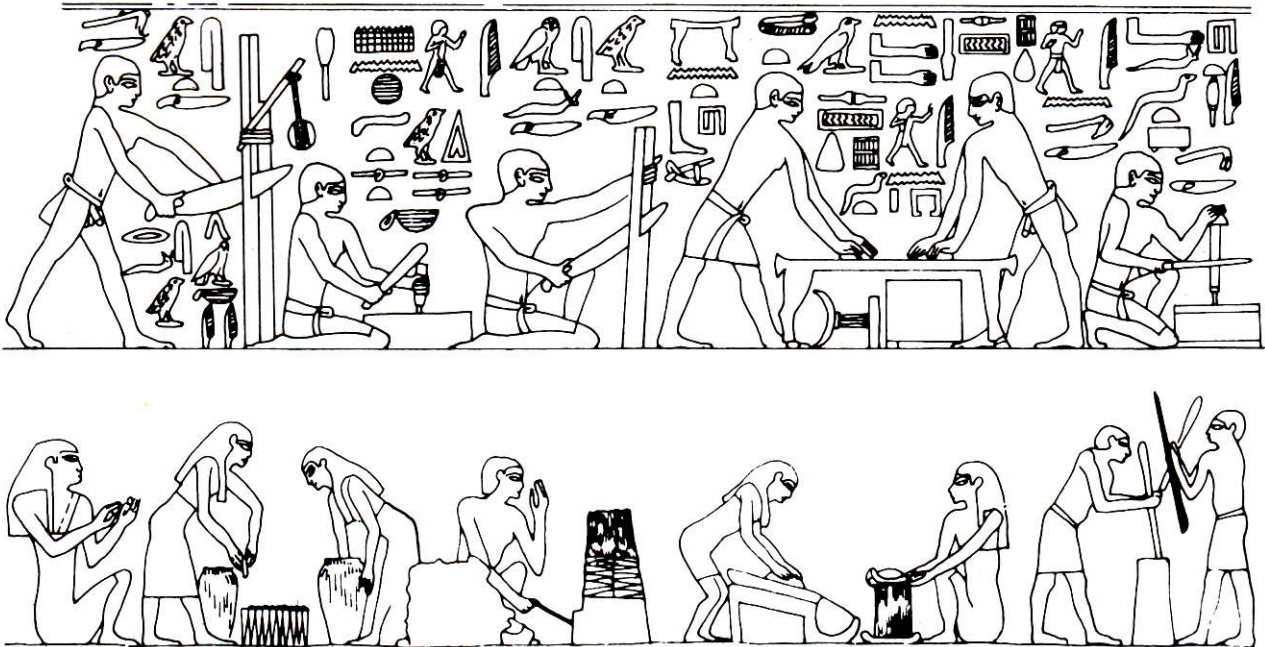
Az aranyat könnyű volt megmunkálni, mert nemcsak vékony lemezekké lehetett kalapálni, anélkül, hogy elrepedezett volna, hanem hidegen, hevítés nélkül is lehetett kovácsolni. Az aranybányák, akár csak a kőfejtők, királyi monopóliumok voltak, és az aranyat a helyszínen részben meg is munkálták, mielőtt az aranyfeldolgozó központokba szállították, ahol – miután a királyi írnokok megmérték és nyilvántartásba vették – átadták a műhelynek. A rézhez hasonlóan ezt is tűz felett, olvasztótégelyben magas hőfokra hevítették, majd formákba öntötték, s akkor kovácsolták, mielőtt teljesen kihűlt. Az aranyművesek által alkalmazott módszerek közé tartozott a *cloisonné* (rekeszes) technika, amikor is féldrágaköveket aranyba foglaltak; valamint a granulált (szemcsékre aprított) arany használata; az intarzia és a

230 / Felső sor: Óbirodalom korabeli fríz (szegélydísz), rajta ágyakat és fejtámaszokat készítő ácsok. Alsó sor: férfiak és nők kenyeret készítenek, porrá zúzzák a búzát, hogy lisztet nyerjenek, és tésztát dagasztanak.

cizellálás; a *repoussé* (trébelés, fémverés), a poncolás és a sodrott drótszállal végzett munka. Teljesítményeik a Középbírodalom idején érték el csúcspontjukat. Kevésbé finoman kidolgozott arany ékszerek maradtak fenn a XX. dinasztia korából. A vas Egyiptomban nem volt széles körben használatban. A XXV. dinasztia koráig fegyverkészítésre nem használták.

231 / Agyagedény-készítés. A rajzon az eljárás különböző fázisai láthatók, az agyag formázásától az edények kemencében történő kiégetéséig.

Két növény, a len és a papirusz, illetve a belőlük készült vászon és papír megérdemelten szerzett hírnevet Egyiptomnak. Papirusznövény volt a kötél, gyékény, kosár, könnyű kis csónakok és kunyhók alapanyaga. Írásfelületnek alkalmas papiruszt a következő módon állítottak elő: a papiruszcsíkokat egymás mellé illesztették, majd ezekre derékszögben csíkok egy újabb réteget fektették rá, és egy súlyos fakalapáccsal ütögetve, a csíkokat fokozatosan egymáshoz tapasztották. Egyiptom kiterjedt mocsarai, ahonnan a nádat begyűjtötték, állandóan kéznél lévő, alkalmas nyersanyagforrásul szolgáltak. A módszert a legősibb időktől használták, ezáltal is elősegítve, hogy a vésés után a valódi írás is kialakuljon.

Az egyiptomiak egész történelmük folyamán finom vászonholmit viseltek. A lent még virágjában betakarították, és a fonalat kézzel, csupán orsó felhasználásával fonták. A szövés vízszintes vagy függőleges szövőszéken történt, a vetélőt a római kor előtt nem ismerték. A szövés a predinasztikus korra nyúlik vissza. A műhelyek már az Óbirodalom időszakában nagyszámú fonó- és szövőnőt alkalmaztak. Az előállított vászon finom szövésű és általában tiszta fehér volt, gyakran lúgos színezőanyagokkal vörösre, sárgára és kékre festették a vászonneműt. Mintás anyag alighanem csak elvétve akadt, gyapjút – még a téli időszakban is – könnyű köpenyek készítésére használtak.

Virágzó ipar volt akkoriban, akárcsak ma, a szépségápolási készítmények előállítása. A kozmetikai szereket állati zsiradékokból vagy növényi olajokból gyártották, és növényekből kisajtolt aromaanyagokkal illatosították. Keresett cikk volt a paróka is, akár valódi hajból, akár növényi rostból készült.

Az üveg- és cserépedényeket – a mázasakat és a máz nélkülieket – elsősorban a hazai piacra szánták, és annak ellenére, hogy igen használhatóak és gyakran nagyon mutatósak voltak, műtárgy soha nem lett belőlük. A legősibb predinasztikus agyagedények fārasztó és lassú módszerrel, kézi munkával készültek, vagy úgy, hogy az agyagot előre megmunkált formába belepréselték, vagy úgy, hogy az edényt agyaghurkákból formálták meg. Az égetőkemencék valamikor az V. dinasztia kora előtt jöttek használatba. Ezek kéményhez hasonló, magas építmények voltak, tetejükön nyílásokkal, amelyeket agyagpal és kövekkel részben elzártak. A fazekaskorong bevezetése forradalmasította az eljárást, a termelés sokkal gyorsabb és hatékonyabb lett. Az agyagot taposással puhították meg, ezután az edényeket alacsony, valószínűleg forgatható fa- vagy agyagasztalon készítették elő a kiégetéshez. Ez a munkaasztal egészen más konstrukciójú lehetett, mint a modern fazekaskorong, mivel nem lehetett folyamatosan forgatni.

Üveget Egyiptomban a XVIII. dinasztia kora óta gyártottak, bár az üvegfűvás a római kor előtt ismeretlen volt. Az üvegtárgyak között voltak kis edények és gyöngyök. Egy részüket mangánoxid, réz, kobalt és vas fel-

használásával színezték. Gyakran alkalmazták berakásként, féldrágakövek utánzataként.

A predinasztikus kor nagyszerű terméke volt az „egyiptomi fajansz”, egy különleges kék, zöld vagy türkizkék máz, amelyet gyöngyökön, amuletteken, intarziás munkákon, usébtikon, vázákon és ékszereken használtak, hogy a ritka, importált lazúrkövet utánozzák vele. Egyéb színeket, például vöröset, csontszínt vagy feketét is előállítottak. Az „egyiptomi fajansz” kvarcmagból állt, ezt vékony mázzal vonták be, és rézércel együtt felhevítették: ettől kékre színeződött. Különbözött a modern fajansztól, ma már csak Perzsia távoli vidékein létezik ilyen típus.

Az egyiptomi technológia nevezetessége, hogy a kőszerszámokat – például a nagy gonddal kialakított kovács- és obszidiánkéseket – soha nem szorították ki teljesen sem a réz-, sem a bronzszerszámok, még kevésbé a vasból készültek. A régebbi formákat is tovább használták az újak mellett.

Egyiptom gazdag természeti erőforrásokkal rendelkezett, a bőséges kő- és aranykészletek lehetővé tették a mesterségek nagyarányú fejlődését. Sőt, a nagy mennyiségű arany Egyiptomot arra is képessé tette, hogy más országokból szerezze be azokat az árucikkeket, amelyeknek híjával volt, különösen az épületfát. Az egyiptomi kézművesek – akár az építészek, festők, kőfaragók vagy az ácsok – rendkívül sokoldalúak voltak. Az idő múlásával dacoló hatalmas épületek és szoborkolosszuszok létrehozására éppúgy képesek voltak, mint elegáns ékszerek előállítására, olyan tökéletes kivitelben és a legapróbb részletekre is figyelmet fordítva, hogy párijkukat ritkítják.

Ezenfelül az egyiptomiak – az építkezések során – lenyűgöző matematikai és csillagászati ismeretekre is szert tettek. Kidolgozták a hosszúság-, terület- és súlymérés rendszerét; a tízes számrendszert használták, és volt a mezőgazdasági ciklusok váltakozásán alapuló naptárjuk is. A Ptolemaiosz-korban az újonnan épült alexandriai Muszeionban létrehozták a műszaki tudományok kutatóintézetét; itt három kiváló feltaláló – Hérón, Ktészibi-osz és bizánci Philo – különféle hidraulikus berendezéseket állított elő, köztük vízórárt, víziorgonát, tűzoltófecskendőt és egy, a templomkapuk nyitására szolgáló gépezetet. Ezekről csak irodalmi utalásokból van tudomásunk. Egy másik feltaláló, Arkhimédész – egyebek között – csavaros szivattyút készített a bányavíz kiemelésére. Harci eszközöket, például katapultokat és számszerijakat is terveztek itt, és valószínűleg az Egyiptomban és másutt az i. sz. 1. században ismertté vált vízkereket is ebben az intézményben fejlesztették ki.

A tudományos kutatások köre azonban még e helyütt is korlátozott volt, nem fedeztek fel olyan új energiaforrásokat, amelyek növelhették volna az ország jólétét, és nem dolgoztak ki semmilyen hatékony módszert a parasztok helyzetének megkönnyítésére vagy az ipar tökéletesítésére. A technológia, mint annyi más dolog Egyip-

tomban, az évszázadok során nem sokat változott. Az egymást követő nemzedékek elfogadhatónak találták a jóval régebben kidolgozott műszaki eljárásokat, és a fejlődés a legtöbb területen korán, gyakran még az Óbirodalom idején játszódott le.

Az ókori egyiptomiak bölcsessége legendássá vált és az ismeretek számos ágában nagymértékben járult hoz-

zá a későbbi fejlődéshez. Az öröklét utáni szüntelen sóvárgásuk és kísérleteik, hogy úrrá legyenek mind a halálon, mind földi környezetükön, végül oda vezetett, hogy kiemelkedő helyet vívtak ki maguknak a többi ókori nép között. Talán a legnagyobb örökség, amelyet az őket követő nemzedékekre hagytak, az ember képességeibe és felsőbbrendűségébe vetett rendíthetetlen hitük volt.

TOVÁBBI OLVASMÁNYOK

ÁLTALÁNOS MŰVEK

- ALFRED, C.**, *The Egyptians* (London, 1961).
DESROCHES-NOBLECOURT, C., *Tutanhamon* (Budapest, 1966).
DOBROVITS A., *Válogatott tanulmányok*, I. kötet: *Egyiptom és az antik világ*, II. kötet: *Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban* (Budapest, 1979).*
EDWARDS, I. E. S., *The Pyramids of Egypt* (London, 1961).
EMERY, W. B., *Archaic Egypt* (London, 1961).
GARDINER, A. H., *Egypt of the Pharaohs* (Oxford, 1961).
HAYES, W. C., *The Scepter of Egypt*. A background for the study of the Egyptian antiquities in the Metropolitan Museum of Art, New York (New York, 1959–1960. 1–2. rész).
KÁKOSY L., *Ré fiai. Az ókori Egyiptom története és kultúrája* (Budapest, 1979).*
KÁKOSY L. – VARGA E., *Egy évezred a Nílus völgyében* (Budapest, 1970).*
POSENER, G., *A Dictionary of Egyptian Civilization* (London, 1962).
WILSON, J. A., *The Burden of Egypt* (Chicago, 1954).

MŰVÉSZET

- ALDRED, C.**, *Old Kingdom Art in Ancient Egypt* (London, 1949).
ALDRED, C., *Middle Kingdom Art in Ancient Egypt* (London, 1950).
ALDRED, C., *New Kingdom Art in Ancient Egypt during the 18th Dynasty* (London, 1961).
DAVIES, N. M., *Ancient Egyptian Painting* (Chicago, 1936).
KAYSER, H., *Thébának száz kapuja volt* (Budapest, 1969).*
MICHAŁOWSKI, K., *Karnak* (Budapest, 1970).*
MICHAŁOWSKI, K., *Luxor* (Budapest, 1973).*
MICHAŁOWSKI, K., *Théba* (Budapest, 1975).*
ROCHEWILTZ, B. de, *An Introduction to Egyptian Art* (London, 1967).
SCHÄFER, H., *Principles of Egyptian Art* (Oxford, 1974).

STEVENSON SMITH, W., *The Art and Architecture of Ancient Egypt* (London, 1958).

VARGA E., *Egyiptom művészete* (Budapest, 1958).*

VALLÁS

- ČERNÝ, J.**, *Ancient Egyptian Religion* (London, 1952).
DAVID, A. R., *Religious Ritual at Abydos, c. 1300 BC* (Warminster, England, 1973).
FAIRMAN, H. W., *Worship and Festivals in an Egyptian Temple* (In the Bulletin of the John Rylands Library, Manchester, 38. köt. 1. sz. 1954. szeptember).
KÁKOSY L., *Varázslás az ókori Egyiptomban* (Budapest, 1969).*

IRODALOM

A gyönyörűség dalainak kezdete. Óegyiptomi szerelmes versek (2. kiadás, Budapest, 1976).*

UTAZÓK

WORTHAM, J. D., *British Egyptology 1549–1906* (Newton Abbot, England, 1971).

HIEROGLIFÁK

GARDINER, A. H., *Egyptian Grammar* (3. kiadás, Oxford, 1957).

TECHNOLÓGIA

- HODGES, H.**, *Technology in Ancient World* (London, 1970).
LUCAS, A., *Ancient Egyptian Materials and Industries* (4. kiadás, London, 1962).
MICHAŁOWSKI, K., *Piramisok és masztabák* (Budapest, 1973).*

* A magyar kiadás bibliográfiai kiegészítését jelöli. – A szerk.

A kötetben szereplő felvételeket az alábbi könyvtárak, múzeumok és egyéb intézmények, személyek készítették, ill. bocsátották rendelkezésre:

Ashmolean Museum, Oxford 89–91, 93, 94, 96, 97, 99, 100, 102–105, 109, 129, 135, 211, 216, 217, 219, 223

A. M. Badawy (*A History of Egyptian Architecture* című művéből) 185, 205, 215, 220, 221

Boston Museum of Fine Arts 214

British Museum 77

Brooklyn Museum, New York 210, 212, 222

E. Brunner-Traut (*Die altägyptischen Scherbenbilder* című művéből) 119, 120

J. I. Burckhardt (*Denkmäler Nubiens* című művéből) 83, 84

A. M. Calverley (*The Temple of King Sethos I at Abydos* című művéből) 165, 167, 170–174

A. R. David 14 (a fényképek nélkül)

Description de l'Égypte, a címdallal szemközt képet, 72, 75, 138, 158, 159

C. Desroches-Noblecourt (*Tutankhamon* című műve nyomán) 88

EDITO Service, Photo Rencontre, Genf 196

Egypt Exploration Society 154

Elsevier, Amsterdam 6, 14 (a két fénykép), 33, 38, 41–59, 64, 65, 76, 79, 81, 87, 106, 107, 110, 111, 113, 130, 133,

139–149, 166, 176, 177, 187–191, 193–195, 198, 204, 207–209, 215, 218, 221

W. B. Emery (*Archaic Egypt* című művéből) 40

Fairman (*Worship and Festivals...* című tanulmányából) 163

A. Held, Ecublems 34, 136, 186, 226, 227

A. A. M. van der Heyden, Amsterdam 1, 3, 7–12, 16, 17, 19–30, 39, 60–63, 67, 70, 73, 74, 76, 79, 80, 85, 86, 114, 115, 117, 118, 121, 123–127, 132, 134, 150–153, 155, 161, 168, 178–184, 192, 201

Holle Verlag GmbH, Baden-Baden 2, 4, 5, 13, 15, 18, 32, 33 (bal oldali alsó és felső kép), 36, 78, 82, 95, 98, 108, 116, 122, 124, 131, 156, 157, 197, 199, 200, 203, 224, 225, 229–231

Kairói Múzeum 192

F. L. Kennett, London 101

Metropolitan Museum, New York 32

H. W. Müller, München 35

E. Otto (*Egyptian Art and the Cult of Osiris and Amon* című művéből) 175

J. D. S. Pendlebury (*The City of Akhenaton* című művéből) 207, 208

Photographie Giraudon, Párizs 213

Photographie Viollet, Párizs 113, 164

Photo Scala, Firenze 202

D. Roberts, G. Croly és W. Brockendon (*The Holy Land* című művükből) 37, 66, 68, 69, 71, 137, 158, 169

Winkler Prinz 128

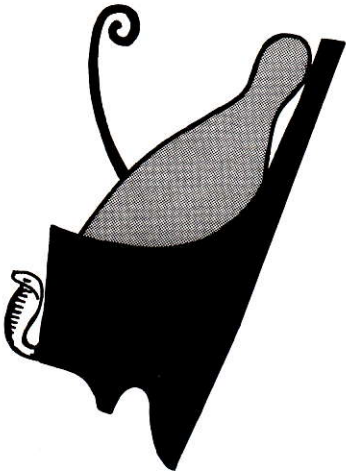
KISLEXIKON

ácsbárd: fémszerszám, amelyet az ókori Egyiptomban a „szájmegnyitás szertartásánál” használtak, amikor is, hitük szerint, a szobrokat és a **múmiákat** – visszaadva életerejüket – egy rítus segítségével „életre keltették”. A szertartás során a pap a szobor vagy a múmia arcát az ácsbárddal megérintette.

Africanus lásd: Eusebius

alabástrom: az egyiptomi „alabástrom” fehér vagy sárga színű mészpát (**kalcit**), amelyet széles körben alkalmaztak épületeken, vázák készítésére, szobrok szemébe berakásként stb. A Nílustól keletre fekvő sivatagban számos helyen előfordul: lelőhelyei közül talán az ókori Hatnub a leghíresebb.

áldozóasztalok: kőből (gyakran **alabástromból**) vagy cserépből készült, általában nagy, sima és kör alakú asztalok, alacsony talapzatra állítva. A király vagy a főpapok ezeken az asztalokon mutatták be az isteneknek szárnyasokból, húsból, gyümölcsből vagy zöldségfélékből álló ételáldozataikat a templomokban.

A kettős korona

Alsó-Egyiptom: Egyiptomnak a Deltavidék körüli, északi része, amely i. e. 3100-nál korábbi időszakban önálló országot alkotott. Fővárosa Buta, istennője Uadzet (Utó), a kobra volt. Észak és Dél megkülönböztetése Egyiptom egész történelme folyamán megmaradt. Eredetileg mindkettőnek megvolt a maga külön koronája. Egyiptom királyai az egyesítést követően a kettő közül – az alkalomtól függően – vagy az egyiket viselték, vagy mindkettőt, **kettős koronaként**.

amarnai levelek: ékírásos táblák gyűjteménye, amelyet Ehnaton fővárosában, Tell-el-Amarnában fedeztek fel. A leveleket

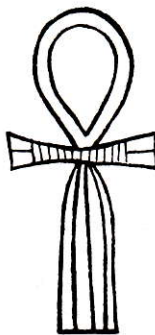
a föníciai Ugaritból és a hettiták fővárosából, Boğazköyből küldték az egyiptomi fővárosba. E táblák révén lehetővé vált a kor egyes politikai és diplomáciai eseményeinek hátterét kikövetkeztetni. Fényt derítettek az ókori világ kereskedelmi viszonyaira és arra a politikai pozícióra, amelyet Egyiptom elfoglalt.

ametiszt: az egyik legkeresettebb féldrágakő, ékszer- és intarziakészítésre használták az egyiptomi kézművesek. Az ametisztet Nubiából szereztek be.

Ammianus Marcellinus (szül. i. sz. 330 körül): *Római történelem* című művében részleteket közöl a Nílus-völgy műemlékeiről, a **hieroglifákról**, valamint a növény- és állatvilágról.

Amon: eredetileg a thébai körzet helyi törzsi istene volt. Amikor a thébai hercegek megkaparintották Egyiptom trónját, velük együtt Amon is nagy hatalomra tett szert: a XVIII. dinasztia idején az állami **pantheon** legfőbb istene lett. Legnagyobb temploma a thébai Karnak volt, itt Rével azonosították, és Amon-Ré lett belőle. Papjainak hatalma végül a királyéval vetekedett.

amulett: kőből, üvegből, aranyból, bronzból vagy gyakorta fajanszból készült talizmán; az egyiptomiak mint varázsserejű, oltalmat nyújtó eszközt használták, és pedig mind életükben, mind haláluk után. Életükben ékszerként viselték, holtuk után a **múmia** pólyájába helyezték. Az amuletteknek sokféle formájuk volt: kis istenszobrocskák, királyi jelvények, **hieroglifák** és különleges alakzatok, például az udszat-szem, a **szkarabeusz**, a dzsed-oszlop. Némelyik amulett formája utánzás révén jött létre, úgy vélték, hogy a testrészt ábrázoló amulettek védelmet nyújtanak a test különböző tagjainak és szerveinek.

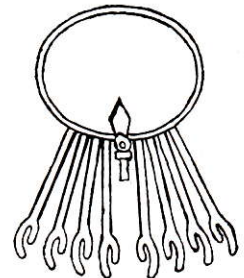
anh, az élet jelképe

anh-jel: az „élet” jelentésű **hieroglifa**, sírokban és templomi képeken szerepelt, gyakran az istenek tartották kezükben.

Hordozójának mágikus, oltalmazó erőt adott. A jel egy saru felülnézeti képének szimbóluma: az ősi „sar” jelentésű egyiptomi szót hasonlóképpen ejtették ki, mint az „élet” szót, és ezért a sarut a **hieroglif** írásban az „élet” szó jelölésére is használták.

Anubisz: sakálfejű isten, aki **Oziriszt** bebalzsamozta. A mumifikálás az ő hatáskörébe tartozott. Ő volt továbbá a balzsamozással foglalkozók védelmezője és a „Nekropolisz ura”. Központja Künónpolisban volt, de másutt is sokfelé tisztelték. Anubisz egyik leghíresebb szobrát Tutanhamon sírjában fedezték fel, amint királyi gazdáját oltalmazva kuporog.

Atef korona: az egyiptomi koronák közül a legbonyolultabban megmunkált, különféle elemek kombinációja, az ábrázolásokon az istenek és a királyok fején látható. Állandó alkotórészei a fehér korona, a **napkorong**, az urész kigyók, két toll és a kosszarvak. Ezt viselte a király koronázásakor.

Aton

Aton: „Aton” a **napkorong** neve volt, ez lett Ehnaton fáraó szoláris monotheizmusának (egyistenhitének) központi jelképe a XVIII. dinasztia idején, amikor a napkorongot az egyetemes erő forrásának tekintették, amely fényt, meleget és életet áraszt az emberiségre. Bár a szó már sokkal korábban is előfordul az egyiptomi szövegekben, Ehnaton sajátos jelentőséget adott neki, amikor saját nevét Amenhotepről Ehnatonra változtatta, továbbá fővárosának és gyermekeinek olyan neveket adott, amelyek szintén magukba foglalták ezt a szót.

auripigment (arzen-trisulfid): az arzén természetben előforduló szulfidja, amelyet az egyiptomiak a XVIII. dinasztia időszakának második felében a sárga okkerhez hozzáadva sárga színezőanyagként használtak Amarnában és a thébai sír festményein. Valószínűleg Perziából vagy Kisáziából hozták be Egyiptomba.

azurit (rézlázúr): mélykék bázisos rézkarbonát, amely rézlerakódásokban fordul elő. A fémes réz anyaközeteként,

színezőanyagként és valószínűleg a kék máz előállításához használták. A Színáj-félszigeten és a keleti sivatagban találták.

balzsamozás: a test halál utáni megőrzésére alkalmazott mesterséges eljárás. Az ókori egyiptomiaknál a ma „mumifikálás” néven ismert módszer volt használatban. Ennek során víztelenítették a bőrszöveteket, és a kiszáritott holttestet balzsamokkal kezelték, így kísérelték meg megőrizni az illető személy egyéni vonásait olyannak, amilyen életében volt.

Básztet: macskafejű istennő, Bubasztiszban hódoltak neki. Az örömmek és a Nap melegének istennője volt.

bazalt lásd: **dolerit**

Belzoni, Giovanni: Henry Salt első egyiptomi megbízottjaként tevékenykedett. Némi mérnöki képzettsége volt, és különféle feladatokat látott el Egyiptomban, például régiségeket szállított a Níluson, megfiztette a homoktól az Abu Szimbel-i templomot. Ő tárta fel I. Széthi király sírját is a **Királyok völgyében**. Durva módszerei hírhedtté tették az egyiptológia történetében.

Bész: csúf, törpe isten, akit Egyiptom-szerte a házitűzhely és a termékenység isteneként tisztelték. A zene, a mulatozás, a házasság és a tánc istene volt. Valószínűleg helyi szentélyekben hódoltak neki, soha nem volt saját temploma. Bész kultusza feltehetőleg Kisázsiaiból került Egyiptomba.

Bruce, James: 18. századi felfedező. Azt remélte, hogy eljuthat a Nílus forrásához, ezért előbb Alexandriába ment, majd a Kék Nílus forrását kutatva, számos egyiptomi települést keresett fel, eközben nagy figyelmet fordított a **hieroglifákra**, főként Luxorban és Karnakban.

Bubasztisz: a Deltavidéknek ezen a helyén volt az a város, amelynek lakói **Básztet** macskaistennőt tisztelték. Básztet bubasztiszi templomában macskák szacait mumifikálták, majd egy nekropoliszban temették el őket. A XXII. dinasztia korában Bubasztisz lett Egyiptom fővárosa.

Burckhardt, Johann Ludwig: 1813 és 1817 között a Londonban székelő Afrika Egyesület (African Association) anyagi támogatásával Nubiában folytatott kutatásokat. Elsősorban nem a fáraókor, hanem az egyiptomi iszlám kultúra érdekelté, híressé azonban a homok alá temetett Abu Szimbel-i templomegyüttes felfedezése tette.

buzogányfej: az archaikus kortól kezdve körte vagy korong alakú buzogányfejek jelentek meg a hatalom jelképeként. Hasonló

eszközöket Mezopotámiában is találtak. A templomok fali **domborművein** egyiptomi királyok láthatók, amint az előttük térdelő hadifogoly feje felett buzogányt forgatnak, az ellenség elpusztításának szertartásos aktusa közben.

Carnarvon (Lord George Edward Stanhope Molyneux, Carnarvon ötödik grófja, 1866–1923): Lord Carnarvon súlyos autóbalesete következtében 1903 óta kénytelen volt a telet Egyiptomban tölteni. Itt ismerkedett meg Howard **Carterrel**, és Thébában közösen ásatásokba kezdtek. Tutanhamon sírjának felfedezésén (1922) kívül más leletekre is bukkantak. Carnarvon Egyiptomban halt meg tüdőgyulladásban és moszkítócsípés okozta vérmérgezésben. Jelen volt Tutanhamon sírjának felnyitásánál, de nem érte meg az ásatás és a feltárás befejezését.

Carter, Howard (1874–1939): angol egyiptológus, ő fedezte fel Tutanhamon sírját 1922-ben a **Királyok völgyében**. Carter Londonban született, pályafutását 1891-ben Newberry irányításával kezdte a Régészeti Terepfelmérés (Archaeological Survey) kötelékében. 1892-ben Egyiptomba ment, hogy csatlakozzék **Petrie** amarnai ásatásaihoz. 1899-ben a felső-egyiptomi műemlékek főfelügyelőjévé nevezték ki, később **Alsó-Egyiptom** felügyelője lett. Végül 1907-ben szövetekezett **Carnarvonnal**, és 1919-től a Királyok Völgyében kutató Tutanhamon sírját keresve. Carter és csapata tíz esztendőn át dolgozott a sírból előkerült kincsek csomagolásán és elszállításán. Számos művet írt, köztük egy népszerű könyvet Tutanhamon sírjáról. Londonban hunyt el 1939-ben, 17 esztendővel Tutanhamon sírjának felfedezése után.

Caviglia, Giovanni Battista: az egykori olasz tengerészkapitány a 19. század elején több felfedezést tett a gízai Nagy Piramis ásatásai során. A Szfinxről is ő távolította el a homokot, és ugyancsak ő végezte az előkelők gízai sírjainak első feltárásait.

Champollion, Jean François: az egyik leghíresebb egyiptológus. Hála a **hieroglif írás** megfejtésének, az egyiptológia tudománya az utóbbi száz év alatt gyors fejlődésnek indult. Champollion 1790-ben született Franciaországban, 1831-ben a Collège de France professzora lett. Mindössze 42 esztendő volt, amikor elhunyt. A **kopt** nyelv és a **hieroglifák** megfejtésére tett összes addigi próbálkozások alapos áttanulmányozása után, 1822-ben nyilvánosságra hozta saját felfedezését az ókori egyiptomi nyelv és írás helytálló értelmezéséről.

cire-perdue (viaszvesztés): öntési módszer, amely abból állt, hogy viaszból elkészítették a kiöntendő tárgyat, majd az öntőforma kialakítása céljából agyaggal burkolták, ezt

pedig homokba ágyazták be és addig hevítették, amíg a viasz megolvadt és kifolyt, hátrahagyva az olvadt fém befogadására alkalmas öntőformát. A fémot ezután beleöntötték a formába, majd amikor kihűlt, a formát széttörték, és előkerült belőle a kész szobor vagy egyéb tárgy.

cloisonné (rekeszes, illetve rekeszszománc- vagy sodronyszománc-technika): zománcozott vagy üvegből készített díszeket foglaltak be az őket körülvevő fémbe, úgy, hogy felszínük azzal egy síkban legyen. A zománc így bemélyített helyre került. Sodronyszománc munkák esetében a zománcot, üveget vagy kőveket többnyire aranyból készült sodronyba foglalták, és a sodronyszálat a fémről való alaphoz forrasztották. Az ókori egyiptomiak rendkívüli szakértelemmel végezték az ilyenfajta munkát.

cseréptöredékek: edények testéből letört cserépdarabok, amelyeket gyakran silányabb minőségű írófelületként használtak.

dahabije: Egyiptomban használatos hajófajta emberek és áruk szállítására a Níluson. A korai utazók közül sokan ilyen hajókat béreltek, és ezeken lassan haladva tették meg az utat a Níluson felfelé, Kairótól Asszuánig és még tovább.

démotikus írás: ez a **kurzív** írás az i. e. 7. század végén jelenik meg mint a **hieroglif írás** tovább fejlesztett változata. Új szókészletet és nyelvtani szerkezetet is bevezettek ekkor. Ezt az írást általában a mindennapi jogi és közigazgatási ügyekben használták, de vele párhuzamosan továbbra is élt a hieroglif és a **hieratikus írás**. Az utóbbi kettőt vallásos szövegek számára tartották fenn.

dinasztia: **Manethón**, a történetíró Egyiptom történetét „dinasztiákra” osztotta fel. A kifejezés pontos jelentése bizonytalan. Egy „dinasztia” gyakran egyetlen uralkodócsalád tagjaiból állt, olykor azonban az egymást követő uralkodócsaládokat kapcsolta össze. Mivel **Manethón** módszere a modern egyiptológusok számára jól használható vázlat, a dinasztiákra való felosztást megtartották.

diorit: azoknak a kőfajtáknak egyike, amelyeket az ókori egyiptomiak vázák és szobrok készítésére használtak. Diorit-lelőhelyeket Abu Szimbeltől 65 kilométernyire északnyugatra fedeztek fel.

dolerit: a **bazalt** durvább változatainak neve. Fekete kőzet, az Óbirodalom korában az építkezéseknél használták, elsősorban útburkoló kőnek. Valószínűleg a Fajjúm-oázis környékéről származott, és általában Egyiptom-szerte mindenütt megtalálható volt. Edények és baltafejek, valamint más hasonló tárgyak készítésére is használták.

dombormű: az egyiptomiak a sírok és templomok falfelületeit, a **sztéléket** és a szobrok egyes részeit faragott domborművekkel díszítették, amelyek hasonlóak voltak a sírfestményekhez, de domborműként megformálva még érdekesebbé váltak. A domborműveket az ókorban élénk színekkel festették ki, mára azonban a festék nagy része lekopott. A domborműnek két fő válfaját alkalmazták: az ún. lapos domborművet, mely finomabb hatást keltett, mivel úgy készült, hogy a hátteret lefaragták, az alakok finom, lekerekített formái így kissé kiemelkedtek a fal síkjából. Ezt a megoldást rendszerint a belső falakon használták, ahol a domborművek védve voltak az időjárás viszonyosságaitól. A bemélyített körvonalakkal formált dombormű úgy készült, hogy a jelenet alakjainak és a kép részleteinek körvonalait mélyen bevették a kő alapszintjébe. Gyorsabb módszer volt, mint a lapos dombormű, de az eredmény nem érte el az ábrázolás finomságának és szépségének ugyanazt a fokát. Főként a templomok külső falainak díszítésére használták.

Lapos dombormű Unisz piramisáról

Ebers-féle papirusz: híres orvosi papirusz, amelyet Georg Ebers német egyiptológus (1837–1898) szerzett meg Edwin Smithtől Luxorban, és amelyet azután ő tett közzé Edwin Stern bevezető tanulmányával és szójegyzékével.

Edwin Smith-féle papirusz: fontos orvosi papirusz, amelyet a Luxorban élő amerikai szerencsevadász és nagykereskedő, Edwin Smith szerzett meg, aki 1876-ig Luxorban élt. A papirusz főleg az egyiptomi sebészeti eljárásokkal foglalkozik.

Edzo lásd: Uadzset

Egyiptomkutató Társaság (Egypt Exploration Society): Reginald Stuart Poole és Erasmus Wilson támogatásával Amelia Edwards alapította az Egyiptomi Kutatási Alapot (Egypt Exploration Fund) 1882-ben, hogy elvégezze az egyiptomi műemlékek és régiségek tudományos feltárását és gondos közreadását. Edwards az Alap titkáraként tevékenykedett, az ásásokat Petrie és Naville végezte. Az Egyiptomkutató Társaság napjainkban is folytatja az egyiptomi brit ásatási hagyományoknak, számos tudományos kiadványt jelentet meg, közöttük az évenként közreadott *Journal of Egyptian Archaeology* (Egyiptomi Régészeti Folyóirat) címűt.

ékirás: a kifejezés azokra az ókori Mezopotámiában használt jelekre vonatkozik, amelyekkel többek között Sumerban, Babilóniában és Asszíriában használt különböző nyelveken rögzítették a szövegeket. Az alkalmazott módszer a következő: a jeleket ék alakú eszközzel nedves agyagba, agyagtáblára nyomták. Ez – miután a nap kiszáritotta vagy kiégették – mind a mai napig megőrizte az ékirásos szövegeket.

elektron: eredetileg az arany és az ezüst természetben előforduló ötvöze, sápadt aranszínű fém. Kusból (Núbia), Puntból (a Vörös-tenger partvidékén) és számos más, Egyiptomtól délre fekvő lelőhelyről érkezett Egyiptomba. Ékszerek készítésére, valamint az **obeliszkek** burkolására használták.

előkelők temetője: Thébában, a Nílus nyugati partján fekvő terület, közel a **Királyok és Királynék Völgyéhez**. Az Újbirodalom korában az előkelők ide temetkeztek. Sírjaikat a mindennapi élet különféle mozzanatait ábrázoló falfestmények díszítették.

„első alkalom”: a szövegekben ezzel a kifejezéssel jelölték a világmindenség megteremtésének időszakát, amikor a tökéletesség volt a zsinórmérték, és amikor a mindörökre érvényes összes törvény, erkölcsi és vallási nézet kialakult. Az egyiptomiak szüntelenül arra törekedtek, hogy visszatérjenek ehhez az „első alkalomhoz”.

Eusebius (i. sz. 4. század eleje) és **Sextus Julius Africanus** (i. sz. 3. század vége): keresztény szerzők, akiknek művei megőrizték számunkra **Manethón** írásainak rövidített változatát.

fajansz: az egyiptomi fajanszot nem szabad összetéveszteni a valódi „fajansszal”. Mázzal bevont porított kvarcból készült, színe általában zöldeskék volt. A fajansznak számos változatát ismerték. Kis tárgyakat – **szkarabeuszokat**, **amuletteket**, gyöngyöket, intarziarészleteket –, valamint **usébtiket**, szobrocskákat és vázakat is készítettek belőle.

fáraó: a „fáraó” szó a „nagy ház” jelentésű, ókori egyiptomi *per-aa* szóból ered. Az Újbirodalom idején az addig a királyi palotára alkalmazott kifejezést magára a királyra kezdték vonatkoztatni, bár a király címei között soha nem szerepelt.

„Fekete föld”: A „Kemét”, vagyis „Fekete föld” nevet adták az ősi egyiptomiak országuknak, annak a földszávnak, amely a Delta-vidékből és a Nílus két partja mentén húzódó területekből állt. A „fekete” elnevezés a termékeny iszaplerakódásra utalt, amelyet a Nílus évenkénti áradásai terítettek szét a földeken. A görögök később

Aigüptosznak nevezték az országot, mai neve pedig *Misza*.

Felső-Egyiptom: Egyiptom déli része, amely eredetileg önálló királyság volt, mielőtt Narmer i. e. 3100 körül egyesítette Egyiptomot. Ókori fővárosa Nehen (Hierakónpolis) volt, legfőbb istensége **Nehbet**, a **keselyűistennő**.

földpát: a földpát, amelyet Amazon-kőnek is neveznek, áttetsző zöld kő, az egyiptomi wádikban sokfelé előfordul. Az ókori Egyiptomban, különösen a Középbirodalom idején gyöngyöt, valamint amuletteket készítettek belőle az ékszerészek. Tutanhamon sírjában berakásokként is felhasználták.

gipsz: a természetben előforduló anyag, színe változó a fehértől a világosbarnáig. Egyiptomban Alexandriától nyugatra, Szuez közelében, a Fajjüm-oázis vidékén és a Vörös-tenger partja közelében fordult elő kőzet alakjában, Kairó és Alexandria szomszédságában pedig szétszórta, közvetlenül a sivatag felszíne alatt. Vakolatnak és habarcsnak használták a gízai **nekropoliszban**. A szükséges anyagot a Fajjüm-oázisból nyerték. Alkalmazták a gipszet falak, szobrok borítására, maszkok mintázására, öntőformák készítésére és ragasztóanyagként, szemfestékbe, valamint festőanyagként is.

Greaves, John: A 17. század közepén járt Egyiptomban, és kiadta *Pyramidographia* (A piramisok leírása) című művét, amely az első tudományos értekezés a piramisokról, azoknak a méréseknek pontos adataival, amelyeket ő maga végzett. Be is hatolt a Nagy Piramisba, és megfigyelte, hogy a korábbi állításokkal ellentétben a falakat nem borították **hieroglifák**.

halotti maszk: aranyból, ezüsből, fából vagy kartonázból készült, formázott vagy festett álarc, egy férfi vagy nő idealizált képmása, amelyet a mumifikált tetem arcára helyeztek. Némelyik maszk hasonlított az elhunytéhoz, mint például Tutanhamon híres aranymaszkja.

halotti templom: ellentétben az önálló **kultikus templomokkal**, a halotti templom szoros kapcsolatban állt az elhunyt fáraóval valamelyikével. A korai időszakban általában a halotti épületegyüttes része volt, az Újbirodalom korában azonban a sír és a királyi temploma rendszerint elkülönült egymástól. A halotti templomban végezték el azt a szertartást, amely az elhunyt uralkodó további létét volt hivatva szolgálni, továbbá gondoskodni arról, hogy a régebbi királyok befogadják maguk közé, és hogy azonosuljon **Oziriszszal**. A halotti templomok otthont adtak egy-egy isten kultuszának is, a neki járó napi szertartásokat ugyanúgy elvégezték, mint a kultikus templomokban.

A halotti templomokat gyakorta már az uralkodó életében befejezték és feltehetően használatba is vették.

háromevezősoros hajó: ilyeneket már i. e. 600-ban is építettek a szíriaiak és az egyiptomiak. A görögök attól féltek, hogy a perzsák ezeket a hajókat felhasználhatják ellenük, és ezért maguk is kezdtek ilyeneket építeni. Kevés konkrét információ van ezekről: néhány irodalmi forrás és márvány **domborművek** – közülük az egyik az athéni Akropoliszról –, egy agyagmakett és néhány elmosódott vázlatrajz. Annyit mégis tudunk, hogy az evezősök három sorban helyezkedtek el benne, összesen 120–200-an, továbbá, hogy ezeket a hajókat hadi és kereskedelmi célokra egyaránt használták.

Harpokratész: a „gyermek Hórusz”, **Ozirisz** és **Ízisz** fia. Rendszerint úgy ábrázolták, hogy a fáraók kettős koronáját, valamint az „ifjúság oldalvarkocsát” – a gyermekek fején oldalt hordott hajfürtöt – viseli, és mutatóujját a szájába veszi.

Harris-féle papirusz: az első számú Harris-féle nagy **papirusz**, a British Museum tulajdonában van. A XX. dinasztia idején keletkezett, talán a Medinet Habu-i templomi könyvtár levéltárának része volt. Ez az állami dokumentum számos információt közöl, egyebek között III. Ramszesz adományairól, amelyeket a különböző egyiptomi istenek javára tett, továbbá részletes elszámolást azokról az adományokról, amelyeket a templomok különböző forrásokból kaptak.

Hathor: a zene, a szerelem és a tánc istennője. Gyakran tehén alakjában jelent meg, az ég istennője is volt, és az egyiptomi királyok dajkája. Sokszor **Ízisszel**, **Hórusz** anyjával azonosították. Egyik legnagyobb temploma Déndarában állt, és volt kápolnája Hatsepszut Deir el-Bahari-i templomában is. Egyiptomon kívül Bübloszban, Puntban és a bányászok színjé-félszigeti közösségeiben tisztelték.

Hay, Robert: skót földbirtokos, aki a 19. század közepén kutatott egyiptomi műemlékek után. Kutatócsoportjában voltak művészek, egy építész és egy arab tudós is.

Hekataiosz (milétoszi): klasszikus szerző, aki i. e. 500 körül Egyiptomban járt, és megírta *Periégeszisz* című művét, amely azóta elveszett, de a jelek szerint beszámolt benne Egyiptom néhány földrajzi sajátosságáról is.

hellenisztikus: a kifejezést Nagy Sándor halála után tábornokainak az uralma alatt kivirágzó civilizáció különféle megjelenési formáira alkalmazzák. Egyiptomban Ptolemaiosz-kor néven is ismeretes. Ekkor a Ptolemaioszok egyes, a görögök által létrehozott kulturális értékeket ültettek át az egyiptomi kultúrába.

Hérodotosz: a leghíresebb ókori szerző, aki leírta az ősi Egyiptom geológiai, földrajzi, társadalmi viszonyait, vallási hiedelmeit és szokásait. Ez a Halikarnasszoszból származó görög, akit a „történetírás atyjának” szoktak nevezni, i. e. 450-ben ellátogatott Egyiptomba, és művébe befoglalta néhány, általa felkeresett hely leírását. Az ország történetéről rajzolt képe a papoktól szerzett értesüléseken alapul, és anekdotái – ha nem is mindig igazak – szórakoztatóak és élvezetesek. Ez a mű – *Történelem* című írásának második könyve – igen sok, első kézből származó információval gazdagította olvasóit.

Hérón: a Ptolemaiosz Szótér által alapított alexandriai Musszeion olyan kutatóintézeté lett, amelybe a világ minden részéből érkeztek tudósok. Hérón, e tudósok egyike, annak a Sztratónak volt tanítványa, aki Arisztotelész kortársaként tanított az athéni Lúkeionban. Hérón gépészeti tankönyvet írt, bár a benne található elgondolások közül sok Sztratónak tulajdonítható. **Vízórát** talált fel, továbbá egy csavarvágó berendezést és egy gőzturbinát, ezt azonban csupán érdekes ötletnek tekintették, holott a benne rejlő alapelvek továbbfejleszthetők lettek volna nagyobb energiaforrás nyerésére. Hérón a templomkapuk nyitására alkalmas gépezetet is feltalált.

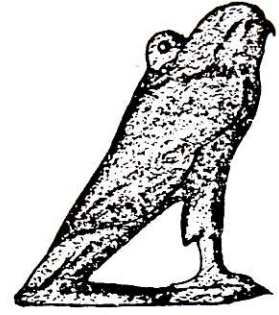
hieratikus írás: a hieroglif írásból származó **kurzív** írás, amely leegyszerűsített alakban használja a hieroglifák képszerű jeleit. A hieratikus írást már a legrégebb **dinasztiák** korában ismerték, és a görög-római korig használatban volt. Jogi és üzleti dokumentumokban alkalmazták, **papiruszra** vagy kódarabokra írták, náddal. Végül a könnyebb és népszerűbb **démotikus írás** kiszorította.

hieroglif írás: ősi egyiptomi írás, amely i. e. 3100 körül tűnt fel teljesen kifejlett alakban, és a római korig tovább élt. Ezt a képszerű írást, amely fonogramokból (hangértékű jelekből) és ideogramokból vagy determinatívumokból (hangérték nélküli képjelekből) áll, főként vallásos és irodalmi szövegek írására, míg a **hieratikus** és a **démotikus írást** a mindennapi üzleti életben és a levelezésben használták.

Hanum: Elephantiné kosfejű istene, aki az egyik teremtéslegenda szerint az embereket állítólag fazekaskorongán alkotta meg. A koronázási jeleneteken úgy ábrázolják, amint a király képmását mintázza.

homokkő: a XVIII. dinasztia korát követően általánosan használt kő, amely kvarchomokból áll, az építkezéseknél leggyakrabban alkalmazott kövek egyike, Egyiptomban templomoknál és monumentális épületek munkálatainál használták. Legfőbb forrása Szilszile (Gebel Szilszile) volt, 64 kilométerre Asszuántól északra.

Hórapellón: az egyiptomi hieroglifák megfejtésével foglalkozó korai munkák egyikének szerzője.

Hórusz-sólyom amulett

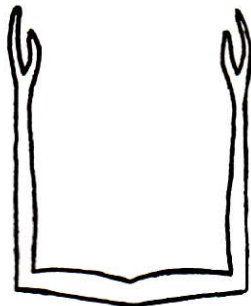
Hórusz: a Hórusz nevet – különféle formában – különféle istenekre is használták. Például az ősi, sólyom alakú égistenre, aki az uralkodókat oltalmazta, de Hórusznak vagy Heroérisznak (az idősebb Hórusz) hívták **Hathor** férjét is. Az ifjabb Hórusz, „Hórusz, Ízisz fia” (Harsziezisz) **Ozirisz** és **Ízisz** gyermeke volt, aki **Széth** legyőzésével bosszút állt apja haláláért. Hamakhisz, azaz „a horizonton lévő Hórusz” a felkelő Nap megszemélyesítője és az örök élet jelképe volt.

hüposztülosz: minden egyiptomi **kultikus** vagy **halotti templomnak** volt egy vagy több oszlopcarnoka, amelyben a tetőt fedő kőlapokat oszlopok tartották. Az egymáshoz közel elhelyezett oszlopok a serdülő növényi életet jelképezték. A templomi oszlopcarnokok a paloták és a lakóházak fogadótereikhez hasonlíthatók.

Ízisz: Ízisz, mint **Ozirisz** hitvese, az eszményi segítőtárs és anya jelképe lett. Nagy szerepet játszott az Ozirisz-mítoszban, és igen népszerű volt Egyiptomban: jellegzetes anyai istennő. Habár Ízisznek a római kor előtti Egyiptomban általában nem volt saját kultusza vagy temploma, tisztelete fennmaradt, és az egyiptomi civilizáció lehanyatlása után Egyiptomon kívül is elterjedt. Az egyiptomi mitológiában Nephthüsznek és saját férjének, Ozirisznek húgként szerepel. Fia, az ifjabb **Hórusz** volt, akit többnyire anyja térdén ülve ábrázoltak.

Ízisz jelképe

Ka hieroglif jele

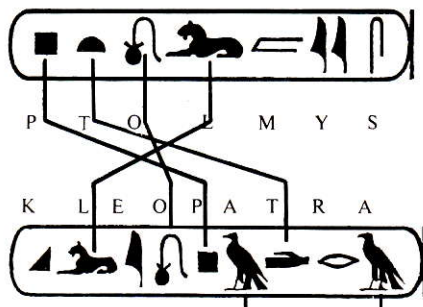
ka: az ember léteje vagy szelleme, amely – az egyiptomiak hite szerint – a halál után is tovább él. A *ka* ugyanakkor az egyén „hasonmása”, akinek az étel- és italáldozatokat felajánlhatták az egyén halála után, a sírban. A *ka* az ábrázolásban emberi alakban jelenik meg, amint mindkét karját feje fölé emelve két tenyerét szembe fordítja. A papokat, akik az elhunyt élelmészéről és sírjának rituális fenntartásáról gondoskodtak, *ka*-papoknak hívták, a sírt magát pedig, amelyet az elhunyt halála utáni otthonának tartottak, „*ka* házának” nevezték.

kalcit (mészpát): az „egyiptomi alabástrom” geológiai neve. Lásd még **alabástrom**.

karneol: Núbiából származó vörösesbarna féldrágakő, széles körben használták az egyiptomi ékszerek készítéséhez.

kartonázs: többretegű vásznat szobrászati gipszszel (mészporrall és ennyvel) átitattak, és ebből az anyagból **múmiamaszkokat** és -koporsókat formáltak, amelyeket festéssel és aranyozással díszítettek.

kartus: kötélhurok, egyik végén csomóval. Az úgynevezett kartus valószínűleg a világegyetemet jelképezte. Azzal a szokással, hogy a **fáraó** nevét ilyen kartusokba írták, azt akarták kifejezésre juttatni, hogy az illető uralkodik az egész világegyetem felett. A király címzésében szereplő öt elnevezés közül kettőt kartusba írtak. A **hieroglifák** megfejtésénél nagy segítséget jelentett egy-egy királynév felismerése.

Ptolemaiosz és Kleopátra kartusai

kettős korona lásd: **Alsó-Egyiptom**

Keselyű és Kobra: Nehbet és Uadzset (Utó) a predinasztikus korban **Felső-**, illetve **Alsó-Egyiptom** istennője volt. Nehbet, a keselyűistennő Felső-Egyiptom fővárosa, El-Kab felett uralkodott és oltalmazta a királyt. Uadzset, a kobra pedig Alsó-Egyiptom fővárosának, Butónak istennője volt. Az istennők később „a két úrnő” néven bekerültek a királyi **pantheonba**, és Egyiptom egész történelme folyamán mindvégig az uralkodók oltalmazói maradtak.

kézi balta: a Nílus völgyében az ősember nagyobb kötömbökből lehasított kőszerszámokat használt a legkülönbözőbb célokra: vadászatnál éppúgy, mint a háztartásban. A kőszerszámok Egyiptomban használatban maradtak a réz- és bronzszerszámok mellett is, sok nemzedéken át. A balta egyik végét kiélesítették, hogy vágni lehessen vele, a másikat lekerekítették, hogy kézbe lehessen fogni.

Kheopsz (Hufu): a IV. dinasztiahoz tartozó király, aki felépítette a gízai Nagy Piramist. Anyját, Hetephereszt szintén Gízában temették el, a sírjában lévő bútorokat rekonstruálták. Volt közöttük ágy, szék, baldachin. Hetepheresz egyike volt Sznofru számos feleségének. Kheopsz uralkodásának időtartama bizonytalan: **Manethón** 63 évet tulajdonít neki, egy másik forrás viszont 23 esztendőről beszél.

Khephrén (Hafré): apját, **Kheopszot** követte a trónon. **Manethón** szerint 66 éven át uralkodott. **Piramisa** a második legnagyobb Gízában, ahol **halotti temploma** is látható. A Szfinxet valószínűleg az ő uralkodása alatt faragták ki egy természetes sziklatömbből, és a **fáraó** arcvonásait örökölték meg rajta.

királylisták: ezeket a jegyzékeket az egyiptomi templomokban helyezték el, ahol a királyi ősök tiszteletére bemutatott szertartásokban játszottak szerepet: az isten oltárán megmaradt ételeket felajánlották az uralkodó összes addigi királyi elődeinek. Ezért azután a listák nem teljeseek, mivel az uralkodók neveit csak a templom tulajdonosának uralkodási éveig közlik, és kimaradtak belőlük azok az uralkodók is, akiket akkor nem tartottak „elfogadhatónak”, vagy akiket eretneknek ítélték. Ezért a történészek számára a listák értéke korlátozott, és nem szabad hiteles történelmi emlékeknek tekinteni őket. Ennek ellenére értékes információkat nyújtanak az uralkodók sorrendjéről. E jegyzékek sorába tartozik az abüdoszi királylista, a palermói kő, a torinói kánon, a szakkarai és a karnaki tábla.

Királynék Völgye: ez a völgy a Nílus nyugati partján terül el, átellenben a modern

Luxorral, a thébai temetkezési helyek közelében, és Biban el-Harim néven emlegetik. Ide temették a Ramesszida-kor fáraóinak feleségeit, leányait és fiaik közül is néhányat. A leghíresebb sír alighanem Nofertarié, II. Ramszesz feleségéé.

Királyok Völgye: ezt a Biban el-Moluknak nevezett, kopár területet választották ki az Újbírodalom királyai temetkezési helyükhöz. Thébánál, a Nílus nyugati partján emelkedő szirtek legmagasabb pontja, a „Csúcs” oltalma alatt húzódik meg. A „Csúcs” formája a **piramisok** emlékeztet. A sziklafalba vájt sírokat mind kirabolták, kivéve Tutanhamonét. Eredetileg a királyok **múmiáit** oltalmazták, melyeket koporsóba és **szarkofágba** zártak, köréjük pedig felhalmozták kincseiket, hogy túlvilági életükben felhasználhassák. Valamennyi sír falát az alvilág képeivel díszítették, hiszen a királynak át kellett haladnia az alvilágon – útja során a halotti szövegek oltalmazták. Az **előkelők** sírjaiban – e képekkel ellentétben – a mindennapi életből vett jelenetek találhatók. Eddig hatvanegy sírt fedeztek fel ebben a völgyben.

Kircher, Athanasius: német tudós, aki *Lingua Aegyptiaca restituta* (A helyreállított egyiptomi nyelv) című művében (1643) a **kopt** nyelvet elemezte. A kopt nyelv megismerésére tett erőfeszítések végül hozzájárultak a **hieroglifák** megfejtéséhez, annak ellenére, hogy Kircher hieroglifaértelmezése téves volt.

kobalt: a művészek által sötétkék színezőanyagként használt vegyületek. A kobaltvegyületeket valószínűleg Perzsiából vagy a Kaukázus vidékéről importálták.

kolosszus: életnagyságnál sokszorta nagyobb szobor, általában istent vagy királyt ábrázol.

koporsószövegek: a Középbírodalom idején, amikor a közönséges emberek is kivívták a túlvilági életben való reménykedés jogát, azokat a varázsigéket, amelyek eredetileg azt a célt szolgálták, hogy a királyt a túlvilágon megoltalmazzák, a közönséges polgárok használatára alakították át. A szövegeket a fából készült koporsók belsejére festették, ezért ma „koporsószövegek” néven emlegetik őket. Ez a felhasználási mód a Középbírodalom időszakára korlátozódott, majd később, a XXVI. dinasztia korában rövid időre újjáéledt.

kopt: az ókori egyiptomi nyelv utolsó fejlődési szakasza. Görög betűkkel írták, és több egyiptomi jellel egészítették ki. Ez a nyelv a középkorig általánosan használatos volt Egyiptomban, és a kopt egyház liturgiájában még ma is létezik. Ezenkívül a „kopt” az egyiptomi keresztény közösség művészetének, építészetének és irodalmának megjelölésére használt, összefoglaló szakkifejezés is.

Ktészbiosz: egy borbély fia, aki bekerült az alexandriai **Muszeion**ba, és akinek nevéhez számos találmány fűződik, közöttük tűzérési eszközök, fegyver, amely sűrített levegővel, tűzoltófecskendő és **vízorgona**, amely levegővel és vízzel működött. Az elképzelés szerint sűrített levegővel működő tűzfegyver azonban soha nem került felhasználásra az előkészítéshez felhasznált anyagok alkalmatlansága miatt.

kultikus templom: egyiptomi templom, amelyben naponkénti szertartásokat végeztek egy isten vagy az istenek valamely csoportja tiszteletére. A kultikus templomhoz olyan területek is tartoztak, ahol a templom istenének ünnepségeit tartották.

kurzív: a lekerekített, egyszerűsített vonalú írásokat, amelyen például a **hieroglif írásból** kifejlődött **hieratikus** és **démotikus írás**, gyakran „kurzív” írásokként emlegetik. Ezeket nádtollal és tintával írták, **papiruszra** vagy **osztrakonokra**. A hieroglifákat viszont – bár előfordult olykor, hogy szintén ilyen módon írták – többnyire kőbe vésték.

kvarcit: kemény homokkőfajta, fehér, sárgás vagy vörös színű. Egyiptom számos vidékén előfordult, elsősorban a Kairó közelében fekvő Gebel el-Ahmarból és Wadi Natrunból származott. Építkezéseknél használták többek között sírkamrák, ajtóküszöbök burkolására.

Labirintus: görög és római szerzők írtak egy „Labürinthoszról”, amelyet Egyiptomban a legendás Marósz (III. Amenemhat) király építtetett, és amely kivívta csodálatukat. III. Amenemhat király piramisáról és **halotti templomáról** van szó, amely a Fajjúm-oázisban volt, és az ókorban többre értékelték, mint a gízai piramisokat.

Lazúrkőből készült Bész-szobrocska

lazúrkő: ezt a féldrágakövet az egyiptomiak nagyra becsülték ékszerek berakásaként. Afganisztánból érkezett Egyiptomba. A **kék fajansz** ennek utánzására irányuló kísérlet volt.

len: az egyiptomi sírfestmények némelyike lentermesztést ábrázol. Egyiptomban nagy mennyiségben termelt a len, a predinasztikus kortól kezdve főként finom vászon, továbbá szőnyegek, hajókötél és kosárfélék készítésére használták.

Lepsius, Richard: tekintélyes 19. századi egyiptológus, aki 1842-ben porosz expedíciót vezetett Egyiptomba, később pedig nagy fontosságú jelentésben számolt be leleteiről. Beszámolója még ma is értékes. Az expedíció eljutott a távoli délen fekvő Meroéba is.

lótusz: a lótusz bimbóként vagy kinyílt virág formájában gyakran előfordul az építészetben, a sírfestményeken vagy tükrök, vázák és más kisebb tárgyak díszítő motívumaként. Főként az **előkelők** sírjaiban látható, ahol a lakomákat ábrázoló képekből kitűnik, hogy minden vendégnek egy-egy lótszimbót ajándékoztak, amelyet azok hajpántjuk elő részén viseltek. A lótszznak erős, édeskés illata van, ez kedvelté tette az egyiptomiak körében.

Az ankh-jelet tartó Maat

Maat: az igazság és az igazságszolgáltatás egyiptomi istennője. Maatot fején struccotlat viselő nő képében ábrázolták. A világegyetem rendjének egysúlyi állapotát jelképezte, továbbá az emberi teremtmények számára ő határozta meg a helyes magatartás szabályait. A király éppúgy Maat irányítása alatt állt, akárcsak alattvalói. Templomi **domborműveken** olykor látható, amint a király kis Maat-szobrot nyújt át az isteneknek. Maat Ré leánya volt, rendet teremtett ott, ahol korábban sötétség és káosz uralkodott. Az ítélet napján Maat tollát tették a mérleg egyik serpenyőjébe, a másikba az elhunytak szívét, és így állapították meg, vajon „igazmondó” volt-e.

malachit: zöld színű, bázisos rézkarbonát, a Szináj-félszigeten és Egyiptom keleti sivatagaiban található. Ez volt a legősibb rézérc, amelyet Egyiptomban a badári kortól kezdődően szemfestékként, falfestmények színezőanyagaként, valamint mázak és üveg színezésére használtak.

Manethón: a szebennüoszai templom papja, az i. e. 3. század elején élt. Tudott görögül és

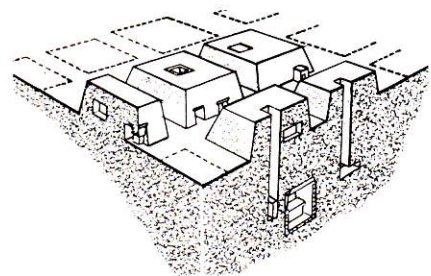
ismerte az egyiptomi **hieroglif írást** is. Nyolc könyv szerzőségét tulajdonítják neki, leghíresebb műve, amely sajnos csupán későbbi szerzők közvetítésével, töredékesen maradt ránk, az „Egyiptom története” címet viselte. Annak ellenére, hogy beszámolóját fenntartással kell kezelni, az egyiptomi történelem **dinasztiákra** történő, általa bevezetett felosztását a modern egyiptológusok még ma is használják.

mangán (mangándioxid): vegyületeit az ókori Egyiptomban arra használták, hogy a máznak és üvegnek bíborszínt adjanak, ritkán szemfestékként és sírfestmények színezőanyagaként is alkalmazták. Valószínűtlen, hogy importálták volna, mivel csak csekély mennyiségben került felhasználásra. Talán a keleti sivatagból jutottak hozzá.

Mariette, Auguste: az egyik leghíresebb francia egyiptológus, aki eredetileg azért ment Egyiptomba, hogy **kopt** kéziratokat vásároljon a Louvre számára, helyett azonban Szakkarában felfedezte a Szerapeumot. 1881-ben bekövetkezett haláláig Egyiptomban működött, ő hozta létre az Egyiptomi Régészeti Hivatalt.

Maspero, Gaston: Mariette utóda az Egyiptomi Régészeti Hivatalban mint az intézmény második francia igazgatója.

masztaba: az Óbirodalom korában élt előkelők gízai és szakkarai sírjainak modern elnevezése. E sírok téglalap alakúak, enyhén lejtős falakkal padra emlékeztetnek, ezért ezt a sírtípust a „pad” jelentésű arab masztaba szóval jelölték. Ezek a sírok két részből álltak: sírkamrából és kápolnából, az utóbbi falait a mindennapi életből vett mozgalmas jelenetekkel díszítették.

Masztaba-sírok a IV. dinasztia idejéből

máz: a mázat először valószínűleg véletlenül állították elő. Az ókori kék máz legfontosabb alkotóelemei „egy alkália, réz vagy egy rézvegyület, továbbá az az alap – a kő –, amelyre a mázat rávitték, és végül a tűz” (Lucas: *Ancient Egyptian Materials and Industries* [Ókori egyiptomi anyagok és iparok] 1962.).

medlász: ékszerfajta, amelyet életükben és holtuk után is viseltek. Alakja többnyire négyszögletes, láncra vagy gyöngyökkel

díszített zsinórra akasztva a nyakukban függött, és lecsüngött a mellükre. Gyakran aranyból készült, féldrágakő- vagy üvegherakással. Mintája változó volt, de – mint oly sok ékszer – eredetét tekintve ez is mágikus védelmezőként szolgált.

Memnón-szobrok: a két hatalmas szobor, amely Luxorban, a Nilus nyugati partján látható, kimagaslik a thébai síkságból. Az Újbírodalom idején uralkodó III. Amenhotep szobrai voltak, és annak idején egy nagy templom **pülonjai** előtt álltak. A templom az idők során teljesen elpusztult.

Memphiszi Teológia: Memphisz, az újonnan egyesített Egyiptom fővárosa i. e. 3100-ban vagy később létrehozta saját vallásos kozmogóniáját (a világ keletkezéséről kialakított elméletét), amely szerint **Ptah**, a helyi isten volt a világ teremtője. A memphiszi papok Ptahot szerették volna kapcsolatba hozni **Ozirisz**szal, a halottak istenével és bírójával. Ezzel a teológiával versenyre keltek azok a teremtésméletek, amelyek a közeli Héliupoliszban terjedtek el.

mészkö: kalciumkarbonátból és csekély mennyiségű egyéb alkotóelemből áll. A mészkö Egyiptomban, a Nilus völgye mentén húzódó hegyekben mindenütt előfordul. Sírok és templomok építésére használták a XVIII. dinasztia időszakának közepéig, esetenként később is, utóbb azonban már többnyire homokkővel helyettesítették. A legfontosabb kőbányák Turában, Gebelénben, El-Bershében és Amarnában voltak.

Min: a termékenység fallikus istene. Min központjai Koptosban és Khemmiszben voltak. Gyakran azonosították **Amon**nal is. A szexuális képességek adományozójának tartották, de esőistennek is, aki létrehozta azt az erőt, amelynek a mag növekedése köszönhető. Számos termékenységi és betakarítási ünnep is kapcsolatban áll vele. Másik funkcióját az idegen országok és a keleti sivatag uraként, valamint a kóbor utazók oltalmazójaként töltötte be. Szent állata a fehér bika volt.

minósi civilizáció: fejlett civilizáció, Kréta szigetén virágzott és a knósszoszi palota körül összpontosult. Egy i. e. 1400 körül bekövetkezett katasztrófa elpusztította. Egyiptom és az égei-tengeri szigetek között kereskedelmi kapcsolat állt fenn, az égei-tengeri hatás több egyiptomi terméken megmutatkozik.

monolit: építészeti célokra használt kőtömbök. Gyakran tekintélyes méretűek, egy darabban vágják ki őket az anyakőzetből.

múmia: az egyiptomiak azért mumifikálták halottaikat, hogy testüket megőrizze a lélek használatára a túlvilági életben. Amikor

eleinte a száraz homokba temették halottaikat, azok természetes úton kiszáradtak. Mihelyt azonban kezdtek sírokba temetkezni, szükségessé vált a mesterséges konzerválási eljárások kifejlesztése. **Hérodotosz** elbeszéli, hogy a belső szerveket eltávolították a testből, és külön kezelték, a testet pedig nátron felhasználásával szárították ki. Végül pedig **bebalzsamozták** és pólyarétegekkel beburkolták.

Muszeion és Könyvtár, alexandriai: Alexandriát Nagy Sándor alapította. A kis ősi faluból az ókori világ egyik legnagyobb városa és tengeri kikötője lett. A **hellenisztikus** civilizáció fejlődése során Alexandria fontos kultikus központ lett, a Muszeion és a Könyvtár világszerte híres kutatóhely volt.

nagadai kultúra: a thébai térség környékén összpontosult predinasztikus kori embercsoportok egyikének készítményeire és életmódjára használt szakkifejezés. Ez a kultúra észak és dél felé terjedt, jellegzetes fazekastermékeket és szobrokat hozott létre.

naosz: apró, zárt szekrényyszerű kápolna, az isten szobrának elhelyezésére szolgált. A naoszok egy része kis fülkére hasonlított, és a templomi épületegyüttesek része volt. Másik részük kis, fából készült építmény, az isten legbelső szentélyében állt, és az isten kultikus szobrát rejtette magában.

naphárka lásd: **Ré**

napkorong (lásd még: **Aton**): a napkorongot – az egyiptomiak számára az élet forrását – „Atonnak” hívták, ellentétben a Napisten teljes lényével, amelynek neve **Ré** volt.

nátron: nátriumkarbonát (szóda) és nátriumbikarbonát természetes vegyülete, ma Egyiptomban a Wadi Natrunban, a Baharia tartományban és El-Kabban található. Az ókori Egyiptomban főleg mumifikálásra, a száj megtisztítására és füstölőszer készítésére használták, de főzésnél, üvegek készítésénél és a gyógyászatban is alkalmazták.

nekropolisz: a „holtak városa”. Egyiptomban minden nagy- és kisváros, illetve falu közelében volt egy terület, amelyet a halottak eltemetésére tartottak fenn. A nekropolisz általában sivatag peremén, az öntözött, termékeny szántóföldeken túl feküdt.

nomarchosz: a nomoszok, vagyis a tartományok helyi főnöke, kormányzója. A nomarchoszok Egyiptom történetének egyes korszakaiban, amikor a központi kormányzat meggyengült, nagy hatalomra tettek szert. Tartományaikban sírokat építtettek maguknak, és olykor kiskirályokként viselkedtek, saját hadseregük volt. A Középbírodalom idején

a király végleg szétzúzta hatalmukat, és megszüntette azt a veszélyt, amelyet a trón számára jelentettek.

Norden, Frederick Lewis: dán származású kutató, **Pocock**kal egyidőben tevékenykedett Egyiptomban. Külön tanulmányt szentelt az **obeliszkek**nek, és ő volt az első európai, aki Nubiában járt. Beszámolót tett közzé az ottani templomokról, habár már a második kataraktánál kénytelen volt visszafordulni.

obelisz: függőlegesen álló, tű alakú köépitmény, csúcsán hegyes **piramidi**onnal. Közvetlen kapcsolatban állt az egyiptomi napkultusszal. Az ősidőkben Héliupolisz volt a kultusz központja, de előfordulnak obeliszek az Újbírodalom korának **kultikus temploma**iban, például Luxorban és Karnakban is. A gránitot Asszuánban faragták ki, és egy darabban szállították Thébába. A későbbi időkben egyes obeliszeket – például az úgynevezett „Kleopátra tuját” – Egyiptomból hajón Londonba, Párizsba és Amerikába szállították.

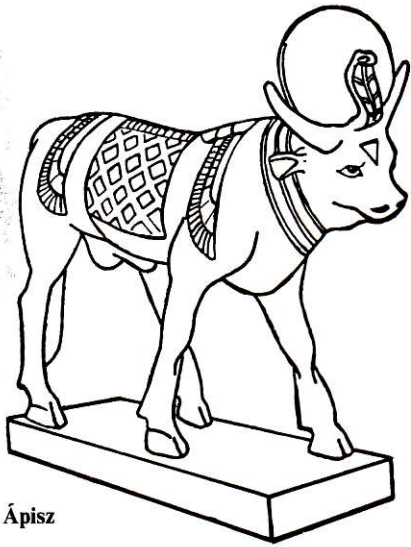
obszidián: vulkanikus eredetű, fekete vagy zöld színű, természetes üveg. Az obszidiánt valószínűleg Kisásiából, Abesszíniából, Örményországból és a Vörös-tenger partvidékéről hozták be Egyiptomba. Szerszámok, szobrok, **amulettek**, gyöngyök, **szkarabeuszok** készültek belőle, és szobrok szeméihez berakásként is használták.

oszlopfő: az oszlop felső része. Az egyiptomi építészetben különböző stílusú oszlopfőket – pálmaleveleket, csukott vagy kinyílt lótusz bimbókat vagy a **papirusznád** csúcsát, esetleg **Hathor** hangszerének, a szisztrumnak alakját utánozókat – alkalmaztak. Voltak még más, kevésbé gyakori vagy később kialakult, összetett formák is.

osztrakon: mészködaráb, amelyet a **papirusz** olcsó helyettesítőjeként használtak; leveleket, elszámolókat és irodalmi alkotásokat írtak rájuk. Újabb ókori városok helyén, a szemétdombokból ásták ki őket. Egyes osztrakonokon tollal és tintával készített rajzok is előfordulnak: a királyi sírokon dolgozó kézművesmesterek alkotásai.

Ozirisz: talán a leghíresebb egyiptomi isten. A mítosz szerint emberi származású király, **Ízisz** hűséges férje volt, ő hozta el a civilizációt Egyiptomba. Féltékeny öccse, **Széth** megölte, tetemét feldarabolta és egész Egyiptomban szétszórta. Ozirisz halála után Ízisz fiút fogant tőle, az ifjabb **Hóruszt**. Ízisz összegyűjtötte a férje testrészeit, Hórusz pedig, amikor felnőtt, bosszút állt apja haláláért: megküzdött Széthtel, és legyőzte. Végül az istenek tanácsát kérték fel, hogy ítéljen: ki a győztes a küzdelemben. Ők Hórusz javára döntöttek, és Ozirisz új életre kelt, a halottak királya és az alvilág bírja lett. Ezt a mítoszt **Plutarkhosz** művei őrizték

meg. Az Oziriszban való hit révén a közönséges emberek is reménykedhettek abban, hogy haláluk után folytatódik életük.

Ápisz

Ozirisz-Ápisz: Ápisz a szent bika volt, amelyben – úgy hitték – **Ozirisz** testesült meg. Az Ápisz-bika termékenységit, akinek kultuszáról feltételezik, hogy Héliopoliszban alakult ki, talán Ménész király volt a kezdeményezője. Ápiszt **Ptah**hal és Oziriszszel azonosították. Az Óbirodalom idején és a Későkorban széles körben tisztelt Ápisz-bika fekete volt, teste egyes részein különleges jegyekkel. Ha ilyen bikát találtak, a régít szertartásos módon leölték, mumifikálták és királynak kijáró halotti rítusok közepette a Szerapeumban temették el. Az új bika Memphiszben maradt, ahol istenként tisztelték. Ápisz kultusza tovább élt az egész Ptolemaiosz-korban, végül pedig Athénba és Rómába is áterjedt.

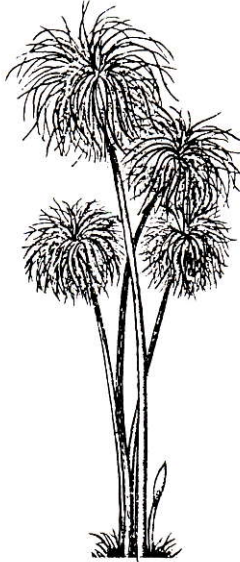
pala (szürke agyagpala): kemény, finom szemcsézetű kőzet, széles körben használták karperecek, edények, szobrok és **szarkofágok** készítésére. A Wadi Hammamátban bányászták.

paletták: az archaikus korban készültek, és igen sokszor a kézművesség magas színvonaláról tesznek biznyságot. Némelykor nem egyiptomi jellegű minták díszítik őket. A nagyobb paletták szertartási célokat szolgálták, közülük a leghíresebb az, amelyet Narmer királynak tulajdonítanak. A **palából** készült kisebb palettákat szemfestékek és szépítőszerek szétőrzésére használták, és a sírokba is elhelyezték túlvilági felhasználásra.

pantheon: egy bizonyos kultúrkörhöz tartozók által tisztelt istenek összességét jelölő kifejezés. Többnyire a nagyobb állami istenek közössége.

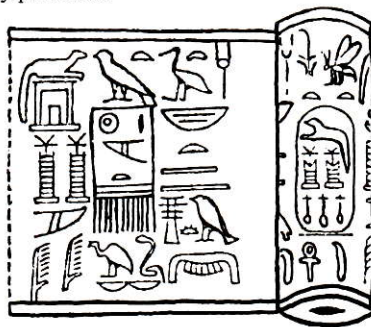
papirusz: Egyiptomban a papirusznövény az erőteljes növekedés és a megújulás jelképe

volt. Alighanem már az ősidőkben is ismerték. Később a templomok építésénél gyakran ábrázolták az oszlopfőkön. Főként a Deltavidéken termett, noha napjainkra már teljesen eltűnt. Felhasználták többek között kötelek, saruk, csónakok, kosarak készítésére, de elsősorban iróanyagul szolgált. Az egyiptomiak a növény szárának beléből vágott darabokat összeszutykolták, és így finom, fehér papírfélet nyertek, amelyet később Görögországba, Palesztinába és a Közel-Kelet különböző vidékeire exportáltak. „Papír” szavunk a görög „papürosz” szóból származik, amely valószínűleg egy régebbi egyiptomi szóból ered.

Papirusznád

pecsételő hengerek: henger alakú köeszközök, külső felületükre feliratot véstek, ez, ha agyagon végiggörgették, egy névnek vagy címnek a lenyomatát állította elő. Az ősi Közel-Keleten mindenütt használtak ilyen pecsétnyomókat a tulajdonjog jelzésére. A pecsételő hengereket valószínűleg közvetlenül az archaikus kor előtt vezették be Egyiptomban.

Pecsételő henger a Középbiradalom korából

Perring, John Shae: kultúrmérnök, 1837 és 1839 között tudományos kutatásokat végzett **Felső-Egyiptomban** a **piramisokon**.

A piramisokról alkotott elméletei ellentétben voltak Wild és Lepsius korábbi nézeteivel.

Perry, Charles: orvos, 1739 és 1742 között Egyiptomban tartózkodott. Különösen az a beszámolója tette híressé, amelyet a karnaki templomban felfedezett, a qádesi csatát (II. Ramszesz kora) ábrázoló képekről írt.

persea (babérfa): az egyiptomi templomi képeken gyakran látható fafajta. A koronázási szertartások ábrázolásain fordul elő: a király nevét trónra lépésekor az istenek perseafába vésik.

Petrie, Flinders (1853–1942): a legtekintélyesebb egyiptológusok egyike. William Petrie fia. Alaposan ismerte az angol régészeti és térképészeti munkálatokat. 1880 és 1882 között Egyiptomba ment, hogy méréseket végezzen a gizai piramisokon. Élete végéig tartó érdeklődése az egyiptológia iránt 1866-ban kezdődött, amikor elolvasta Piazzí **Smyth** sokat vitatott könyvét, amely a Nagy Piramissal foglalkozott. Petrie figyelemre méltó és sikeres pályafutásának eredményei közé tartoztak önállóan végzett egyiptomi ásatásai, amelyeket gazdag angol üzletemberek támogattak anyagilag, továbbá az Egyptian Research Account (Egyiptomi Kutatási Beszámoló) megalapítása 1894-ben és az Egyiptomi Régészeti Alap részére végzett ásatásai. 1892-ben nevezték ki Anglia első egyiptológiai tanszékének, a londoni University College Amelia Edwards nevet viselő tanszékének professzorává. Számos helyen végzett ásatásokat Egyiptomban, így Kahunban, Tell-el-Amarnában, Abüdoszban és Gizában, Nagadában és Naukratiszban. Ásatott Palesztinában is, és ő honosította meg a módszeres ásatási eljárásokat a régészetben. Ragaszkodott hozzá, hogy minden tárgyat, amely egy lelőhelyen található, megvizsgáljanak és nyilvántartásba vegyenek, akár nagy, akár kicsiny. Számos könyvet és cikket írt, ásatási anyagát a világ legkülönbözőbb múzeumai őrzik, köztük a londoni University College-ben lévő Petrie Museum is.

Philo, bizánci: az alexandriai **Muszeiön** munkatársa volt, sokat írt a városok védelméről és ostromáról, a ballisztikáról, az emelők és a pneumatika alapelveiről és számos más tárgyról. A Muszeiönban tett felfedezéseket általában soha nem használták fel Egyiptom erőforrásainak növelésére.

piramidion: az **obeliszkek** piramis alakú csúcsa. Az ősi időkben gyakran bearanyozták, hogy a felkelő és a lenyugvó Nap sugarai visszaverődjenek róla.

piramis: az egyiptomi piramisok az Ó- és Középbiradalom idején a királyok sírjaiul szolgáltak. Az első piramist Imhotep építtette Dzsószer király számára, Szakkarában,

éspedig bizonyára a korábbi **masztaba**-sírok továbbfejlesztéseként. A Középbírodalom kora után többet nem építettek piramisokat Egyiptomban, mivel a sírrablók állandó áldozataivá váltak, továbbá mert az ország gazdaságát túlságosan megerhelték.

piramisszövegek: ezek a szövegek varázsige sorából álltak. Az V–VI. dinasztia korában a szakkarai piramisok belsejében helyezték el őket, hogy túlvilági útjukon oltalmazzák a királyokat. Mivel ezek a legrégebbi egyiptomi vallásos szövegek, a feltevések szerint az Óbírodalom korát megelőző történelmi időszak körülményeit, hitvilágát és nyelvét tükrözik.

pülónok: két nagy torony, amelyeket az egyiptomi templomok főbejárata elé emeltek. Kőből épültek, és többnyire egy-egy zászlórudat helyeztek el rajtuk. Néhány pülón a mai napig fennmaradt.

Plinius, Gaius Secundus, id. (i. sz. 23–79): az idősebb Plinius a *Historia Naturalis* című művében leírja az egyiptomi műemlékeket és azokat az egyiptomi régiségeket, amelyeket Rómába szállítottak.

Plutarkhosz: a *De Iside et Osiride* (Ízisz és Ozirisz) című műve volt egykor a legrészletesebb beszámoló az egyiptomi vallásról. **Ozirisz** történetével foglalkozik, és feltehetően eredeti egyiptomi szövegeket használt fel.

Pococke, Richard: anglikán lelkész, aki 1737-ben Gizában, Szakkarában és Dahsurban járt, majd a Fajjúm-oázis, illetve Közép- és Felső-Egyiptom ókori településeit kereste fel. Rajzain megörökítette Egyiptom építészeti csodáit az európaiak számára, és ő készítette az első vázlatokat több templomról, köztük Karnakról és Luxorról.

poncolás: minta kalapálása, beütése a fémbe.

porfir: különféle méretű és színű porfirsziklák találhatók Asszuán közelében, a Szináj-félszigeten és az egyiptomi keleti sivatagban. A fekete és fehér porfirt kőedények készítésére használták a predinasztikus és a koradinasztikus korban. A későbbi időkban a rómaiak Egyiptomból importálták a „császári porfirt”.

Ptah: a Memphisi Teológia szerint ő volt az istenek teremtetője. Mindig **múmia** alakban ábrázolták, emberi fejű. Ptah Szahmet férje és Nofertum apja volt, a kézművesek patrónusa. Az egyiptomi istenek közül az egyik legősibb. Később gyakran azonosították **Ozirisz**szel.

rabszolgák: a Középbírodalom korától kezdve a hadifoglyok általában az urakodó, a templomok és az egyiptomiak tulajdonába kerültek, de az Óbírodalom idején készült

piramisok építésénél nem vették őket igénybe. A rabszolgáknak is lehetett magántulajdonuk; feleségül vehették, akit akartak; tulajdonosaik törvényesen felszabadíthatták őket, szerezhettek maguknak földet és örökül hagyhatták azt, sőt, még egyiptomi cselédek is tarthattak. Egyesek közülük felelős pozíciókba kerültek Egyiptomban.

Ré: Napisten. Kultuszának központja Héliopoliszban volt. Tisztelete az V. dinasztia idején érte el tetőpontját, ekkor a **fáraót** „Ré fiának” nevezték. Ré az istenek királya és atyja, az emberiség teremtetője volt. Sok mítosz fűződött nevéhez: úgy hitték, hogy a fáraó, halála után, napbarkáján csatlakozik Réhez az égen.

Reisner, George Andrew (1867–1942): amerikai egyiptológus, a Harvard Egyetemen az egyiptológia professzora volt. Reisner legnagyobb felfedezése Hotepheresz királyné gízai sírja. Számos cikket írt, folytatta és továbbfejlesztette Petrie szakszerű ásatási módszereit.

Roberts, David: skót festő, aki az 1840-es években beutazta Egyiptomot és a Szentföldet, *The Holy Land* (A Szentföld) címmel hatkötetes munkát adott ki. Egészen Wadi Halfáig jutott el, és romantikus hangulatú képeket festett számos műemlékről és városról. Ezeket közölte kiadványaiban, és nagy népszerűséget ért el velük.

Rosellini, I.: olasz professzor, aki elkísérte **Champollion**t egyiptomi útjára, hogy ott **hieroglif** feliratos anyagot gyűjtsön. Rosellini négykötetes művében tette közzé rajzsorozatát.

Rosette-i kő: ez a **sztélé** V. Ptolemaiosz egyik dekrétumának szövegét tartalmazza, i. e. 196-ban készült. Napóleon egyik tisztje fedezte fel az Alexandria közelében lévő Rosette-nél, 1799-ben. A kővön látható felirat **hieroglif**, **démotikus** és görög írással íródott. **Champollion** ezt a feliratot hívta segítségül az egyiptomi hieroglifák megfejtéséhez. Jelenleg a British Museumban őrzik, 1801-ben került az angolok tulajdonába.

saduf: az Újbírodalom korában jelent meg Egyiptomban, de még ma is használják a szántóföldek öntözésére. Kötelen lógó vödörből áll, a kötél egy rúdhhoz van erősítve. A vödör leereszthető a folyóba, majd ismét könnyen felhúozható.

Sandys, George: 1610-ben jutott el Egyiptomba, az első kedvtelésből utazgató úriemberek egyikeként. Felkereste a Nagy Piramist, Alexandriát és Kairót, ahol sok mumifikált tetemet látott. Utazásairól *Travels* (Utazások) címen népszerű beszámolót tett közzé, amely helyszíni

leírásokat tartalmaz arról, amit látott, továbbá valóságghű vázlatokat a gízai, a dahsuri, a szakkarai piramisokról és a Sfinxről is.

sémi nyelv: összefoglaló szakkifejezés a sémi népek által beszélt nyelvek jelölésére. Közéjük tartozik az egyiptomi **hieroglif írás** nyelve is, habár ez nem sémi eredetű elemeket is tartalmaz.

A napbárka

Shaw, Thomas: XVIII. századi kutató, aki felkereste Alexandriát és Gizát, de Egyiptom megismeréséhez nem járult hozzá jelentős mértékben. Azt hitte, hogy a **piramisok** templomok voltak, ami még mindig sokkal ésszerűbb elképzelés, mint számos más, a piramisok rendeltetéséről kiagyalt teória.

Sicard: jezsuita pap (1677–1726), Egyiptom korai felfedezőinek egyike. Utazásai során eljutott Asszuánba, ő volt az első újkori utazó, akinek ez sikerült. Számos sírt és templomot keresett fel. Sicard fedezte fel továbbá újra az elveszett ókori fővárost, Thébát.

sírmellékletek: háztartási eszközökből, ékszerekből, kozmetikai cikkekből, ruhákból, élelemből, italból és oltalmazó varázsszerekből álló felszerelés, amelyet az ókori egyiptomiak sírjaiban helyeztek el, hogy gondoskodjanak a halál utáni fennmaradás minden szükséges kellékéről.

Smyth, Charles Piazzi (1819–1900): angol csillagász, az edinburgh-i obszervatórium igazgatója és az edinburgh-i egyetem csillagász-professzora. Sok vitát kiváltó könyvet írt a Nagy Piramisról. A mű a **piramis** méreteiből levont következtetéseken alapult. Akkoriban ezek az elképzelések igen népszerűek voltak, és „piramidológia” néven váltak ismertté. Smyth írásának hatása volt abban, hogy **Petrie**-nek már fiatalon feltámadt az érdeklődése a Nagy Piramis és az egyiptológia iránt.

Szahmet: oroszlánfejű istennő, **Ptah** felesége, Nofertum anyja. Kultuszának központja Memphisz volt. A gyógyítás istennőjének, az orvosok oltalmazójának tekintették. De egyben pusztító hatalma is volt: a sivatagok úrnője és nagy hatalmú ellensége mindazoknak, akik a királyt fenyegették.

szakkieh: vízkerék, amely a görög-római

korban került Egyiptomba, és még a legutóbbi időkben is használták.

Szarapisz/Szerapisz: Ápisznak és Ozirisznek egy istenné történő összeolvasztása a görögök műve a Ptolemaiosz-korban. Szerapiszt I. Ptolemaiosz Egyiptom hivatalos istenévé tette, így próbálva meg egyesíteni Egyiptom görög és egyiptomi alkotórészeit. Szerapisz kultusza valószínűleg jobban hódított Egyiptomon kívül, ugyanis Egyiptomban kissé mindig mesterkéltné, királyi teremtmény maradt.

szarkofág: az a láda, amelybe a mumifikált tetemet a sírban elhelyezték. Különböző anyagokat használtak a szarkofágok készítéséhez: fát, követ, **kartonázt**, aranyat és ezüstöt. Véssett vagy festett feliratokkal, a halott személy védelmét szolgáló varázsigékkel is ellátták, és olykor színes üvegből vagy kővekből készült intarzia is díszítette őket. Egy részük ember alakú volt, mások téglalap alakúak, egyenes oldalakkal. A szarkofágok külső részén gyakran egy szempár látható, amely lehetővé tette, hogy az elhunyt kitekinthessen a világra.

szatrapa: a perzsa birodalom tartományokra, azaz szatrápiákra volt felosztva, mindegyik egy-egy kormányzó, vagyis szatrapa irányítása alá tartozott. Amikor a perzsák meghódították Egyiptomot, azt is egy ilyen kormányzó fennhatósága alá rendelték.

szem-papok: különleges papi csoport, amely elsősorban a halotti szertartásokkal foglalkozott, és amelynek tagjait többnyire temetkezésekkel kapcsolatban ábrázolták. A szem-papok jellegzetes ruházata: leopárdbőr, átvette vászon alsóruhájuk felett.

szent hajó: az a bárka, amelyen a vallásos elképzelések szerint a király, halála után, körülutazik az égen. Azt a hajót is így nevezték, amelyet az isten szobrának szállítására használtak, templomából a szomszédos templomba vívó útja, az isten ünnepe alkalmával.

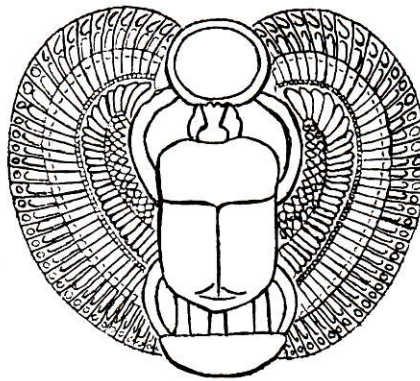
Szerapeum: föld alatti vágatokból álló építményegyüttes Szakkarában, Memphisz nekropoliszában, 64 mumifikált Ápisz-bika temetési helye. **Mariette** fedezte fel 1850–1851-ben. Amikor Szarapisz kultusza divatos lett, a Szerapeum, amely már sok esztendővel korábban is használatban volt, nagy vallási központtá lett.

Szerapisz lásd: **Szarapisz**

Széth: **Ozirisz** öccse, az ókori Egyiptomban a testet öltött gonosziságnak tekintették. A vadkanhoz hasonló, de közelebből nem azonosítható Széth-állat képében jelenítették meg. Bizonyos időszakokban – például akkor, amikor a hükszósok meghódították Egyiptomot – Széth tisztelete virágzott.

A mitológia szerint Széthet végül **Hórusz** győzte le, aki bosszút állt apja, **Ozirisz** haláláért.

sziklába vajt sír: a Középbirodalom idején alakult ki a szokás, mely szerint Egyiptom vidéki területein, különösen Közép-Egyiptomban sziklafalakba faragtak sírokat, amelyek belsejét a mindennapi életből vett jelenetekkel díszítették. Az Óbirodalom korában az **előkelőket** téglából vagy kőből épült sírokba temették el, a király **piramisának** tövében. A központi hatalom hanyatlásával azonban saját tartományaikban, sziklaszirtekbe vajt sírokba kezdtek temetkezni. Az Újbirodalom korában a királyi család átvette ezt a szokást, és Thébában temették el tagjait. Azt a hiú reményt táplálták, hogy a sziklába vágott sírok nagyobb akadályt jelentenek majd a sírrablóknak, mint a piramisok.

Szkarabeusz

szkarabeusz: a tulajdonos névjelével ellátott pecsétnyomó, amelynek segítségével levelekre, zárokra, boroskorsókra agyagpecséteteket tettek. A szkarabeuszokat többnyire **fajanszból**, mészkőből vagy szteatitből (zsírkőből) készítették, és ganajtűró bogarak alakjára faragták ki. Talapzatukon mintázat van: olykor név, cím, díszítő jelző vagy díszítő motívum. Az egyiptomi ganajtűró bogarat (neve egyiptomi nyelven *kheper*) az ókori egyiptomi gondolkodás a „létrejövő”, „megszületik” jelentésű *kheper* igével hozta összefüggésbe. A két szó hangalakjának hasonlósága miatt, továbbá mivel megfigyelték, hogy a bogarak úgy bújnak elő a homokból, mintha a semmiből teremtek volna (holott valójában a homokba lerakott petékből keltek ki), a szkarabeusz a spontán módon végbemenő keletkezés jelképe lett. A „szívszkarabeusz”-t – egy nagyobb méretű, kőből való szkarabeusz, amelyen a Halottak Könyvéből vett feliratok voltak – a **múmiák** pólyarétegei között helyezték el, hogy így gondoskodjanak az elhunyt életének újrakezdéséről.

Szobek: krokodilfejű isten, akit főként Krokodéilónpolisban és Kom Ombóban tisztelték, ahol Haróerisszel közös temploma

volt. Szobek mint vízi isten és a termékenységgel összefüggésbe hozott hatalmasság a XII. dinasztia idején az állami istenség rangjára emelkedett.

sztlél: négyszögletes, felső részén félkör alakúra faragott kőlap. Általában mészkőből készült és képekkel vagy feliratokkal díszítették. A „királyi sztléket” eredetileg templomokban, kőbányákban állították fel. Ezek győzelmekről, kereskedelmi egyezményekről és más hasonlókról szóló hivatalos bejelentések voltak. Magánszemélyek halotti sztléit sírkápolnáknak helyezték el. Utóbbiak az elhunyt címeit, neveit és díszítő jelzőit tüntetik fel, és szintén arra irányultak, hogy gondoskodjanak a túlvilági élet folyamatosságáról.

Sztrabón: Pontosban született híres földrajztudós, egy ideig Alexandriában élt, i. e. 25–24-ben a Nilus első kataraktájáig utazott fel. Egyiptomról adott leírása főként *Geographika* című művének 17. könyvében található. Földrajzi adatokon kívül történelmi és vallási részleteket is közöl. Információi még a mai tudósok számára is hasznosak. (Magyarul 1977-ben jelent meg.)

Szünkelosz: „György szerzetes” néven is ismert történetíró (i. sz. 800 körül), Josephus Flaviusszal, **Africanusszal** és **Eusebiusszal** együtt Szünkelosz érdeme, hogy megőrizték **Manethón** műveit.

Ta-Weret (Thoérisz): istennő, aki a szülő nőket oltalmazta, a királynékat éppúgy, mint a parasztasszonyokat. Ta-Weretet vemhes vízilónak ábrázolták, amint két emblémára támaszkodva felágaskodik, az emblémák az „oltalom” jelentésű **hieroglifák** megjelenítései. Akárcsak **Bész**, Ta-Weret is a házitűzhely istene, akit a családi otthonokban részesítettek tiszteltben. Sok **amulett** és szobrocska készült Ta-Weretről mintázva.

„tengeri népek”: azoknak a tengerjáró északi népeknek adott közös név, amelyek Merneptah és III. Ramszesz uralkodása idején megpróbáltak behatolni Egyiptomba, de visszaverték őket.

Teremtés Sziget: Egyiptom és lakosai keletkezésének mitológiai színhelye, leírása az edfui építési szövegekben található. Az elképzelés szerint e sziget a világ teremtésekor emelkedett ki a káosz vizéből, és az istenek és az emberek első otthona lett. Úgy hitték, hogy minden templom ennek a szigetnek az újjáteremtése, menedékhely az ott székelő isten számára, és ezért a templomok számos építészeti sajátossága arra irányuló kísérlet volt, hogy e sziget jellemző jegyeit utánozzák.

Thot: Egyiptom ibisfejű istene, aki az írásra, az olvasásra, a matematikára és minden

tudományos vagy írásbeli tevékenységre felügyelt. Kultuszának legfőbb központja Hermupolis volt. Őt tekintették az írkok oltalmazó istenének. Minthogy ismerte a **hieroglifákat**, az ő hatáskörébe tartozott a varázslat és a varázslók is. Rendszerint az istenek írkokaként ábrázolták, és mint az istenek udvari írka fontos szerepet játszott a szívek megméretésének a szertartásában a túlvilági ítélet napján.

trébelés: fémmezmunkálási eljárás, amelynek eredményeként a mintázat vagy díszítmény domborúan emelkedik ki.

Usébtí

usébtí: szó szerinti jelentése – „a válaszoló”. E kis szobrocskák mindegyikéről úgy hitték, szerepet játszottak a túlvilági életben.

A **múmia** alakú, rendszerint fából vagy **fajanszból** készült szobrocskáknak egész sorát helyezték el a tehetősök sírjaiban a Középbírodalom korától kezdve. Feltételezték róluk, hogy szolgálként tevékenykednek majd, és az elhunyt helyett dolgoznak „**Ozirisz földjén**”. A szobrocskákon látható feliratok részletesen elmondják, hogy az usébtí kész „válaszolni”, ha munkára szólítják.

üvegpaszta: mesterséges anyag, amelyet már a IV. dinasztia idején is használtak az ókori Egyiptomban. Kvarc, réz és kalcium kristályos vegyülete. Kvarc, valamilyen rézvegyület, kalciumkarbonát és nátron együttes felhevítése révén állították elő. Kék színezőanyagnak használták, valamint gyöngyök, **amulettek** és kék vagy zöld színű cserépedények készítésére.

veremsír: a sír legősibb formája Egyiptomban, a királyok, az előkelők és a közemberek számára egyaránt. Sekély veremből állt, körülbelül három és fél méter mélyen a föld felszíne alatt. Ebben helyezték el az elhunytak tetemét és különböző értékű tárgyaikat a túlvilági életre. A halottakat többnyire zsugorított helyzetben, felhúzott térdekkel temették el.

vezír: a vezír vagy kancellár (főminiszter) Egyiptom legfőbb tisztségviselője volt, aki csak a királynak volt alárendelve. Gyakran a királyi család tagjai viselték ezt a tisztséget. Az ő hatáskörébe tartozott az ország közigazgatása. Fontos szerepet játszott jogi és gazdasági ügyekben is.

vízorgona: Ktészibiosz Alexandriában víziorgonát tervezett, ennek működése a vízzel kipréselt levegő mennyiségének változtatásán alapult. A korszak legtöbb találmányát csak irodalmi forrásokból ismerjük.

vízóra: a klepszűdra, azaz a vízóra olykor feltűnik az egyiptomi templomi **domborműveken**. A Hérón által létrehozott

készülék vizet használt hajtóerőként. Az egyenletesen áramló víz szabályozta az időmérés pontosságát.

„Vörös föld”: az öntözött területekkel („Fekete föld”) ellentétben a környező sivatagot „Deseretnek”, vagyis „Vörös földnek” nevezték az ókori egyiptomiak, természetlen talajának és szirtjeinek színe miatt. Egyiptom földje tehát két fő földrajzi régióra oszlott, és ez igen nagy hatással volt történelmére.

Vyse, Richard William Howard: ő szerződtette **Cavigliát** a **Khephrén** és a **Mükerinosz piramisok**nál végzett munkálatok irányítására, de később összeveszték, és Vyse maga folytatta tovább a piramisok feltárását. Károkat okozó módszereket alkalmazott, például – ha szükségesnek látta – löport is felhasználta.

Warburton, William: 1741-ben tette közzé *The Divine Legation of Moses* (Mózes mennyei küldetése) című művét, amelyben kifejtette az első ésszerű elméleteket az egyiptomi **hieroglifákról**, szembeszállva Kircher korábbi nézeteivel. Ő volt az első, aki felismerte, hogy a hieroglifák egy írásrendszer részei és nem pusztán rejtélyes vallási szimbólumok.

Wilkinson, John Gardner: *A Manners and Customs of the Ancient Egyptians* (Az ókori egyiptomiak életmódja és szokásai) című mű szerzője. Írása 1821-ben Egyiptomban tett utazásain alapult. Érdeklődése kiterjedt a thébai sírfestményekre is. Népszerű könyve a legjobb 19. századi beszámoló volt az egyiptomi civilizációról, művészetről és vallásról.

Young, Thomas: angol fizikus és nyelvész. Felfedezte, hogy a **hieroglif írás kartusai** az uralkodók nevét tartalmazzák. Következtetéseit 1819-ben tette közzé, de – annak ellenére, hogy nagy előrelépést tett a hieroglif és a **démotikus írás** megismerésében – nem közelítette meg **Champollion** teljesítményét.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Abu Abdallah 45
 Abu Ma'ser 45
 Abu Gurob 55
 Abu Szimbel 5, 24, 26, 47, 49, 52, 54, 82, 137
 Abuszír el-Melek 10, 42, 55
 Abüdosz 5, 12, 16, 19, 47, 53, 56, 71, 82, 89, 100
 Széthi, I. temploma 91, 98
 Ahmud ibn Ali al-Maqrízi l. Maqrízi
 Akerblad, J. D. 50
 akkád 23, 26, 115
 Alexandria 8, 31, 32, 34, 43, 45, 47, 49,
 Alexandrosz (Nagy Sándor) 31, 34, 45, 50
 állattiszteltet 79
 Amarna 5, 23, 24, 56, 75, 89, 104, 123–132, 137
 Aton-templom 126, 127
 paloták 128–130
 Amaszisz (II. Jahmesz) 30
 Amenemhat, I. (Amenemmes) 17, 18
 Amenemhat, III. 18, 21, 55
 Amenhotep, I. 24, 106
 Amenhotep, II. 19, 74
 Amenhotep, III. 23–25, 65, 77, 78, 81, 89, 99,
 105, 114,
 „Memnon-kolosszusok” 24, 44, 99
 Amenhotep, IV. l. Ehnaton
 Amenirdisz 29
 Ammianus Marcellinus 43
 Amon 19, 25–27, 29–31, 80, 96, 98, 99, 103, 132
 Amon-Ré 29, 78, 80, 100
 Amószisz (I. Jahmesz, Nebpehtiré) 22
 Anheszenpaaton (Anheszenamon) 25, 59
 Ani 114
 Anubisz 29, 64, 78, 93
 Ápisz 52
 Apóphisz (Auszerré, Nebhepesré) 21
 arabok 45
 arcképfestészet 19, 33
 Arkhimédész 140
 Artaxerxész III. 31
 Assur-ah-iddina (Asszarhaddon) 29
 Assur-ban-apli (Assurbanipal) 29, 30
 Asszíria 23, 26, 28–30
 Asszuán 5, 45–47, 82
 Aton 24, 75, 77, 89, 130
 Ay (Eje) 25, 26

 badári 10
 Bakenhonszu 114
 Báasztet 80
 Bek 78
 Belzoni G. 54, 55
 Bész 79, 81, 110, 112
 betörések, ellenséges 16
 Bokkhorisz 29
 bor 84, 136
 Brunton, G. 55
 Bubasztisz 80
 Buhen 12, 121
 Burckhardt, J. L. 52, 54, 55
 Buszirisz 82
 Butó (Pe) 11
 Büblosz 15, 19, 27

 Carnarvon, Lord 56, 57, 58
 Carter, H. 56–58, 60, 61, 63

 Caviglia, G. B. 54
 Champollion, J. F. 43, 49–51, 55
 Claudius Ptolemaeus l. Ptolemaiosz, Klau-
 diosz

 Dahsur 21, 47, 55
 tört piramis 36, 37
 Daphnai 56
 Dareiosz, I. 31
 Davis, Th. 55, 57
 Deir el-Bahari 18, 24, 28, 55
 Hatsepszut temploma 22, 23, 56
 Mentuhotep temploma 55
 Deir el-Medine 69, 72, 80, 102, 106–108, 110
 Deir-Tasza l. Tasza
 démotikus írás 49, 50, 115
 Dendara 5, 34, 47, 81
 Diodórosz, szicíliai (Diodorus Siculus) 43
 Dioszpolisz Parva 21, 56
 Dzsednoferré Dudimosze 21
 Dzszer 12, 117
 Dzsószer 12, 13, 36

 Edfu 5, 47
 Hórusz-templom 34, 95–97
 Edwards, A. B. 56
 egyiptológia 47, 49–56
 Ehnaton (IV. Amenhotep) 5, 17, 23, 25, 57,
 75–78, 81, 87, 89, 90, 102, 123, 126, 127, 130,
 132
 ékszerek 10, 12, 17, 19, 32, 55
 Elephantiné 16, 30
 el-Malakh, Kemal 55
 előkelők 14, 30, 35, 36, 65, 77, 102, 104
 Emery, W. B. 12, 56
 építészet 136, 137
 Erman, A. 51, 55
 Eszna 5, 34
 ételek 109, 135
 Eusebius 43, 44

 fa 9, 138
 Fakhry, A. 55
 Fajjúm 18, 47
 fazekasság 19
 fémek 9, 10, 12, 15, 19, 28, 138
 fémmegmunkálás 10, 12, 138, 139
 festészet 65–69, 72, 74, 78
 filiszteusok 28
 Firth, C. M. 55
 földművelés 8, 9, 65, 111, 133–136
 főníciaiak 28

 gabonatermesztés 133, 134
 Garstang, J. 32
 Gebel (Tune el-Gebel) 53
 Gebel el-Arak 10, 11
 Gerze 10
 Giza (Gizeh) 5, 14, 45, 47, 55
 nagy Szfinx 18, 38, 39, 45, 54
 piramisok 37–39, 41, 45, 46, 54
 Goneim, Zakaria 55
 görög nyelv 50
 görögök 32, 34, 43, 44, 115

 Greaves, J. 45, 46
 Gügész 30

 haditengerészet 122
 Hadrianus 105
 hadsereg 9, 21, 26, 30, 32, 119–121
 Hafré l. Khephrén
 hajók 10, 138
 Hall, H. R. 55
 halotti szokások 9, 10, 12, 14, 16, 18, 24, 27, 35,
 39, 60–62, 67, 69, 71, 77, 82, 90, 92, 93,
 l. még mumifikálás
 Hammamija 9, 10
 Harage 10
 Harpokratész 34
 Hathor 22, 54, 78, 81, 103, 110
 Hathor-Szat 55
 Hatnub 137
 Hatsepszut (Maatkaré) 18, 20, 22–24, 56, 112,
 117
 Hawara 21, 55
 Hay, R. 51
 házasság 32, 111, 112, 114
 Hekataiosz, milétoszi 43
 Héliopolisz 14, 80, 82
 Hemon (Hemiunu) 12
 Hérakleopolisz 16, 28
 Herihór 28, 122
 Hérodotosz 8, 12, 43, 56, 115
 hettiták 23, 25, 26
 Hierakónpolisz 11, 56
 hieroglifák (hieroglif írás) 13, 21, 23, 29, 33, 43,
 44–46, 49–53, 66, 69, 114, 115
 Hizkija 29
 Hnum 78
 Hórapollón 49
 Horemheb 25, 26, 90, 122
 Hórusz 28, 66, 81, 82, 102
 Hufu l. Kheopsz
 Husszeim, Abdesz Szalam 55
 hükszósok 21, 22, 120–122

 Ibn Battúta 45
 Ibn Dzsubair 45
 Imhotep 12, 36, 117
 iónok 30
 Ipi 136
 írkokok 12, 31, 108, 114
 irodalom 15, 16, 21, 45
 istenek 11, 12, 18, 21, 25, 26, 77, 79–84, 86, 88,
 89, 92, 102
 l. még az egyes istenek nevénél
 Itj-Taui 18
 Iuty 78
 Ízisz 34, 43, 61, 78, 81, 82, 87, 100

 Josephus Flavius 43, 44
 Juja 24
 Julius Africanus 43, 44
 Juvenalis 43

 Kádes (Qádes) 26
 Kahun 56
 Kairó 5, 8, 38, 41, 45, 47, 80
 Bulaq Múzeum 53

- Kambüszész 30, 31
 Kamosze 21, 22
 Karnak 19–21, 26, 27, 34, 47, 55, 96, 98, 99
 Karomama 27, 30
 Kelemen, alexandriai 44
 kereskedelem 9, 11, 15, 19, 29
 kereszténység 84
 kézművesek 10, 15, 19, 72, 106, 110
 khabiruk 23
 Kheopsz (Hufu) 12, 38, 39, 41, 46
 Khephrén (Hafré) 12, 15, 38, 39, 41, 102, 136
 királyság 11, 12, 14, 21, 28, 102–104
 Kircher, Athanasius 45, 49
 Kleopátra 31, 34, 50
 Kom el-Ahmar 12
 Kom Ombó 5, 34, 80, 97
 kopt nyelv 45, 49, 50, 115
 koptok 45
 kormányzat 14, 16, 18, 21, 22, 26, 30, 31
 Kréta 19
 Ktészibiosz 140
 Kus 22, 29
- Lahun 19, 21, 55
 Lauer, J. Ph. 55
 len 9, 140
 Lepsius, K. R. 51, 55
 líbiaiak 27, 28, 30
 List 18, 21, 55
 Loret, V. 55
 Luxor 5, 46, 47, 96, 99, 123
- Maat 77, 85, 93, 102
 Maqrizi 45
 Manethón 11, 15, 18, 21, 30, 44, 45, 117
 Mariette A. É. 52, 53, 55
 Maspero G. C. Ch. 53, 55
 Medinet Habu: III. Ramszesz temploma
 26–28, 78, 83, 84, 101, 122
 Médum 137
 Memnon I. III. Amenhotep
 Memphisz 5, 8, 12, 14, 16, 21, 28, 29, 49, 52, 54,
 122, 137, 138
 Ménész I. Narmer
 Menkauré (Mükerinosz) 12, 38, 39, 41
 Menna 70
 Mentuemhet 29, 30
 Mentuhotep, I. 16–18, 55
 Mentuhotep, III. 18
 Meritaton 25, 75, 132
 Merneptah, I. 27
 Meroé 29, 31, 32, 47, 55
 mesterségek 65, 102, 138
 Metjeti 105
 Mezopotámia 10, 11
 Min 20, 34, 101
 Mitanni 22, 23, 24
 Mohamed Ali 52
 Morgan, J. J. M. de 55, 56
 mumifikálás 24, 33, 35, 43, 47, 60–63, 70, 92,
 93, 117, 119
 Murray, M. 56
 Muszeion 140
 Mükerinosz I. Menkuaré
 művészet 10, 14–16, 19, 25, 27–29, 65–78, 83
 amarnai korszak 73, 75–78, 126, 127
 festők 66, 68, 72
 I. még festészet, szobrászat
- Nagada 10, 56
 Nagy Sándor I. Alexandrosz
 Naharin 22
 Napata 29, 55
 napimádat 14, 42, 88, 89, 92, 126, 127
 Napóleon I. 47, 49, 52
 Narmer (Ménész) 11, 12, 14, 16, 44, 89
 Naukratisz 30, 32
 Naville, H. É. 55
 Nebamon 105
 Nebhepetré (I. Mentuhotep) 16, 42
 Nehbet 11
 Neheb (El-Kab) 11
 Néith 61
 Nektanebosz 52
 Nephthüsz (Nebet-Hut) 61, 87
 Neuszerré 42
 Nílus 5, 8, 9, 11, 14, 24, 30, 38, 44, 47, 52, 65,
 79, 92, 99, 106, 111, 120, 123, 131, 133, 134
 Ninive 30
 Nitókrisz 21
 Noferirkaré 42
 Nofertari 25, 51, 54, 66, 106
 Nofertiti 24, 25, 75, 76, 78, 90, 127, 130, 132
 Norden, F. L. 47
 nők helyzete 69, 105, 111, 112, 114, 116, 117
 Núbia 15, 16, 19, 22, 29, 47, 52, 120, 122, 134,
 136–138
 Nuri 55
- Octavianus (Augustus) 31
 oktatás 85, 102, 114–117
 orvostudomány 31, 85, 117–119
 Oszorkon, III. 29
 Ozirisz 18, 43, 66, 77, 78, 80–82, 89, 92, 93, 98,
 100
 öntözés 8, 18, 133, 134
- Palesztina 19, 22, 27, 28, 121, 122
 papír 9, 140
 papirusz 9, 12, 27, 140
 papság 14, 26, 28, 31, 85, 88, 89, 92, 110, 122
 parasztek 8, 14, 68, 106, 111
 Pel. Butó
 Pepi, I. (Meriré) 14
 Pepi, II. (Noferirkaré) 15
 Per-Ramszesz 26
 Perring, J. S. 54, 55
 Perry, Ch. 47
 Perzsia 31
 Petrie, W. F. 12, 21, 55, 56, 123
 Philae 5, 33, 34, 47, 51
 Philipposz, makedóniai 31
 Philo, bizánci 140
 Pianhi (Peye) 29
 piramisok 12–15, 18, 21, 35–43, 55, 56, 90, 136,
 137
 Platón 43
 Plinius, G. S. id. 43
 Plutarkhosz 43, 81
 Pococke, R. 47
 Pszemmetik, I. 30
 Pszuszennész, I. 30, 56
 Pthah 49, 78, 138
 Ptolemaiosz (hadvezér) 31
 Ptolemaiosz, II. 44
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 43
 Ptolemaioszok 31–34, 102
 Punt 15, 18, 19, 23, 122
- Quibell, J. E. 12, 55, 56
- rabszolgák 22, 102, 111
 Ramosze 77
 Ramszesz, I. 26, 122
 Ramszesz, II. 18, 25, 26, 46, 49, 82, 86, 98, 102,
 103
 Ramszesz, III. 26, 122
 Ramszesz, IV. 28
 Ramszesz, VI. 53, 57, 77
 Ré 14, 78, 80, 82, 92, 99, 102
 régiséggyűjtés 47, 52
 Rehmire 104, 137
 Reisner, G. A. 55
 Roberts, D. 45, 47, 52
 római birodalom 30
 Rosette-i kő 49, 50
- Sacy, A. I. S. de, báró 50
 Sandys, G. 45
 Sepenupet 29, 30
 Sesonk 28
 Sethe, K. 51
 Shaw, Th. 47
 Sicard, C. 46
 sírok 21–24, 28, 29, 35, 37, 39, 57, 60, 62, 64,
 65–68, 70, 72–75, 77, 80, 90, 104, 107, 108
 Skorpió 11
 Smyth, Ch. P. 55, 56
 sör 136
 sport 116
 Suppiluliuma 23
- Szahmet 78
 Szahurá 42
 Szakkara 5, 12, 14, 45, 47, 52, 53, 55, 133
 piramisok 13
 sírok 12
 Szerapeum 52
 Szalitisz (Sallaku, Selek) 21
 szállítás 56, 131, 137
 Szechemhet 55
 Szekenrené 21
 Szekhmét 118
 Szelim Haszán 55
 Szelket 61
 Szemenhkaré 25, 76, 132
 Szenenmut 24
 Szennedzsem 93
 Szennofer 68, 72
 szépitőszerek 10, 105, 119, 140
 Szerapisz/Szarapisz 34
 szerszámok 12, 75, 109, 133, 138, 140
 Szeszósztisz, I. 18, 21, 55
 Szeszósztisz, II. 18, 21, 55
 Szeszósztisz, III. 18, 55, 119
 Széth 21, 81, 82
 Széthi, I. 5, 26, 73, 98, 100
 szfinxek 8, 18, 19, 38, 39, 45, 54
 Szin-ahhé-eriba 29
 Szíria 9, 11, 19, 22, 23, 26–28, 121, 122, 138
 Sztamon 25
 Sziwa 31
 Sznofru 12, 37, 137
 Szobek 80
 Szobeknoferu 21
 szobrászat 9, 12, 14, 17, 19, 22, 27, 30, 33, 67,
 68–74, 76, 78, 85, 105, 110
 szöveg 21, 140

Sztrabón 43, 52,
Szuezi-csatorna 52
Szünkelosz 44

Tacitus 43
Taharka 20
Tanisz 26, 28, 53, 56
Tanutamon 29
Tasza 9
Ta-Weret 73, 81, 110
Teje 24, 25, 76, 114, 138
Tell-el-Amarna I. Amarna
templomok 10, 14, 20–22, 24, 26, 29, 33, 34, 38,
47, 54, 81, 82, 84–89, 95–101, 126, 127, 130
„tengeri népek” 5, 27, 120
Théba 5, 16, 18, 21–23, 25, 26, 28, 29, 44–46,
53, 55, 57, 80, 89, 99, 104, 107, 123, 124, 132

Aton-templom 77, 90
Királynék Völgye 25, 51, 106
Királyok Völgye 24, 26, 47, 53, 56, 57, 60,
77, 87, 106
Ramesszeum 26, 86, 95
Thepeu 105
Thotmesz 50, 78
Thotmesz, I. 22, 24, 106
Thotmesz, II. 24
Thotmesz, III. 22, 24, 110, 122
Ti 14, 15, 137
Trója 27
Tuna el-Gebel I. Gebel
Tura 137
Tutanhamon 5, 24–26, 56–64, 77, 90, 123, 132,
138

Uadzset (Utó) 11
Ugarit 27
Unisz (Unasz) 13, 105

vallás 10, 14, 16, 24, 26, 29, 34, 43–45, 65–67,
75, 79–93, 132
vászon 9, 140
Vyse, R. 54

Warburton, W. 50
Wilkinson, J. G. 52
Winlock, H. E. 55

Xerxész 31

TARTALOM

Bevezetés / 5

Időrendi táblázat / 6

1. Az ókori Egyiptom / 7

TÖRTÉNET KÉPEKBEN. *Az egyiptomi piramisok / 35*

2. Felfedezők és utazók / 43

3. Az egyiptológia úttörői / 49

TÖRTÉNET KÉPEKBEN. *Tutanhamon sírja / 57*

4. Művészet és vallás / 65

TÖRTÉNET KÉPEKBEN. *Az egyiptomi templomok / 94*

5. A király és a köznép / 102

TÖRTÉNET KÉPEKBEN. *Tell-el-Amarna / 123*

6. Építkezés és földművelés / 133

További olvasmányok / 142

Kislexikon / 144

Név- és tárgymutató / 155

Kiadta a Helikon Kiadó.

A kiadásért a Helikon Kiadó igazgatója felel.

Készült a Kossuth Nyomdában (85.0818), 1986-ban.

Felelős vezető Bede István vezérigazgató.

Hungarian translation © Pálvölgyi Endre, 1986.

Felelős szerkesztő Molnár Magda.

A szöveget Eperjessy László gondozta.

A kötetet Szántó Tibor és Kováts Imre tervezte.

Megjelent 21 (A/5) ív terjedelemben, 22 300 példányban,

Zanders Ikonorex special matt papíron, Times betűvel.

HE 135 / ISBN 963 207 826 8 / ISBN 963 207 582 X